ÚJ FOLYAM XVI. 9–10. SZÁM BUDAPEST, 2007. OKTÓBER ÁRA 480 FT

MAGYAR SZEMLE

BOD PÉTER ÁKOS ÉS KÁDÁR BÉLA: ÁLLAMHÁZTARTÁSI HIÁNYUNK – CSABA LÁSZLÓ: HULLÁMVASÚTON – SZÁVAI JÁNOS: HANNAH ARENDT ÉS 1956 – KOVÁCS PÉTER: AZ AMERIKAI DIPLOMÁCIA ÉS A FORRADALOM – SZAKOLCZAI GYÖRGY: MINDSZENTY ÉS BARANKOVICS – GRANASZTÓI GYÖRGY: TAJVAN – KODOLÁNYI GYULA: A KULTÚRÁRÓL – METZ KATALIN ÉS VÁRSZEGI TIBOR: BAJBAN A MAGYAR SZÍNHÁZ

HÍREINK

Kis könyvben adtuk ki a három volt alkotmánybíró, Herczegh Géza, Tersztyánszkyné Vasadi Éva és Zlinszky János *Észrevételek az ún. Gönczöl-bizottság jelentésének megállapításairól* című munkáját. A könyv két szerzőjével Gróh Gáspár beszélgetett a Könyvünnep színpadán a budai Várban, a Szentháromság téren, szeptember 1-jén, szombaton délután. Az Echo TV *Unió* című műsorában pedig Csóti György beszélgetett másnap Zlinszky Jánossal. A könyv ára 1500 forint, szerkesztőségünkben 1000 forint.

Magyar Szemle-beszélgetésen vesznek részt a lap szerkesztői és szerzői november 6-án, kedden Makón a József Attila Könyvtárban, a könyvtár és a Makói Polgári Kör szervezésében

*

HELYREIGAZÍTÁS. Augusztusi számunkban a 149. oldalon Várszegi Tibor *Szintézis vagy szinkretizmus* című írása alá tévedésből Molnár Imre neve került. A hibáért Mindkettejüktől és az Olvasóktól is elnézést kér a szerkesztőség.

*

A MAGYAR SZEMLE ÚJ FOLYAMÁNAK (1992–2006) teljes sorozata kedvezményes áron vásárolható meg szerkesztőségünkben. Ára 8000 forint. Kedvezményt kisebb sorozatok vásárlása esetén is adunk.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN – **MEGÚJULVA!**
http://www.magyarszemle.hu
DRÓTPOSTACÍMEINK:
Főszerkesztő: kodolanyigyula@mail.datanet.hu
Titkárság: msza@mail.datanet.hu
Szerkesztőség: magyarszemleszerk@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány.
A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:
Batthyány Lajos Alapítvány
OTP Bank Nyrt.
Richter Gedeon Nyrt.
Nemzeti Civil Alapprogram.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László, Horkay-Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Mellár Tamás, Szabados György, Szőcs Géza*

Szerkesztőség: *Csejdy Virág, Gróh Gáspár, Kiss István, Sebestyén Ilona*

Szerkesztőségi titkár: *Blahó Erika*

ÚJ FOLYAM XVI. 9–10. SZÁM 2007. OKTÓBER

GRANASZTÓI GYÖRGY	TAJVAN	3
KOVÁCS PÉTER	A BUDAPESTI AMERIKAI KÖVETSÉG ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM. III. RÉSZ	6
HAAS GYÖRGY	A MUNKÁSTANÁCSOK AZ 1956-OS SZABADSÁGHARCBAN	18
SZÁVAI JÁNOS	A PILLANAT SZORÍTÁSA. OLVASÓNAPLÓ: HANNAH ARENDT ÉS 1956	33
BOD PÉTER ÁKOS	ÁLLAMHÁZTARTÁSI HIÁNY ÉS TÁRSADALMI DEFICIT	39
KÁDÁR BÉLA	DEFICITJEINK	73
CSABA LÁSZLÓ	HULLÁMVASÚTON. A TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁS ELLENTMONDÁSAI ÉS KIHÍVÁSAI MAGYARORSZÁGON. I. RÉSZ	91
KODOLÁNYI GYULA	A KULTÚRA – MA, TEGNAP, HOLNAP I. RÉSZ	111
MIKLÓSSY ENDRE	A SZÓ. TÁBOR BÉLÁRÓL	139
1% METAFIZIKA	SZABADOS GYÖRGY ROVATA	154

KÖRKÉP

Szakolczai György	*Mindszenty és Barankovics – avagy a keresztény politika és a modus vivendi*	*156*
Csejdy Júlia	*Hamis pátosz nélkül. Vigh Tamásról*	*167*
Várszegi Tibor	*Kövessetek!*	*176*
Metz Katalin	*Várjuk a megújulást*	*184*
Tóth Klára	*Moziban, Máraival*	*187*
Kubinszky Mihály	*Gondolatok a fiatal magyar építészekről*	*190*
Brenner János	*Európai városaink jövője – városfejlesztés és építési kultúra*	*193*
Gáspár G. János	*Az ideiglenesség jövője*	*198*

Ebben a számunkban Csejdy Júliának Vigh Tamás szobrászművész köztéri munkáiról szóló cikkéhez válogattuk a képeket. A fotókat Bálint Ádám, Domonkos Endre és a Magyar Nemzeti Galéria fotóarchívuma bocsátotta rendelkezésünkre. A címlapon az I. Tóth Zoltánról készült emlékmű részlete.

Batthyány Alapítvány

Prima Primissima Díj 2003

otpbank

TAJVAN

Az utóbbi hetek külpolitikai híre, hogy Tajvan kifejezte szándékát, önálló országként tagja kíván lenni az ENSZ-nek. Az ügy gyakori téma a világsajtóban, tizenöt kisebb ország pedig hivatalosan is támogatja a kérést a most, szeptemberben kezdődő ülésszakon.

A sziget területe alig több mint harmada Magyarországénak, de 23 millió ember él rajta. Ez a világ 18. gazdasági hatalma, és a 20. legnagyobb beruházó a földkerekségen. Itthon a pendrájvtól a számítógépig, a digitális fényképezőgéptől a taxikban használatos GPS navigátorokig igen sokan birtokolnak vagy használnak Tajvanról származó eszközt. Néha hallani lehet az ottani mezőgazdaság rendkívüli teljesítményéről, az ingyenes és igen magas színvonalú betegellátásról, a környezetvédelemnek tulajdonított fontosságról (16 nemzeti park). Nemrég a szigetet teljes hosszában átszelő vasúti pályán egy vonat sebességi világrekordot állított fel, és Tajpejben áll ez idő szerint a világ legmagasabb felhőkarcolója. Teljes a sajtó- és véleményszabadság, többpártrendszer van, működik a parlamentáris demokrácia, s mindennek egyik kárvallottja éppen a köztársasági elnök, akinek családját sikkasztással vádolták a közelmúltban.

Jól ismert az ősi kínai kultúrát őrző és gyorsan gazdagodó ország bonyolult kapcsolata a népi Kínával. Nincsen egy súlycsoportban az 1,3 milliárd lakosú világhatalommal. Óriási a katonai fenyegetés, mert a Kínai Népköztársaság csak egy Kínát ismer el. Hiába a nemzetközi jogi érvek tömege, a diplomáciai ügyesség, a jó érvelés a tajvani ügy mel-

lett, az ENSZ-tagsággal elismert nemzeti szuverenitáshoz a jelek szerint még hosszú út vezet.

A magyar miniszterelnök a közelmúltban harmadszor utazott Pekingbe, látogatását tanulságos és furcsa mellékzöngék kísérték. Érzéketlenség, egyoldalúság, meggondolatlanság: delegációnk abban a reményben indította el Pekingben és Sanghajban a magyar évadot, hogy hazánk jelentős gazdasági partner, Európa felé nyitott kapu lesz Kína számára. Helyes. Jövőre ott rendezik az olimpiát, amely akár újabb piacokat is nyithat, igen. Mégis, az élet, a diplomáciai élet nem csupán a gazdasági előnyökért folytatott harcból áll. A magyar látogatók, élükön az ország első emberével Pekingben elsiklottak a demokratikus és az emberi jogok fontossága mellett, nem hozták őket szóba, jóllehet kellett volna. Ám mert csak a népi Kínában szerezhető gazdasági előnyök foglalkoztatták őket, a lehető legjobb benyomást kívánták kelteni. Az SZDSZ Új Generáció nyilatkozata szerint Gyurcsány Ferenc az újságíróknak azt is kifejtette, hogy ellenzi a tajvani függetlenség minden formáját, továbbá osztja az „egy Kína" elvet.

A magyar külpolitikának a saját érdekében is, de euroatlanti szövetségeseire való tekintettel is kerülnie kell az efféle sehova sem vezető egyoldalúságot, féloldalas gyakorlatiasságot, túlbuzgóságot. Külpolitika sem létezik érdek, erkölcs és megértés egyensúlya nélkül, sőt ha ez az egyensúly nem valósul meg, még azt sem lehet tudni, mi az igazi érdek. A külpolitika millió helyes apró lépésből áll, nem pedig felejtésre szánt sztentori kijelentésekből, amelyekre más partnerek biztosan emlékezni fognak. Avagy japán vagy tajvani befektetők előtt nekünk már nincs is érdekünk?

Ennél is súlyosabb a következő ellenvetés. A saját helyzetünkből fakadó megértés miatt nekünk, egy sokat hányatott, nagy kultúrájú kis nép fiainak sokkal fogékonyabbnak kell lennünk a tajvani probléma iránt, s mivel mi végre saját és szuverén, független, demokratikus rendszerünket épít-

hetjük, ugyanez áll az erkölcsi és a jogállamisággal kapcsolatos elvárásokra is. A magyar nemzeti érdek olyan kiegyensúlyozott Ázsia-politikát kíván, amelyben Japán és India a népi Kínához hasonló súlyt képvisel. Mindebben igazodni kell szövetségeseinkhez, de tevékenyen alakítani is kell a velük közös álláspontokat.

Tajvan gyöngyszem a mai Ázsiában. Nem a miénk a bölcsek köve, nem tudjuk, mi lesz majd a mindenkinek tetsző jó megoldás abban a félelmetes vitában, vagy akár az ENSZ-ben a tagfelvétel körül. Érdekünk, az erkölcsünk és a megértés is azt mondatja, hogy a demokráciának kell ott is érvényesülnie, nem pedig a nagy Kínából Tajvanra irányított 1000 rakéta erejének.

Granasztói György

X 93 : 1956
X 327(73)

A BUDAPESTI AMERIKAI KÖVETSÉG ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM

III.

Kovács Péter beszélgetése Jordan Thomas Rogersszel és Ernest A. Naggyal

Következtetések

NAGY: Ami engem illet, a saját következtetéseimet a következőképpen tudnám összefoglalni:

Nagy Imre sohasem tudta egészében ellenőrizni a forradalmat. Az események spontán törtek ki, a Nagy Imre megbízatását megelőzően meghozott őrült döntések következtében. Nagy Imre későn lett miniszterelnök, és először el is idegenítette magától a tömegeket, amikor eléggé szerencsétlenül „elvtársaknak" nevezte őket Kossuth téri beszédében, és az eseményeket zendülésnek minősítette, mint amit el kell tiporni. Ugyanakkor bár igen gyorsan fejlődött, és egyre növekvő szimpátiával tekintett a szabadságharcosok törekvéseire, neki sohasem sikerült egyértelműen a forradalom élére állni. Nagy végül is, bár hőse és szimbóluma volt, de nem tekinthető a forradalom vezetőjének.

Az amerikai követség és annak személyzete elismerésre méltóan járt el. Dacára a meglehetősen bizonytalan vezetésnek és a Washingtonból érkező minimális szintű iránymutatásnak, a követség tisztviselői fáradhatatlanul járták

az utcákat, gyűjtötték az információkat az eseményekről és megpróbálták úgy tájékoztatni az amerikai külügyminisztériumot, ahogy csak tudták. Amikor a szokásos kapcsolatok megszakadtak, felhasználták a brit követség lehetőségeit, illetve Bécsen keresztül küldték a táviratokat Washingtonba, illetve a többi érdekelt külföldi állomáshelyre.

Az amerikai külügymisztérium azonban nem volt segítőkész, és abszolút minimális tájékoztatást nyújtott a követség számára, minden tekintetben, ami releváns lehetett volna erőfeszítéseit illetően. Mint tulajdonképpen mindenkit, Washingtont is meglepték a budapesti drámai események. A követség korábbi karizmatikus vezetőjét hónapokon keresztül nem pótolták, és ráadásul az októberi napokban anyanyelvi szinten csak két magyarul beszélő személy volt a követségen. Dacára annak, hogy általában véve mindig bátorították az ellenállást a kommunista elnyomással szemben a különböző külügyminiszteri beszédekben vagy a Szabad Európa Rádió adásaiban, Washington egyszerűen nem volt felkészülve, hogy megragadja azokat a lehetőségeket, amelyeket a szabadságharcosok spontán, bátor felbukkanása kínált az ő számukra.

Az amerikai kormány a magyar forradalomtól érthetetlenül és kapkodva fordult el. Az ENSZ-ben az Egyesült Államok csak nagyon kis nyomást fejtett ki a magyar forradalom érdekében. Így például nem sürgette azt, hogy az ENSZ főtitkára érkezzen meg Budapestre, ahogy azt a Nagy-kormány szerette volna. Mint ahogy arra már többször utaltunk, az amerikai ENSZ-nagykövet visszautasította, hogy személyesen találkozzon a Nagy Imre-kormány küldöttével, Kéthly Annával. Az amerikai külügyminisztérium pedig alapvetően Egyiptomra, a Szuezi-csatornára, és ezzel összefüggésben Izrael, az Egyesült Királyság és Franciaország kapcsolataira koncentrált. Ha Dag Hammarskjöld ENSZ-főtitkár valamikor október 23-a és november 3-a között megjelent volna Budapesten, azt hiszem, ennek komoly

kihatása lehetett volna a forradalom végkimenetelére. Ez a feltevés merőben spekulatív, soha nem tudhatjuk, mi lett volna, ha ez így történt volna. Egy ilyen jelenlétet szerettek volna az utcákon harcoló tömegek is, és tény, hogy akkor voltak hírek arról, hogy Hammarskjöld már úton van. Az intervenciót elvető október 30-ai döntésüket a szovjetek a következő napon felülbírálták. Ez azt is jelenti, hogy a szovjetek képesek voltak arra, hogy meglehetősen gyorsan ilyen komolyan változtassanak a saját politikájukon. Annyira abszurd lenne azt feltételezni, hogy ha Hammarskjöld Budapestre érkezett volna, és találkozott volna a tömegekkel, ez valamelyest visszafogottságra ösztönözte volna a szovjeteket, akik meggondolták volna, hogy mégis végrehajtsák-e a forradalom erőszakkal történő eltiprásáról hozott döntést? A szuezi kalandot kihasználta a Szovjetunió annak érdekében, hogy megváltoztassa a döntését, és katonailag avatkozzon be Magyarországon, de kihasználta az amerikai kormány is annak érdekében, hogy elfordítsa a figyelmet a magyar forradalomról, és így tulajdonképpen kezet nyújtott a Szovjetuniónak abban, hogy közösen ítéljék el az Egyesült Királyságot, Izraelt és Franciaországot. Egy ilyen következtetés levonását a körülmények támasztják alá: eléggé különösen esnek egybe ezek az események és ezek a politikai irányváltások, és mindebből én csak az előbbi következtetést tudom levonni. A szabadságharcosokat magukra hagyták, hogy a saját maguk által barkácsolt fegyverekkel küzdjenek, végső soron megengedték a Szovjetunió számára, hogy büntetlenül tapossa szét őket.

A csehek 1968-as sorsát az amerikai kormány ennek megfelelően, 1956-os tétlenségével már eleve megpecsételte. Ne felejtsük el, hogy a csehek vértelen forradalomra törekedtek annak érdekében, hogy elkerüljék, hogy bármiféle ürügyet szolgáltassanak a szovjetek számára, nehogy azok megismételjék azt, ahogyan vérbe fojtották a magyar eseményeket. A maguk részéről a szovjetek szintén a magyar pre-

cedensből indultak ki, és biztosak voltak abban, hogy gyakorlatilag mindent megtehetnek a csehekkel, és szabadon választhatják meg a lépésüket. Az a megoldás, amelyet választottak 1968-ban, minden szempontból emlékeztet arra, ahogy Magyarországgal bántak 1956-ban.

A szovjet rendszer bukásának magvait tulajdonképpen 1956-ban vetették el. Jóllehet a forradalmat eltaposták, és ebben az értelemben úgy tűnik, hogy az nem volt sikeres, hatalmas hatása volt a világ közvéleményére és a kommunizmusról a semleges országokban alkotott képre, valamint a kommunizmusról a nyugati értelmiség által látott képre is. A korábbi kelet-berlini, lengyelországi eseményekkel együtt mindezek mutatták a szovjet rendszer brutalitását. Ahogy Gorbacsov hatalomra jutása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy véglegesen összeomoljon a szovjet rendszer. A magyar nép elszántsága és bátorsága anélkül, hogy lett volna egy világos vezetése és lett volna érdemi külpolitikai támogatása, ez pedig elengedhetetlen volt ahhoz, hogy Gorbacsov hatalomra jusson.

Rogers: Ami az 1956-os felkelést illeti, az én életemben ez akkor és azóta is hatalmas szerepet játszott. Ötven éven keresztül rendszeresen találkoztam kollégákkal, amerikaiakkal és angolokkal egyaránt, valamint magyar barátaimmal is. Az első feleségem halála után feleségül vettem egy angol diplomata özvegyét, akit itt, 1956-ban ismertem meg. Részt vettem a forradalomról rendezett megemlékezéseken és különböző tanácskozásokon. Nagyon sok könyvet és cikket olvastam el ezekről az eseményekről, ide értve a követségünknek a washingtoni külügyminisztériumhoz küldött jelentéseit és az onnan kapott utasításokat. Az elmúlt évben a budapesti amerikai követség meghívására visszatértem Budapestre, ahol részt vettem az 1956-os felkelés 50. évfordulójának eseményein.

De az imént említett eseményekkel összefüggésben egyetlenegy vita sem késztetett engem arra, hogy olyan mély-

re menjek az események feltárásában, rekonstruálásában, különös tekintettel arra, hogy rekonstruáljuk a követség gondolkodásmódját, illetve a saját magam akkori gondolkodásmódját 1956 drámai napjaiban, mint ez azokban az e-mailekben történt, amelyeket Kovács Péterrel, azaz veled, mint a Miskolci Egyetem professzorával váltottunk ezekről az eseményekről, és azokról a gondolatokról, amelyek a tények mögött voltak.

Ez az érdekes kísérlet, amely egy több hónapos együttműködést jelentett köztünk, arra késztetett engem, hogy olyan részleteiben rakjam össze ismét az eseménysorozatot, ahogy azt korábban még sohasem tettem, hogy lássuk, hogy mit tett, és mit nem tett a követség ezekben a napokban, és mit miért tett, mit miért nem tett. Ötven év múltán természetesen nem lehet abszolút pontossággal rekonstruálni az egyes akciókat, még kevésbé lehetséges a gondolkodásmódot rekonstruálni. Persze mindig számolnunk kell annak a veszélyével, hogy az ember csak arra emlékszik, amire emlékezni akar, és nem igazán arra, ami és ahogy valóban megtörtént. Ahogy azt korábban mondtam, annak a veszélye, hogy valaki felnagyítja saját szerepét, és csökkenti a többiek közreműködését, ez egy valós, állandóan jelenlevő veszély.

Mindazonáltal ez egy igen érdekes gondolatmenet, eljuttatott egy bizonyos következtetéssorozat levonására. Sem az amerikai kormány, sem a budapesti amerikai követség, sem én nem láttuk előre a forradalmat. A legpontosabb megérzése – amennyire én tudom – az akkori jugoszláv nagykövetnek, Dalibor Soldaticsnak volt, aki 1977-ben így emlékezett vissza: „A helyzet olyan vehemensen kezdett fejlődni, hogy jeleztük Belgrádnak, hogy valami történni fog. Még emlékszem, mit mondtunk Belgrádnak: ha a helyzetet nem sikerül valahogy stabilizálni, ha Rákosit és utána Gerőt valahogy nem takarítják el, ha a pártvezetést nem veszi át

Kádár és Nagy, lázadás törhet ki, aminek a következményeit megjósolni sem tudjuk."

Hadd foglaljam össze, hogy visszatekintve mit tehetett volna az amerikai követség, illetve mit tehetett volna másként. Nyilvánvalóan nekem is megvan a részem mindabban, hogy kis csoportunk mit tett, de abban is, amit nem tett meg.

Először is: azt hiszem, nem hangsúlyoztuk akkor eléggé erősen az új Nagy-kormány antikommunista és szovjetellenes magatartását; azt hiszem, hogy ezek a jellemzők elég világosak voltak a felkelőket illetően, és úgy vélem, hogy ezt megfelelően tükröztettük a jelentéseinkben. Úgy gondolom, hogy nem figyeltünk eléggé arra, hogy hogyan is alakult meg a Nagy-kormány október 24-én, és nem hangsúlyoztuk eléggé, hogy Washingtonnak megértéssel kellene figyelnie rá, és megértéssel kellene kezelnie őket. Az október 27-ei 168. számú táviratunk azt sürgette, hogy az ENSZ foglalkozzon a kérdéssel, illetve hogy az Egyesült Államok vizsgálja meg azokat a különböző cselekvési lehetőségeket, amelyek nyitva állnak, ugyanakkor ebben a jelentésben nagyon keveset mondtunk magáról a Nagy-kormányról. Ahogy azt már többször említettük, végül is november 6-án az Egyesült Államok kormánya el is utasította azt, hogy Nagy Imre követével tárgyaljon New Yorkban.

Másodsorban, azt hiszem, hogy a követség nem fogalmazott eléggé világosan abban, hogy ajánlja, hogy személyesen jöjjön Dag Hammarskjöld főtitkár Budapestre, vagy legalább küldje el egy magas rangú helyettesét. Nem tettük ezt, és úgy emlékszem, azért, mert úgy véltük – legalábbis a szuezi válság kitöréséig –, hogy egy ilyen lépést már eleve tervbe vettek. Azt persze lehet vitatni, hogy mi lehetett volna egy ilyen látogatásnak a legmegfelelőbb időpontja: még az első hét, amikor a fegyveres küzdelmek a legintenzívebbek voltak, vagy éppen később, de még azelőtt, hogy október 31-én a szovjetek meghozták döntésüket arról, hogy visszamennek Magyarországra, vagy pár nappal ennél is később,

de nyilvánvalóan valamikor november 4-e előtt. Onnantól számítva, amikor világossá vált, hogy a szovjet csapatok vissza fognak térni Magyarországra – és ez november 1-jén már nyilvánvaló volt –, az ENSZ-főtitkár jelenlétét viszont már aligha lehetett volna megvalósítani november 3-áig, ami pedig már késő lett volna, s érdemi hatást nem nagyon gyakorolhatott volna. (Azt azonban meg lehet kockáztatni, hogy egy ilyen jelenlét valamelyest azért zavarba hozhatta volna a szovjeteket, függetlenül attól, hogy ebből aztán milyen következtetést vontak volna le.)

Harmadsorban: figyelemmel azokra a kommunikációs problémákra, amelyek fennálltak – ide értve azt, hogy a magyar postahivatalok nem továbbították néhány napig a rejtjelezett táviratainkat –, igen meglepőnek találom utólag, hogy legalább egy hetet vártunk arra, hogy átmenjünk autóval a bécsi nagykövetségre, hogy onnan küldjük el a táviratainkat, és hogy nem létesítettünk egy naponkénti futárt a bécsi követségünkre. Azt hiszem, hogy az út Bécsbe végig nyitva volt egészen november 2-ig, amikor a követség konvoját visszafordították, amire már korábban utaltam. Nem emlékszem arra, hogy egy naponta Bécsbe menő és onnan visszajövő bécsi futárnak a kérdését egyáltalán megvitattuk volna. Ha úgy döntöttünk volna, nyilván lettek volna személyügyi következményei, de utólag belegondolva, azt hiszem, ezen legalábbis azért el kellett volna gondolkodnunk. És nem emlékszem arra, hogy ez megtörtént volna.

Olyan kérdéseket is felvetettél, hogy mi lehet a magyarázata annak, hogy nem történtek erőfeszítések a követség részéről, hogy az újjáalakult Nagy Imre-kormánnyal kapcsolatba lépjen. Ahogy elméletben egy ilyen kontaktus nagyon gyümölcsöző lett volna, ahogy átgondoltam a kérdést korábbi tanulmányokban, egyáltalán nem vagyok meglepődve, hogy ez a kapcsolatfelvétel nem jött létre. Ahogy újragondolom a következtetéseket, azt kell mondanom, hogy nem a követségnek volt a hibája a kezdeményezés elmara-

dása. Azt is furcsálltad, hogy az új Nagy Imre-kormány a maga részéről miért nem tett lépéseket annak érdekében, hogy kapcsolatot teremtsen az amerikai követséggel valahogy úgy, hogy a magyar semlegesség lehetőségeit és összefüggéseit világossá tegye. Hivatkoztál egy olyan dokumentumra, amelyet erről a kérdésről Heltai György, az éppen akkor kinevezett külügyminiszter-helyettes írt. Másrészről pedig Ernest Nagy, akivel közösen dolgoztunk ezen a tanulmányon, úgy írja le – és szerintem ez fontos –, hogy Nagy Imre nem tudta ellenőrizni a forradalmat, és „aligha volt olyan helyzetben, hogy visszafogottságot tanácsoljon a szabadságharcosoknak, de mi sem voltunk olyan helyzetben, hogy ezt tanácsoljuk". Pontosabb lenne azonban úgy leírni azt, ahogy Nagy Imre kiléptette Magyarországot a Varsói Szerződésből és felhívást intézett az Egyesült Nemzetekhez, valamint a nyugati hatalmakhoz, hogy ez tulajdonképpen egy elkeseredett és eleve tudottan reménytelen, az utolsó percekben született erőfeszítés volt, ami eleve a katasztrófa bekövetkezésével számolt.

Ami arra vonatkozik, hogy az Egyesült Államok a magyar forradalmat mennyiben támogatta, mennyiben hagyta magára, el kell ismerni, hogy az amerikai kormány és a külügyminisztérium a felkelést illetően az időtényező nyomása alatt állt. Ne felejtsük el, hogy akkor zajlott az elnökválasztási kampány, és ez nálunk mindent el szokott homályosítani, akkor betegedett meg hirtelen Dulles külügyminiszter, és szorult gyógykezelésre, akkor tört ki váratlanul a szuezi válság. Mindez elfordította a legmagasabb rangú tisztviselők figyelmét, és ráadásul mindez további nyomás alá helyezte őket. A szuezi válság tovább nehezítette, sőt akadályozta is a normális együttműködést az európai szövetségesekkel, különösen az Egyesült Királysággal.

Eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy mit is tehetett volna az amerikai kormány annak érdekében, hogy jobban támogassa a forradalmat és a Nagy Imre-kormányt, és mit

kellett volna tennie, hogy csökkentse annak az esélyét, hogy a szovjetek megváltoztassák az október 30-i döntésüket. Volt-e tulajdonképpen reális esélye annak, hogy valamilyen „osztrák" típusú semlegességet fogadjanak el? Erre a kérdésre a válasz meghaladja a mi szerény lehetőségeinket, és a választ minden bizonnyal alapvetően a moszkvai és a washingtoni döntéshozatali folyamatok rugóiban kell keresni, nem pedig a budapesti amerikai követség tevékenysége ehhez a kulcs. De erről talán még úgyis írsz egy újabb tanulmányt valamikor a későbbiekben!

Bizonyos tényeket azonban hangsúlyozni kell, ez elkerülhetetlen.

Az én szememben a II. világháború után a hazai belpolitika mindig maga alá gyűrte a külpolitikát. Dulles külügyminiszter „feltartóztatási" politikájának alapvető célja szintén belpolitikai természetű cél volt, és 1956-ban világosan megmutatkozott, hogy ez a feltartóztatási politika nem rendelkezik a végrehajtáshoz szükséges eszközökkel. Ez bizonyos szempontból szerencsés, legalábbis az én szememben, mivel ha lettek volna ilyen eszközök, és ezeket be is vetették volna, hogy erőszakkal kényszerítsék ki a politikát, ez elég nyilvánvalóan a Szovjetunióval egy háború kitöréséhez vezetett volna. Így tehát az egész feltartóztatási politika egy nagy vicc volt. De nem így látták ezt a magyarok ezrei, akiket a Szabad Európa Rádió csak tovább bátorított, és elhitette velük, hogy bizonyos természetű konkrét segítségre számíthatnak, ha bátran megállítják a szovjet tankokat Budapesten. Közvetlenül az Egyesült Államok kormánya nem küldött ilyen üzenetet a Szabad Európa Rádión keresztül, de az bizonyos, hogy a magyarok egy jelentős részének meggyőződése volt a hírműsorok hallgatása nyomán, hogy ez be fog következni.

Ezek a műsorok az én szememben mind hozzájárultak annak a valószínűségéhez, hogy kitörjön egy felkelés, ami meg is történt. De sor került volna-e egy forradalomra ab-

ban az esetben is, ha semmiféle amerikai politika nem lett volna meghirdetve? Ki tud erre válaszolni? Egy biztos, hogy az Egyesült Államok és európai szövetségei hozzájárultak a magyarországi eseményekhez, hozzájárultak már a puszta létükkel is, vagy azzal, hogy mutatták, hogy náluk valódi jogrendszer van, rend van, igazság van, demokrácia van, amelyek Magyarországon nem léteztek: ugyanakkor a magyarok tudták, hogy ezeknek létezniük kell egy demokratikus társadalomban.

Az Egyesült Államok külügyminisztériuma hanyagul járt el, amikor késlekedett azzal, hogy kinevezze az új követet, aki Christian Ravndal helyébe lépett volna, amikor ő 1956 nyarán távozott Magyarországról. Talán ehhez a késlekedéshez a követség is hozzájárult azzal, hogy nem panaszkodott eléggé hangosan. (Ugyanakkor furcsa is lenne azt elvárni egy ügyvivőtől, hogy hangsúlyozza saját lehetőségeinek korlátozottságát azzal, hogy ő maga sürgeti, hogy minél hamarabb érkezzen már meg egy új misszióvezető!)

A külügymisztérium hibát követett el azzal is, hogy állandóan gyanakvással szemlélte a Nagy Imre-kormányt. A követség, ahogy azt már említettem, nem tett meg mindent annak érdekében, hogy támogassa a Nagy Imre-kormányt és rámutasson arra, hogy ők megtagadták kommunista múltjukat. Az információk szűkösségét is figyelembe véve, a rendelkezésre álló tényeknek abba az irányba kellett volna ösztökélniük a külügyminisztériumot, hogy jóval több hitelt adjon a Nagy Imre-kormánynak. Ezért is a Kéthly Annával való bánásmód kifejezetten helytelen volt.

Kissinger *Diplomácia* című könyvében afeletti meglepetését fejezi ki, hogy Dulles külügyminiszter miért nem vette igénybe a legelismertebb szakértők segítségét, mint pl. George Kennan, akik elérhetőek voltak, és akiknek hasznosítani tudták volna a tanácsait (Kissinger, Henry: *Diplomácia*, Budapest, 1996. Panem–McGraw–Hill–Grafo 553. o.). Mindezt eléggé különös megjegyzésnek találom. Elég nehéz

elhinni, hogy hasznosították volna az ő tapasztalataikat, és akármit mondtak is volna, mindez aligha eredményezett volna a magyar felkelést illetően lényegesen más amerikai akciót.

Összefoglalva az egészet: 1956-ban kitört a Magyar Forradalom. Valószínűleg ez volt az az alkalom, amikor a magyar nép legegységesebb, legösszeforrottabb volt egész történelme során. Készséget mutatott arra, hogy meghaljon a szabadságért, százezreket arra kényszerített, hogy hagyják el szülőföldjüket. Hozzájárult, mint a Szovjetunión kívüli egyik esemény, magának a Szovjetuniónak a bukásához.

1956 októbere és novembere nem azok a hónapok, amelyre az Egyesült Államok különösebben büszke lehetne. Az Egyesült Államok kormánya nem szándékosan, de tévedésbe ejtette a magyarokat, és utána nem volt kész arra, hogy felelősséget vállaljon és komoly erőfeszítéseket tegyen egy megoldás érdekében. Sajnálatos módon nem ez az egyedüli alkalom, amikor ilyen természetű ügyben el lehet marasztalni az Egyesült Államokat.

Ténylegesen vagy potenciálisan, nagyon sok tényező játszott szerepet a Magyar Forradalomban: az ENSZ-beli lépéssorozat; az Egyesült Államok és nyugati hatalmak lépései; a szuezi válság; a Nagy-kormány és annak a képességei; a felkelők politikai irányultsága, ami jobboldalra és meglehetősen erőteljesen szovjetellenes irányba tartott; a Kremlen belüli feszültségek és nézeteltérések; és még számos más. A követségen a mi feladatunk ezek közül csak bizonyos tényezőknek a mérlegelésében állt. Mindent összekeverni és mindent összerakni, és egy végleges választ találni arra, hogy el lehetett volna-e kerülni a november 4-i szovjet támadást, ez az, ami az én képességeimet viszont már messze meghaladja.

A budapesti amerikai követség mindent megtett, amit megtehetett. Visszatekintve, akárcsak bármely egyéb maga-

tartást illetően, nyilvánvalóan jobb is lehetett volna a követség tevékenysége. Egészét tekintve ugyanakkor, azt hiszem, hogy teljesítette mindazt, amiért felelős volt. Nagyon büszke vagyok arra, hogy ebben egy kis szerepet játszhattam.

Kitüntetett szerencsémnek tartom, hogy az 1956. októberi–novemberi eseményeknek szemtanúja lehettem. Ezt mindig úgy szoktam megfogalmazni: „Szívemben félig magyar vagyok."

Kovács Péter– Jordan Thomas Rogers– Ernest A. Nagy

X 93 : 1956
X 653.1

MUNKÁSTANÁCSOK AZ 1956-OS SZABADSÁGHARCBAN

A forradalom kitörésének a hírére Budapesten és az egész országban 24 órán belül megállt a munka. Az országos sztrájk – akárcsak a fegyveres küzdelem – spontán volt, szinte mindenfelé egyszerre tört ki. A munkások már a forradalom első napjaiban átvették a gyárak, üzemek irányítását, és munkástanácsokat alakítottak. Amikor a párt idevonatkozó közleménye október 26-án megjelent, a forradalmi munkásszervek már igen sok helyen működtek.

A Központi Bizottság közleménye a munkástanácsok létrejöttét „helyesnek" nevezte, és úgy találta, hogy az „jelentős lépés" a munkásdemokrácia teljes kifejlesztésére. A pártközlemény – amely nem kezdeményezte, hanem tudomásul vette a munkástanácsok megalakítását – azok fő feladatának „az üzemek védelmét" jelölte meg. Október 27-én a Szakszervezetek Országos Elnöksége közleményben hangoztatta: megvalósult a munkásosztály kívánsága.

„Most már teljesen magatokénak érezhetitek az üzemeket, amelyeket ezentúl magatok irányítotok" – olvashatjuk a közleményben.

Ekkor még a sztálinista többségű párt- és szakszervezeti vezetőség – teljesen félreismerve a munkásság hangulatát – azt hitte: a munkástanácsokra a forradalommal és szabadságharccal szemben támaszkodni lehet. Nem így történt. A munkástanácsok – soraikban számos kommunistával – kivették a részüket a kommunista rendszer megdöntéséből és fölszámolásából.

Az adott helyzetben a politikai teendők álltak az előtérben. Az országos sztrájknak hármas politikai célja volt: a sztálinista rendszer felszámolása, demokratikus társadalmi rendszer létrehozása és a szovjet csapatok kivonása. A munkástanácsok szorosabban vett munkáskövetelései azt célozták, hogy a termelés a dolgozók ellenőrzése alá kerüljön, és hogy létrehozzák az üzemi, gyári munkás-önigazgatást. Az idevonatkozó főbb követelések közt szerepelt a darabbér, a normák eltörlése, és természetesen a sztrájkjog is.

Budapesten a gyári, üzemi, vállalati munkástanácsokat október végére magasabb szervezeti keretekbe, kerületi munkástanácsokba fogták össze. Október 31-én a főváros munkástanácsainak küldöttei a Munkástanácsok Parlamentjében ültek össze. Megfogalmazták politikai követeléseiket, lefektették a munkástanácsok jogainak, kötelezettségeinek a tervezetét és kidolgozták a gyárak munkásellenőrzésének a gyakorlatát, mechanizmusát. A munkásság képviselői vidéken is mindenütt ott voltak a legmagasabb forradalmi szervekben is. Ezeket sokfelé – például Borsodban és Baranyában – megyei munkástanácsoknak hívták.

November elsejére a nemzeti kormány megalakulása, a demokratikus pártok újjászerveződése némileg háttérbe szorította a munkástanácsok tevékenységét. A politikai teendők kerültek az előtérbe. A munkástanácsok felsorakoztak a kormány mögé, fölismerve, hogy osztályérdekeiket csak akkor biztosíthatják, ha az egész nemzet célkitűzései megvalósulnak. November 3-án a munkástanácsok országszerte úgy döntöttek, hogy a Nagy Imre-kormány támogatása céljából, a demokratikus rend megszilárdítása érdekében abbahagyják az országos sztrájkot, és november 5-én, hétfőn mindenütt elkezdődik a munka. Erre azonban a november 4-i szovjet támadás miatt nem került sor.

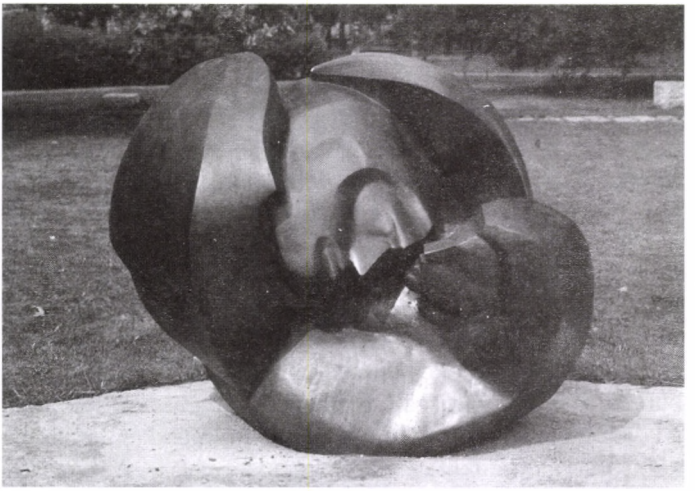
A kommunista rezsim számára a szabadságharc vérbe fojtása után rendkívül kínos volt az a tény, hogy a magát munkáshatalomnak nevező rendszer 1956 őszén történt

megdöntésében a munkásságé volt a főszerep. Ezt a tagadhatatlan tényt azzal próbálták magyarázni, hogy a munkásosztályba máshonnan került, deklasszált, lumpenproletár elemek, olykor egyes megtévesztett munkások férkőztek. A hivatalos dogma szerint ezek lázadtak, hogy visszahozzák a tőkések és az arisztokraták uralmát, nem pedig az osztálytudatos munkásság, amely akkoriban átmenetileg vezetés nélkül maradt, és kényszerű tétlenségre kárhoztatva „értetlenül", „félrehúzódva" figyelte az eseményeket.

Kétségtelen, hogy 1945 utáni években bekövetkezett változások folytán átalakult a társadalom, így a munkásság osztályszerkezete is. Sok volt a faluról jött, első generációs munkás és – jóval kisebb számban –„lecsúsztak" a munkásosztályba a korábbi középrétegekből is. Az osztály helyzetén, jellegén, szemléletén, öntudatán ez a tény nem változtatott lényegesen. Ez a munkásosztály volt az, amelyre a forradalom előtt a kommunisták oly sokszor és oly büszkén hivatkoztak; amelyeket vezető erőnek neveztek, és amelyeket a rendszer támaszának tekintett. És ez volt az az öntudatos munkásosztály – a híres Vörös Csepel, a vasasok és a bányászok –, amely a szabadságharc alatt, és utána is sokáig, nem állt félre, hanem egységesen fordult szembe a diktatúrával és a „munkásosztály élcsapatával", a kommunista párttal.

A szabadságharc alatt a teljesen hitelüket vesztett, a diktatúrát mindenben kiszolgáló szakszervezetek fölbomlottak, vezetőiket a munkások lemondatták, leváltották. Október 30-án megalakították a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének ideiglenes intéző bizottságát, amely támogatta a Nagy Imre-kormányt. A szakszervezeti mozgalom demokratikus újjászervezésére azonban a Vörös Hadsereg beavatkozása miatt már nem volt idő.

Akárcsak a forradalom győzelemre vitelében, a november 4-e utáni fegyveres és később passzív ellenállásban is a munkásság járt az élen. Az országot néhány nap alatt megszállták a szovjet csapatok, és a mutatkozó ellenállást

ADY-EMLÉKMŰ
1983

véresen leverték. Országszerte elrendelték a fegyverek beszolgáltatását és a kijárási tilalmat. A Kádár-féle „forradalmi munkás-paraszt kormány" Szolnokon alakult meg november 3-án. Az ottani – egyébként országosan jellemző – állapotokat jól mutatja a szolnoki rádió november 4-én sugárzott egyik adása:

A szovjet városparancsnok I. számú parancsa:

1956. november 4-étől Szolnok városában, magyar idő szerint 15 óra 30 perctől reggel 6 óráig kimenési tilalmat rendeltek el. A fent jelzett idő alatt a város területén minden forgalmat, közlekedést megtiltok. Tilos minden gyülekezés, csoportosulás. Színház, mozi, satöbbi nem üzemelhetnek. Aki nem adja le fegyverét, a szovjet katonai rögtönítélő bíróság ítélkezik felette.

Aláírás: a Szolnokon állomásozó szovjet csapatok parancsnoka, Ognyicsov ezredes.

Kádár és Münnich – szovjet katonai kísérlettel – csak november 6-án este ment Budapestre, ahol a kormány november 7-én délben esküdött föl a Parlament épületében. A pártlap – akkor még a *Szabad Nép* címmel – november 8-án Szolnokon jelent meg. Pár napon át ebből a városból sugárzott a Kossuth Rádió is; főleg kormánynyilatkozatok és a munka felvételére ösztönző felhívások közlésére szorítkozott.

A kormány – egyik legelső intézkedéseként – Szolnokról táviratot küldött az ENSZ-be, megállapítva, hogy a szovjet katonai beavatkozás magyar belügy és hogy a világszervezet nem illetékes annak a megvitatására. A fővárosban és a vidéki városokban szovjet csapatok szállták meg a középületeket, vasútállomásokat, repülőtereket, laktanyákat, sőt a nyomdákat és a szerkesztőségeket is. Az oroszok rettegésben tartották az egész ország népét, folyt a magyarok deportálása a Szovjetunióba. Nem volt közlekedés, az üzletek zárva voltak, a termelőmunka mindenfelé szünetelt. Az élet megbénult.

Egy bő hét telt el, amíg a kommunista funkcionáriusok ismét feltűntek, és megkezdődhetett a hatalom visszaszerzésének folyamata, főként az első karhatalmi alakulatok november 10-én, Budapesten történt felállításával. A kormány a forradalmi bizottságokat kezdetben nem oszlotta föl, sürgette, hogy tanácsadói minőségben maradjanak a helyükön. A forradalmi szervek mindenfelé megpróbálták biztosítani a közellátást és fönntartani a közigazgatást. Az ugyancsak helyükön maradó munkástanácsok egyöntetűen hangoztatták: megőrzik a forradalom vívmányait, fenntartják politikai követeléseiket, mindenekelőtt azt, hogy a szovjet csapatok vonuljanak ki. A legkülönbözőbb szintű munkástanácsok egyöntetűen a sztrájk folytatása mellett döntöttek.

A kormány a szovjet páncélosoktól körülvett Parlamentben székelt, és az első két hétben hatalma, hatásköre

gyakorlatilag alig volt. Rendeleteinek, utasításainak senki sem engedelmeskedett.

November 6-án alakult meg az MSZMP Központi Bizottsága. Közleményében fogadkozott, hogy végleg leszámol a Rákosi-rendszerrel, az átkos múlttal, egyúttal sürgette az élet normalizálását, valamennyi erő összefogását, a munkástanácsokat is beleértve. November 8-án a szakszervezetek régi emberekből álló új vezetősége felhívásában a munkástanácsokról ezt mondotta: E fontos szerveken keresztül valósul meg minden munkahelyen a dolgozók akaratának érvényesülése az üzemek, a bányák vezetésében.

A kormány taktikai okokból azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha továbbvinné a forradalmat, meg akarná védeni annak vívmányait. Elrendelték, hogy a Kossuth-címer legyen a népköztársaság címere, március 15-ét hivatalos ünneppé tették, a régi, a szovjet mintájú uniformis helyébe új egyenruhát ígértek az újra megalakítandó hadsereg tagjai számára. A hivatalos felhívások újra és újra hangoztatták: mihelyt helyreáll a rend és a nyugalom, azonnal tárgyalásokat kezdenek a szovjet csapatok kivonásáról.

A pártlap – új nevén a Népszabadság – november 10-én közölte, hogy szervezik a karhatalmat. Az alakuló karhatalom volt ávósokból, pártfunkcionáriusokból és politikai tisztekből állt. A bosszúállás, a túlkapások – rendfenntartás ürügyén – azonnal, országszerte megkezdődtek. Jellemzőül hadd álljon itt a fegyveres erők miniszterének, Münnich Ferencnek 2. számú parancsa:

„Félő, hogy egyes helyeken karhatalmi szerveink túllépik a törvényesség kereteit. Utasítom a rendfenntartó szervek vezetőit, hogy minden körülmények közt tartsák szem előtt a törvényesség biztosítását. A kormány nem enged meg semmiféle bosszút, törvénytelenséget."

A kormány kezdettől fogva taktikázott, ígérgetett, időt akart nyerni, hogy megerősödjék és visszaszerezze a hatalmat. Örökösen ismételte: előbb legyen rend, nyuga-

lom, termelés, majd utána meg lehet oldani a problémákat. A nép azonban nem bízott az ígéretekben. A sztrájk országszerte folytatódott. Álltak a gyárak, üzemek, bányák. Kifejezetten politikai sztrájkról volt szó, amely – kisebb megszakításokkal – csaknem év végéig tartott. A sztrájkokkal a munkások azt akarták elérni, hogy az oroszok vonuljanak ki, a jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imre pedig térhessen vissza a kormány élére.

Az Elnöki Tanács a munkások lecsillapítására, november 13-án törvényerejű rendeletet adott ki a munkástanácsok működéséről, hatásköréről.

Íme néhány fontosabb paragrafus:

„A szocialista demokrácia gyakorlati megvalósulása csak úgy biztosítható, ha az egész nép tulajdonát képező gyárak, bányák, üzemek (továbbiakban ipari vállalatok) vezetését az ipari vállalat dolgozói által választott munkástanács végzi."

A rendelet előírja a tanácstagok közvetlen, titkos megválasztását és meghatározza a tanácsok jogkörét:

„A munkástanács a vállalat legfontosabb kérdéseiben dönt, irányítja a vállalat egész tevékenységét. Többek közt:

Meghatározza a vállalat szervezeti felépítését és egyes vállalati, üzemi igazgatási szervek működését. A törvényes rendelkezések keretén belül meghatározza a munkások és alkalmazottak minimális és maximális bérét, jóváhagyja a dolgozók besorolását és meghatározza az üzemen belüli bérezési formákat. Az elért nyereségből a vállalatnál maradó nyereség felhasználásáról dönt. Irányítja a vállalat pénzgazdálkodását. A fennálló törvényes rendelkezések keretén belül rendelkezik a vállalat álló- és forgóeszközeivel; engedélyezi hitel felvételét, jóváhagyja a vállalat mérlegbeszámolóit."

Szó van a rendeletben a munkástanács elnökségének jogköréről is.

„Az elnökség a munkástanács határozatainak megfelelően működik és megszabja az üzem igazgatójának feladatait. A munkástanács két ülésének időpontja közt dönt a vállalat olyan ügyeiben, amelyek a munkástanács kizárólagos hatáskörébe utalva nincsen. A munkástanács és az elnökség határozatait az igazgató hajtja végre. Az üzem igazgatóját a felettes állami szerv nevezi ki és menti fel. Igazgató felmentéséhez vagy kinevezéséhez a munkástanács előzetes hozzájárulása szükséges."

A rendelet a *Magyar Közlöny* 1956. november 24-i számában jelent meg, de már november 13-án életbe lépett. Ha csakugyan végrehajtják, alapja lehetett volna a széles körű munkás-önigazgatásnak. Nem így történt.

A valóság egészen más volt. Fokozatosan visszatértek a kommunista önkényuralom régi vezetői, és igyekeztek újra átvenni az irányítást. Ebben segítették őket a pozíciókba visszatérő szakszervezeti funkcionáriusok. Állandósultak az ellentétek az igazgató és az őt támogató szakszervezetek, továbbá a munkástanácsok közt. Gazdasági, politikai ígéretekben továbbra sem volt hiány. A munkások ellenszenvét, bizalmatlanságát azonban nem sikerült eloszlatni. A sztrájk a legtöbb gyárban folytatódott. Különösen a bányászok általános sztrájkja hatott bénítóan, hiszen a szén, energia híján lehetetlen volt az ipari termelés. A munkásság a fegyveres harc után a munkástanács keretében folytatta a harcot, az ellenállást.

A fővárosi munkástanácsok szorosabb együttműködése, szélesebb szervezeti keretei kiépítése már november 8-a körül elkezdődött. Megalakultak a kerületi munkástanácsok. A nagy-budapesti központi munkástanács – körülbelül 500 küldött jelenlétében – november 14-én alakult az Egyesül Izzó épületében Újpesten. Végrehajtó bizottságot választottak és felhatalmazták a kormánnyal és a szovjet parancsnoksággal való tárgyalásokra.

Követeléseiket 14 pontban összegezték. Szerepelt köztük az általános amnesztia vagy Nagy Imre által vezetett kormány megalakítása, a szovjet csapatok kivonulása, többpártrendszer és szabad választások olyan pártok részvételével, amelyek elfogadják a szocialista termelési és tulajdonviszonyokat. Ott volt a követelések közt a sztrájkjog, a termelés munkásellenőrzése és -irányítása, amely egyébként az előző napi kormányrendeletben is szerepelt.

A követelésekről még aznap este egy 19 tagú küldöttség tárgyalt a Parlamentben Kádár Jánossal. A tárgyalásokról másnap a *Népszabadság* így számolt be:

„Kádár János behatóan elemezte a követeléseket. Elmondta, hogy Nagy Imre jelenleg egy idegen állam budapesti követségén kért menedékjogot. Ha lemond a területen kívüliségről és magyar földre lép, meglesz a lehetősége, hogy tárgyaljon és megegyezzen velünk. Kádár elvtárs ezután rátért a pártok kérdésére.

Feladjuk a párt monopolhelyzetét. Többpártrendszert, tiszta, becsületes választásokat akarunk. Tudjuk, hogy ez nem lesz könnyű dolog, számolunk azzal, hogy esetleg alaposan megvernek bennünket a választásokon. De vállaljuk a választási harcot, mert a kommunista pártnak meglesz az ereje, hogy ismét megszerezze a dolgozó tömegek bizalmát. Egy másik kérdésre válaszolva Kádár elvtárs határozottan megerősítette, hogy senkit sem érhet bántódás azért, mert részt vett az elmúlt napok nagy népmozgalmaiban. Nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy az illetékes szovjet hatóságokkal egyetértésben megállapodás történt arról, hogy az országból senkit sem szabad kivinni."

Ez olvasható Kádár és a Nagy-budapesti központi Munkástanács küldöttsége közti november 14-i tárgyalásokról a *Népszabadság* november 15-i számában.

A következő hetekben a budapesti munkástanács képviselői többször tárgyaltak Kádárral, Marosánnal és a kormány más tagjaival. Az ígéretek teljesítését a kormány kü-

lönböző ürügyekkel egyre halogatta. Hangoztatta, hogy az első és legfontosabb teendő a rend helyreállítása és a termelőmunka megkezdése. Közben a kormány helyzete lassan szilárdulni kezdett, ezzel párhuzamosan magatartása is merevedett.

A Nagy-budapesti Munkástanács ezekben a napokban a kormánnyal és a szovjet megszállással szemben kialakuló ellenállás vezetőjévé vált. Fokozatosan állandó kapcsolat épült ki a fontosabb vidéki munkástanácsokkal. A munkástanácsok Budapesten és vidéken egyaránt élvezték az egész lakosság bizalmát és támogatását. A kormányt, a hatóságokat senki sem ismerte el törvényesnek. A nép minden problémájával a munkástanácsokhoz fordult. A Nagy-budapesti Munkástanács november 15-től állandó kapcsolatban volt a szovjet főparancsnoksággal is. Többször lépett közbe sikerrel a Szovjetunióba hurcoltak szabadon bocsátása érdekében.

Az oroszok egy ideig jó kapcsolatban voltak a fővárosi munkástanáccsal, mert nem látták világosan annak szerepét, és nem ismerték föl, hogy a kormány ellenzékéről van szó. Ez a viszony az után romlott meg, hogy az oroszok november 22-én Nagy Imrét és társait erőszakkal Romániába hurcolták.

A kormánnyal folytatott tárgyalások annak ellenére végig eredménytelenek voltak, hogy a munkástanács képviselői – a helyzet alakulását látva – politikai követeléseikből sokat engedtek, bár az alapkövetelésekhez végig ragaszkodtak. A központi munkástanács egyik gesztusa az volt, hogy elrendelte: november 19-én, Budapesten ismét kezdődjék el a munka.

A Nagy-budapesti központi Munkástanács elhatározta, hogy a tanácsmozgalomnak országos szervezeti keretet ad, és ebből a célból november 21-ére alakuló gyűlést hívott össze a budapesti Sportcsarnokba. Erre a gyűlésre nem kerülhetett sor. A Sportcsarnokot szovjet páncélosok vették körül, és a delegátusokat nem engedték be. Végül az érte-

kezletet a fővárosi munkástanács Akácfa utcai helyiségében tartották meg. A budapesti kerületeken kívül részt vettek a győri, pécsi, miskolci, salgótarjáni, tatabányai, ózdi, veszprémi, komlói és más városbeli munkástanácsok képviselői is. A követelések terén teljes volt az egyetértés. Az Országos Munkástanácsot azonban forma szerint nem alakították meg, hogy ne ingereljék a kormányt, és ne adjanak okot karhatalmi beavatkozásra.

A november 23-a utáni helyzetet elmérgesítette Nagy Imre és társai elhurcolása. November 24-én újabb tárgyalások voltak. Kádár ekkor már ellenforradalmat emlegetett, de Nagy Imrével kapcsolatban azt mondotta:

„A kormány természetesen nem szándékozott és nem szándékozik felelősségre vonni Nagy Imrét és csoportját. Ez nem érdeke az országnak és nem segítené elő a konszolidációt."

A rendszer helyzete – a szovjet katonai jelenlét folytán – fokozatosan megszilárdult. Az erőviszonyok eltolódtak. A kormány – ennek megfelelően – nem engedélyezte a munkástanács újságjának a kiadását sem. Lassan talpra álltak a kormányhű szakszervezetek, és itt-ott a pártszervezetek is. A gyárakon, üzemeken belül azonban még nem dőlt végleg el a hatalomért folytatott küzdelem, annak ellenére, hogy a karhatalmisták – akkori nevükön a „pufajkások" – igen sok munkástanács-vezetőt elhurcoltak.

A kormány minden eszközzel igyekezett akadályozni a munkástanácsok tevékenységét, csökkenteni azok befolyását. Egyre-másra jelentek meg a munkástanács hatáskörét „szabályozó" – valójában csökkentő – rendelkezések. A termelés azonban akadozott, a bányákban gyakorlatilag állt a munka. Tovább tartott a kijárási tilalom. Az ellenállás még egyáltalán nem tört meg.

Egy jellemző idézet a győri *Rába* című lap december elsejei számából:

„Nem a vitatkozás kedvéért jegyezzük meg, hogy dolgozóink még mindig nem értenek egyet Kádár Jánossal a forradalom értékelésében. Mi büszkék vagyunk október 23-ára."

Az ország élete továbbra is stagnált, a főiskolások nem jelentek meg az előadásokon; a városok utcáin röpcédulák jelentek meg, amelyek további ellenállásra szólítottak fel. A lakosság pánikszerűen fél a karhatalmistáktól, orosz katonáktól.

December 4-én a rezsim már elég erősnek érzi magát, és feloszlatja a forradalmi bizottságokat. Ugyanezen karhatalmisták és orosz katonák gyűrűjében asszonyok megkoszorúzzák az ismeretlen katona sírját. Két nappal később a párt rendez felvonulást, ahol 3-400 pártfunkcionárius vonult fel a karhatalom és az oroszok védelmében, ahol a felvonulókat kővel dobálták meg, egy részüket a dühödt járókelők szétkergették. Közben a karhatalmisták lövöldözni kezdtek, számos járókelőt letartóztattak.

Így érkezett el december 8-a. Valójában ez volt az a nap, amikor megkezdődött a munkástanácsok felszámolása. Ennek bevezetése volt, hogy december 8-án tették közzé az MSZMP ideiglenes intéző bizottságának határozatait, amelyeket a hónap elején tartott háromnapos ülésen hoztak.

A hosszadalmas határozat (amelynek részleteiről hallgattak) a feladatokról szóló fejezetben hangsúlyozza:

„A munkástanácsok a munkásosztály fontos szervei, most is és a jövőben is azok lesznek. Az üzemekben valóban érvényesüljön a munkástanácsokon keresztül a munkásság joga, az önigazgatás." A valóságban a kormány egy percig sem gondolta őszintén a munkás-önigazgatást, a munkástanácsok szabad működését, még kevésbé azt, hogy a munkásság kezébe – a tanácsok útján – hatalmat adjon.

Ellenkezőleg. Ekkor kezdtek igazán hozzá a munkástanács-mozgalom felszámolásához.

A légkört felforrósította az ávósok salgótarjáni tömegvérengzése december 8-án. A felvonuló tömegbe – amely két letartóztatott munkástanácstag szabadon bocsátását sürgette – a karhatalmisták belelőttek. A rezsim „ellenforradalmi provokációval" magyarázta a tömeggyilkosságot, amelynek legalább 46 halálos áldozata és több száz sebesültje volt. December első napján Kecskeméten, Miskolcon, Tatabányán, Egerben, Békéscsabán és több más városban szintén fegyverét használta a karhatalom a felvonulók ellen, számos ember életét kioltva.

Nyilvánvaló volt, hogy a hatalom megtartása érdekében a párt semmilyen eszköztől sem riad vissza. A budapesti központi munkástanács ebben a helyzetben elhatározta, hogy országos munkástanácsi szervet hoz létre, hogy országszerte összehangolja a dolgozók ellenállását. December 8-án ismét megjelentek a fővárosban az összes nagyobb vidéki munkástanácsok küldöttei. Az értekezletre a MÁMOSZ-székházban került sor. A salgótarjáni mészárlás hírére a felháborodott küldöttek azonnal 48 órás országos sztrájkot határoztak el.

A karhatalmisták megszállták az épületet, sok munkástanácstagot letartóztattak. A kormány, hogy az ellenállást letörje, elrendelte a statáriumot, és betiltotta a területi munkástanácsokat. December 9-én jelentették be, hogy 11-étől kezdve bevezetik a rögtönítélő bíráskodást a legkülönbözőbb államellenes cselekményekre, sőt a feljelentési kötelezettség elmulasztására is. Az indoklás szerint „a dolgozók jogos követelését" teljesítik. A rendeletet a következő hetekben többször kiegészítették, 1957 januárjában pedig a sztrájkok szervezőire és az azokban részt vevőkre is kiterjesztették.

A statáriális rendelethez kormánynyilatkozatot mellékeltek, amely az intézkedéseket az ellenforradalmi veszéllyel indokolja. A kormánynyilatkozatban közölték, hogy „a Nagy-budapesti központi Munkástanácsot, a kerületi munkástanácsokat, a vidéki, városi, megyei munkástanácsokat

törvényen kívül helyezik, és működésüket azonnali hatállyal felfüggesztették". A kormány csak az üzemi munkástanácsok működését engedélyezte, kikötve, hogy meg kell őket tisztítani az ellenforradalmároktól.

December 11-én és 12-én került sor a magyar munkásság utolsó, egységes nagy tömegmegmozdulására. Ezen a két napon országszerte álltak a gyárak, üzemek, a közlekedés, a bányák. A bányákban a 48 órás sztrájk után sem kezdődött el a munka. A rezsim azzal magyarázta a sztrájk sikerét, hogy a munkásokat „az ellenforradalmárok megfélemlítették". A karhatalmisták a fővárosban és vidéken ismét százával tartóztatták le a munkástanácsok vezetőit és tagjait. Folyt a forradalomban részt vevők üldözése is, jóllehet a kormány november 4-i programjának harmadik pontja kifejezetten hangsúlyozza, hogy senkit nem vonhatnak felelősségre a forradalomban való részvételért. December 19-én már Kádár egy sajtófogadáson a munkástanácsokról is nyilatkozott: „A központi munkástanácsi szervek ellenforradalmi célokat szolgáltak, a hatalmi funkciókat akarták átvenni a törvényes kormánytól. Ezért a kormány kénytelen volt fellépni ellenük."

A kormány, amelyet a szovjet megszállók tartottak hatalmon, kimerítette, kifárasztotta a népet. A lakosság készletei, anyagi tartalékai elfogytak. Élni kellett, enni kellett, dolgozni kellett. 1956 decemberének utolsó heteiben és 1957 januárjában az immár csak féllegálisan működő munkástanácsok nem tudták megakadályozni a kommunista önkényuralom újjászervezését. De a küzdelem még sokáig folyt. Az országban sokfelé voltak sztrájkok, tüntetések, mint például Csepelen 1957. január 11-én, az ottani munkástanács lemondása után.

Az általános helyzetet jól jellemzi a lemondás indokolása:

„A magyar nép forradalmának tisztelt október 23-i események hoztak létre bennünket abból a célból, hogy a füg-

getlen, szabad, demokratikus Magyarországot építsünk. Kötelezettségeinket a fennálló körülmények közt nem tudjuk teljesíteni. Nem nézhetjük tétlenül, hogy a munkástanácstagokat letartóztatják és az egész munkástanácsot lényegében ellenforradalmároknak bélyegzik. Egyéni sorsunkkal nem törődve, egyöntetűen visszaadjuk megbízásunkat. Nem a felelősség alól kívánunk kibújni, azonban úgy véljük, hogy a jelenlegi helyzetben a dolgozók kívánságait megvalósítani nem tudva, létezésünkkel nem hitegetjük munkástársainkat, és ezért megbízásunkat visszahelyezzük dolgozóink kezébe.

Budapest, 1957. január 8.

A Csepel Vas- és Fémművek
Munkástanácsa Elnöksége."

A diktatúra azonban csak 1957 őszére érezte magát elég erősnek, hogy a még mindig működő munkástanácsokat betiltsa.

A Kossuth Rádió 1957. november 17-i adásából:

„A Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendelettel hatálytalanította a munkástanácsokról szóló, 1956. évi 25-ös számú törvényerejű rendeletet."

A Kossuth Rádió másnap, 1957. november 18-i kommentárjában így indokolta az intézkedést:

„A munkástanácsokat az ellenforradalmi demagógia hívta életre azért, ahogy akkor mondták, hogy a munkások vezetését biztosítsák az üzemekben. A konszolidáció előrehaladtával a munkástanácsok fokozatosan elvesztették a munkások bizalmát, és az Elnöki Tanács rendelkezése a munkástanácsokról tulajdonképpen a tényleges helyzetet rögzíti."

Haas György

X 93 : 1956
Arendt, Hannah

A PILLANAT SZORÍTÁSA

Olvasónapló: Hannah Arendt és 1956

Hannah Arendt írta az egyik legszebb és legfontosabb tanulmányt az 1956-os magyar forradalomról. Az ötvenedik évfordulón, amennyire tudom, nem esett róla szó. Feltehetően nemcsak azért, mert a közbeszéd nem tudott és nem is akart túllépni a közvetlen politikai haszonszerzés imperatívuszán, hanem azért is, mert Arendt, a Heidegger- és Jaspers-tanítvány, akit leginkább a politikai filozófia foglalkoztatott, nem helyezhető el zavartalanul a könnyen kezelhető sémáknak az egyik vagy a másik oldalhoz tartozó rekeszeiben.

Mert Hannah Arendt ugyan vállalja zsidóságát, sőt aktívan részt vesz az „antifasiszták" mozgalmában azzal, hogy követi az Eichmann-pert, sőt könyvet is ír róla, másfelől viszont mindvégig, 1945 után is fenntartja a kapcsolatot, a baráti és szellemi kapcsolatot fiatalkori szeretőjével, a sokak által kiátkozott Martin Heideggerrel. S ami még fontosabb: nála fogalmazódik meg karakterisztikusan először az a fajta gondolkodásmód, amely – felülírva a politikai és ideológiai törésvonalakat – egy táborba utalja s egyként ítéli el a 20. század két nagy terrorisztikus rendszerét, a nácizmust és a kommunizmust. A vörös sárkányt, ahogyan legutóbb Joseph Ratzinger az apokalipszisre utalva megjelölte a jelenséget. Talán éppen ez a felülírás az oka, hogy Arendt filozófiai munkái magyarul alig-alig hozzáférhetők. Miközben a Heidegger és Arendt szerelmi viszonyát meglehető-

K. Szabai Tamás

sen könnyed stílusban elbeszélő Elzbieta Ettinger-könyv viszont mindenki rendelkezésére áll.

A magyar forradalmat elemző nagy Arendt-tanulmány *A totalitarizmus története* harmadik kötetének függelékeként jelent meg 1959-ben, de aztán a könyv harmadik kiadásából, s így a későbbiekből is, váratlanul eltűnt. Hogy pontosan miért, nem tudom, inkább csak sejtem. Arendt totalitarizmus-tézise az 1950-es évek elején került bele a közbeszédbe. Lényege, hogy a két világméretű zsarnokság sok tekintetben hasonlít egymásra. Módszereik, eljárásaik, az egyént minden lehető módon felmorzsoló technikáik egyazon alapra mennek vissza. A kifejezés azóta többé-kevésbé meggyökeresedett, de még mindig, még ma is meg kell küzdenie a fasiszta–antifasiszta terminuspárral.

Friedrich Nietzsche beszél arról – a *Túl jón és rosszon* című kötetében, az akarat fogalmával kapcsolatban –, hogy a nyelv pontatlansága vagy renyhesége mennyire képes meghamisítani egész gondolkodásunkat. Az a gondolkodó, mondja Nietzsche, aki hibás megnevezésből, s ezáltal hibás premisszából indul ki, teljesen hamis gondolatépítményt hoz majd létre. Ennek a jelenségnek lehetünk a tanúi a fasizmus fogalmával kapcsolatban, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy itt nem a gondolkodás lustaságáról, hanem a Komintern tudatos manipulációjáról van szó. Amikor a Komintern az 1930-as években a Mussolini-rezsim terminusát kezdte alkalmazni minden szélsőjobb diktatúra megnevezésére a hitleri Nazional-Socializmus helyett, akkor nyilvánvalóan azt kívánta megakadályozni, hogy akár csak gondolatban egymás mellé helyezhessük a nácizmus és a szocializmus – Hannah Arendt szerint pedig nagyon is összetartozó – fogalmát.

Vagy-vagy. Alapvető kérdésről van szó. Vagy a két totalitarizmus százada volt a 20. század, vagy pedig a fasizmusé és a vele diadalmasan szembeszálló antifasizmusé. A nyelv hatalom: hogy a két terminus közül melyiket vá-

KECSKÉS NŐ
1961

lasztjuk, vagy inkább: választják, az erőteljesen meghatározza világunk irányultságát – gondolkodását, belpolitikáját, külpolitikáját egyaránt. A magyar forradalom jelentősége innét tekintve nyilvánvaló. Október 23-a meghazudtolta, és legyőzte – ha csak eszmeileg is – a totalitarizmust.

Arendt szerint 1956 spontán, alulról szerveződő forradalom, amely sajátos és eredeti hatalmi formákat teremtett. Talán helytálló az elemzése, talán nem, mindenesetre

érdemes volna újragondolni, különösen az ötvenedik évfordulón történtek nyomán. (Annyi bizonyos, hogy a 2006 októberében történteket elemző két jelentés közül egyik sem említi, egyik sem hasznosítja Hannah Arendt felfogását, pedig mindkettőnek hasznára vált volna.) Újragondolandó volna többek közt azért is, mert a filozófus egy másik fontos munkájában, a *Beetween Pats and Futur*ben is szóba hozza a magyar forradalmat, mint a világtörténelem egyik kiemelkedően fontos eseményét. Ez a tanulmánygyűjtemény a kilencvenes évek derekán magyarul is megjelent *Múlt és jövő közt* cím alatt. Egyszer, talán egy évtizede, a kezemben is volt egy példány a Litea könyvesboltban, akkor nem vettem meg, később pedig már hiába kerestem, sem könyvesboltban, sem antikváriumban nem találom, még a kiadó honlapján sem szerepel. Hány példányban jelenhetett meg? Ezerben? Ötszázban? Háromszázban?

Angolul, németül, franciául persze könnyen elérhető, fontos könyv, sokan hivatkoznak rá. A filozófus ugyanis olyan kérdéseket elemez ezekben az 1954 és 1968 között írott tanulmányaiban, amelyeknek jelentősége és aktualitása azóta csak még nyilvánvalóbbá vált. Az egyik ezek közül politika és igazság összefüggése. Egy másik az autoritás fogalmát járja körül, egy harmadik – itt említődik a magyar forradalom modellje – a működő politikai játéktér feltételeivel foglalkozik.

A politikai játéktér akkor működőképes, mondja a tanulmány, ha kellően meg van alapozva. A mintát, Arendt szerint, Róma adja (itt nem annyira Gibbon vagy Montesquieu, mint inkább Theodor Mommsen a legfőbb hivatkozása), ott ugyanis a politikai tér stabilitását három feltétel biztosította: a *vallás*, az *autoritás* és a *tradíció*. A kereszténység államvallássá emelése csak még szilárdabbá tette a struktúrát. A modern kor átrendeződései persze új megalapozásokat követelnek. A filozófus két pozitív példát hoz fel, mint amelyek erőteljesen s az időben messze hatóan megalapozták a működő-

képes társadalmi élet tereit, az első az amerikai, a második a francia forradalom. A harmadik lehetne a magyar.

Amennyiben, teszem hozzá, a lényeges elemeit mindenki elfogadja. A tanulmányban sorolt három feltétel közül a modern politikai szférában a vallás helyére nyilvánvalóan a társadalom által elfogadott és gyakorolt értékvilág léphet. Ha ezt a magyar viszonyokra vonatkoztatjuk, akkor a rendszerváltozás után ez az értékvilág – legalábbis a kereteit tekintve – hamar és pontosan megfogalmazódott: lényege a politikai demokrácia és a szociális piacgazdaság. Az 1990 novemberében megtartott párizsi EBEÉ csúcskonferencia ezt a két alapelvet rögzítette, megadva ezzel új világunknak a nemzetközi referenciát. Jóval több nehézséget jelent viszont a másik két feltétel elfogadása.

A modern kor egyik alapvető problémája ugyanis, fejtegeti a filozófus, hogy a tekintélyek és a hagyomány sokszor jogos felülvizsgálata és kritikája általában túlzott méreteket ölt, és a bírálatok féktelensége már-már minden hivatkozási pontot eltüntet. A 19. század leghatásosabb gondolkodói, Kierkegaard, Freud és Nietzsche a kételyt csempészik a bizonyosság helyébe, a modern ember így abban a szűk résben próbálja élni az életét, amely múlt és jövő közt nyílik. Arendt két rövid irodalmi szöveg segítségével próbálja érzékelhetővé tenni a maga időproblematikáját. Az egyik a 20. század talán legnagyobb francia költőjének, René Charnak egy aforizmája, a másik Franz Kafka egyik rövid parabolája. Kafka parabolájának embere két erő közt sínylődik, az egyik roppant vehemensen taszigálja előre, a másik viszont ugyanakkor hátrafelé lökdösi. A névtelen hős vágya, hogy kitörhessen közülük, hogy föléje emelkedhessék. René Char aforizmája, mely egy olyanfajta örökséget emleget, melyhez testamentum nélkül jutottunk hozzá, tulajdonképpen ugyanazt a szituációt fejezi ki; nagy szükségünk volna bizony arra a bizonyos testamentumra, mert akkor hozzájuthatnánk az előlünk egyelőre elrejtett kincshez.

Fogalmi nyelvre lefordítva: a kincs, vagyis az igazság létezik, de ahhoz, hogy megleljük, előbb rá kell találnunk a testamentumra. Vagyis meg kellene tisztítanunk, hozzáférhetővé kellene tennünk a tradíciót, meg kellene jelölnünk és elérhetővé kellene tennünk a valódi tekintélyeket. Még tovább lépve: a politikai játéktér akkor lehetne igazán működőképes, ha meg tudnánk egyezni, mi elfogadható és követendő a hagyományból; ha el tudnánk fogadni, hogy vannak a részérdekek fölött álló tekintélyek; ha bizonyos kulcskifejezéseknek mindannyian ugyanazt a jelentést tulajdonítanánk.

Egyik esszéjében, amely még az ötvenes években íródott, a filozófus azt vizionálja, hogyan fogja szétverni a hagyományos iskolarendszert a minden autoritást károsnak és elvetendőnek ítélő gondolkodásmód. Nem tévedett. Egy másikban, a tömegkultúra teóriájának szószólóit bírálva, a kultúra elsekélyesedésének és eme elsekélyesedés következményeinek roppant veszélyéről beszél. S arról, hogy az iskola minősége, éppúgy, mint a kultúráé, nagyban meghatározza a politikai tér minőségét is.

Fátum? A nevelésben, a kultúrában éppúgy, mint a politikában? Korántsem, hiszen a gondolkodás ereje hozzásegíthet bennünket ahhoz, mondja Arendt, hogy kiemelkedjünk a pillanat szorításából. S akkor, ha tisztáztuk végre múlt és jövő közti helyzetünket, végre pontosan meghatározhatjuk teendőinket. De addig, de anélkül semmi esetre sem.

Szávai János

X336.5
X323

ÁLLAMHÁZTARTÁSI HIÁNY ÉS TÁRSADALMI DEFICIT[1]

1. Költségvetési hiány: tünet, következmény, probléma

A magyar társadalom rendszerváltoztató folyamata számos társadalmi indikátor – és ami legalább ennyire fontos: a társadalmi közvélemény – szerint az elmúlt években lelassult, sokak szerint el is akadt. Különösen a korábban kevésbé sikeres vagy az átalakulásban később startoló országok fejlődése tette nyilvánvalóvá a magyar relatív lemaradás tényét. Az Európai Unió tagjaként a többi új tagország számos objektív mutató (gazdasági növekedés, foglalkoztatásbővülés, területi fejlődés, a közélettel való megelégedettség) szerint sikeresebb, mint hazánk, mely gazdaságpolitikai vonatkozásban az unió új csoportjának sereghajtója lett.

Amikor a gondokat sorba vesszük, rögtön beleütközünk az államháztartás kritikus méretű hiányába. A költségvetési egyenleg az egyik legismertebb gazdaságpolitikai indikátor, amelyről köztudomású, hogy deficit akkor lép fel, ha az állam a szokásos jövedelmeihez képest rendszeresen túl sokat költ, vagy másfelől nézve kiadásaihoz mérten elégtelenek bevételei. A magyar állam jelentős adóteherrel sújtja adófizetőit, és mégis masszív hiánnyal küszködik; eszerint túl nagyok a kiadásai. De miért is akkorák a kiadásai? Miért nem képes akkor kiadásaihoz mérten kellő (adó)jövedelemre szert tenni? Miért és hogyan alakulhatott ki a 27 tagú Európai Unióban kínos rekordot elérő arányú államház-

[1] Az írás a Magyar Szemle Társaság ősszel megjelenő *Magyarország ma és holnap* című tanulmánygyűjteményébe készült.

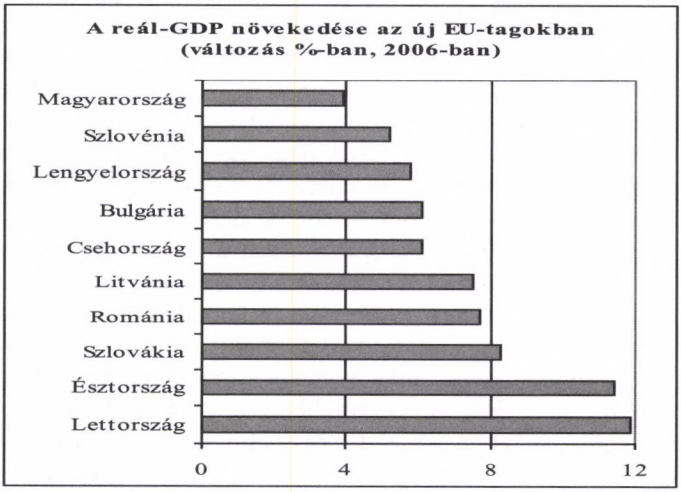
tartási hiányunk? Mi a baj az államháztartásunkkal, az államunkkal?

Az állam történelmi, jogi, szociológiai, politikai és politológiai, közgazdasági, igazgatási kategória, így a fenti kérdéskötegről számos diszciplínának van mondanivalója. A közgazdasági s azon belül az állampénzügyi tárgyalás csupán egy – s nem is a leglényegibb – a lehetséges megközelítések közül.[1] Mai magyar nézőpontunkból mégis igencsak időszerű a közgazdasági elemzés, hiszen államunkról belföldön leginkább a „reformok" néven ismert pénzügyi megszorítások, külföldön pedig a rekord nagyságú deficit kapcsán esik szó. Ezért az alábbiakban az államháztartást alakító gazdasági tényezőket tekintjük át, annak hangsúlyozásával, hogy az állam pénzügyi egyensúlyhiánya, netán krízise – mint olyan sok más esetben – minálunk is sokkal inkább okozat, semmint autonóm magyarázó tényező.

Nem nehéz belátni, hogy a magyar államháztartás gondjait kiváltó okok nem elsődlegesen pénzügyi jellegűek. A 2000-es évek elején ugyanis történelmi mélységbe süllyedtek a világgazdaságban a hitelkamatok – mindez egy eladósodott államra nézve nagyon kedvező –, és az alacsony kamatszint 2007 elejéig fennmaradt. Kielégítő tempóban, sőt 2005-öt követően figyelemre méltó lendülettel növekszik Európa gazdasága, ezen belül a közép-európai térség kivitele szempontjából olyannyira fontos Németország. Míg 1989–90-ben keményen megrázták hazánkat a nemzetközi pénzügyi világ zavarai, és 1998-ban is megcsapott minket az akkori pénzügyi zűrzavar szele, addig 2000-től egészen a 2007-es év derekáig szélcsöndes idők köszöntöttek ránk; elkerültek minket a nemzetközi fizetési zavarok, nem voltak adósságválságok, sőt a tőzsdék szárnyaltak, a nemzetközi

[1] Nem véletlen, hogy a közgazdasági klasszikusok Adam Smithtől kezdve Keynesig nem általában az állammal, hanem inkább annak a társadalomra, a gazdaságra (a magángazdaságra) gyakorolt hatásával foglalkoznak. A. Smith (1992 /1776/); Keynes, (1965/1936 /).

befektetők kedvelték Kelet-Közép-Európát, benne hazánkat. Ebben az egészében véve kedvező közegben az új EU-tagországok szépen növekednek; valójában rajtunk kívül minden új ország gazdasága láthatóan igen jól profitál az uniós tagsággal járó kétségtelen növekedési többletből (lásd az 1. sz. ábrát a 2006-os esztendőről):

Forrás: Eurostat

1. ábra

Ha tehát gond van a magyar államháztartással (a hazai össztermékhez mért költségvetési hiány az égbe szökött 2002-től, és jelenleg is negatív rekorderek vagyunk az unióban), azért nem okolhatjuk a külpiacokat, sem a nemzetközi pénzvilágot, mely a magyar deficitet gond nélkül hajlandó volt mindeddig finanszírozni. A szűken vett pénzügyi vonatkozásoknál sokkal tágabb témakörben kell elindulnunk, egészen azt a mindig időszerű alapkérdést feltéve: *mire való, mire szolgál ma az állam.*

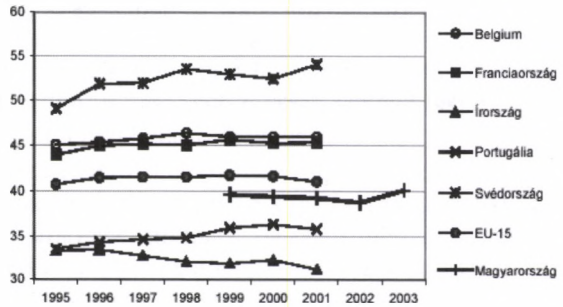
2. Mire jó az állam? Miért ekkora az államháztartás?

A mai értelemben vett állam („nemzetállam") több évszázados múltra tekint vissza a glóbusz nagy részén, ráadásul az államszervezetek változatos formákban, a legkülönfélébb gazdasági viszonyok között képesek működni. Az állam aktivitása és kiterjedtsége ezért nem vezethető le közgazdasági princípiumokból. Mégis segítségünkre lehet, ha sorra vesszük, hogy a közgazdaságtan milyen funkciók betöltését kapcsolja a modern kor államához, és milyen tényezőkhöz köti az *államháztartás méretének* alakulását. Az államháztartás relatív nagysága – az tehát, hogy egy ország hazai összterméken (GDP) milyen hányadát vonja be a társadalmi újraelosztásba a központi és helyi államhatalom – sokat mond az ország társadalmi viszonyairól.

Az államháztartás terjedelmét mérni lehet egyfelől a *jövedelemcentralizációval*, vagyis az állam által elvont adók, járulékok és egyéb állami jövedelmek GDP-hez viszonyított arányával. Az európai államok között nagy különbség alakult ki az 1990-es évekre abban, hogy az államháztartás a gazdaságban képződő jövedelmeknek mekkora hányadát vonja el adók (valamint illetékek, járulékok) formájában.

Az európai átlagnál tehetősebb északi országokban az állam történelmi és kulturális okokból a jövedelmek nagyobb felét vonja be az államháztartásba (ilyen a „svéd jóléti állam" esete). Ezzel szemben a brit vagy újabban különösen az ír centralizációs ráta meglehetősen alacsony, számokban is kifejezve a mérsékelten aktív, de hatékony államra vonatkozó „angolszász" felfogást. Ugyancsak viszonylag szerény a jövedelem-központosítás a kevésbé gazdag dél-európai országokban, melyek történelmi fejlődése során az állam meglehetősen kevés szolgáltatás nyújtására rendezkedett be. Az 1990-es évek német, olasz, francia, osztrák adatai átlagközeliek, átlag felettiek. Az Európai Unió új tagországai-

Adóbevételek a GDP %-ában, nemzetközi összehasonlításban

Forrás: PM Kutatási füzetek, 9.

2. ábra

ban általában kisebb a centralizációs ráta; hazánk azonban felfele kilóg az új tagok sorából.

Egy másik mutató az *újraelosztást* (redisztribúciót) méri: az államháztartás kiadási oldalát veti össze a nemzeti összetermék mértékével. Abban a jellemző helyzetben, amikor az állam kiadásai meghaladják a bevételeket, a redisztribúciós arány felülmúlja a jövedelemcentralizációs arányt.[2] A piacgazdaság korábbi korszakaiban az állam a nemzetgazdasági jövedelmeknek mai szemmel nézve szerény hányadára tartott igényt, majd a modernizációs folyamat részeként a 20. század közepétől a centralizációs és újraelosztási hányad erőteljesen növekedni kezdett, noha országonként eltérő mértékben.

[2] E mutatókat is többfajta módon lehet megkonstruálni: pl. az állami bevételek közé csak a közjogi bevételeket beszámítva, vagy odavonva az állam tulajdonosi jövedelmeit is. Az államháztartási kiadások nagysága 2002-ben hazánkban a GDP csaknem 55 százalékára, míg a bevételi oldal annak 45 százalékára rúgott. Azt megelőzően az államszocialista időszakban ért el az állami jövedelem-újraelosztás aránya 60% vagy afölötti értéket; a rendszerváltozás során az arány 2001-ig csökkent, azután ismét növekedett.

Az állam terjedelme még nagyobb méretet tett ki a *tervgazdaságokban*: a pártállam költséges és nehézkes bürokráciát működtetett, és működőképes piaci értékelés híján, a központi tervapparátuson keresztül bonyolult elvonási-támogatási rendszerrel tartotta össze a gazdaságot. A túlzott állami újraelosztás a piaci elemekkel is próbálkozó reformszocialista rezsimekre ugyanúgy jellemző volt, mint a hagyományos tervgazdaságokra, sőt éppen a magyar reformszocialista kísérletezés évtizedei alatt vált „svéd dimenziójúvá" a magyar állami újraelosztás. Rendszerváltozásunk részeként a civil társadalom és a valódi piacgazdaság helyreállítása érdekében ezért nálunk is az volt a történelmi feladat, hogy az államháztartás részaránya mérséklődjék, a közszektor tulajdonosi aktivitása csökkenjen (privatizáció útján), a magánszektor működésébe való beavatkozása visszaszoruljon (dereguláció révén).

Az átfogó bevételi és kiadási adatok azonban nem adnak kellő eligazítást abban az alapkérdésben, hogy valóban túl nagy-e, aránytalan-e egy adott állam gazdasági mérete. Ha például eladósodott államról van szó – márpedig a magyar eset éppen ilyen –, akkor a kiadási oldalon a nagy kamatfizetési teher ránehezedik az államháztartásra és megnöveli a kiadási oldalt, ami az adatokra tekintve azt sugallja, hogy az állam túl sokat költ, holott a kiadások egy jelentős tétele az előzményekkel, a történelmi múlttal kapcsolatos. De nemcsak a múlt trendjei formálják az összefoglaló adatot, hanem a jövő ígéretei is: ha mondjuk egy állam sokat fordít a következő generáció életét szolgáló beruházásokra és fejlesztésekre (kórház- és útépítésre, tudományos kutatásra, város- és vidékfejlesztésre), akkor a nemzetközi trendet meghaladó kiadási arány ellenére sem beszélhetünk állami túlköltekezésről. Ezért érdemes belepillantani az állami kiadások szerkezetébe is; erről részletes és nemzetközi összevetésre alkalmas adatok állnak rendelkezésre.[3]

[3] Az adatokat közzétette és elemezte az Állami Számvevőszék tanulmánya (Báger, 2007)

1. táblázat

A kormányzat kiadásai funkcionális osztályozásban az EU egyes országaiban és Magyarországon a GDP %-ában

Országok	Állami működés	Ebből				Jóléti funkciók	Gazdasági funkciók	**Összesen**
		Kamatok	Ált. közszolgálatok kamat nélk.	Védelem	Közrend közbizt.			
EU15 2000	9,9	3,4	3,1	1,8	1,6	31,4	4,3	**45,6**
2001	10,3	3,5	3,4	1,7	1,7	31,7	4,6	**46,6**
2002	10,2	3,2	3,6	1,7	1,7	32,3	4,6	**47,1**
2003	10,1	3,1	3,6	1,7	1,7	33,1	4,6	**47,8**
EU25 2003	10,1	3,1	3,6	1,7	1,7	32,9	4,8	**47,8**
Egyes országok 2004								
Németország	8,7	2,8	3,2	1,1	1,6	34,0	4,1	**46,9**
Egyesült Királyság	10,0	2,0	2,8	2,6	2,6	30,2	3,6	**43,7**
Görögország	13,9	5,3	4,5	2,8	1,3	28,5	7,6	**49,8**
Csehország	8,9	1,2	3,6	1,3	2,2	27,5	8,6	**44,3**
Lengyelország	8,2	2,6	3,0	1,0	1,6	30,2	3,8	**42,2**
Szlovákia	0,9	2,2	2,8	1,0	1,3	26,1	7,1	**40,6**
Szlovénia	11,2	1,8	6,1	1,4	1,9	32,2	4,0	**47,4**
Magyarország								
2001	13,6	4,5	5,7	1,3	2,1	28,0	7,1	**48,7**
2002	12,3	3,9	4,9	1,4	2,1	29,2	11,4	**52,9**
2003	11,4	3,9	4,2	1,3	2,0	31,7	6,4	**49,6**
2004	12,0	4,2	5,1	1,3	2,1	30,3	6,6	**49,7**

* *Tartalmazza az államadósság-kezelés (kamat) kiadásait is.*
** *Környezetvédelemmel együtt.*
Forrás: Eurostat adatbázis Magyarország: 2001–2002: Government Finance Statistics Yearbook, IMF, 2005.

A magyar adatok azt mutatják, hogy az állami bevételekkel és kiadásokkal mért jelentős arány a 2000-es években is fennmaradt, sőt jelentősen emelkedett; a 2002-es és a táblázatban még nem szereplő 2006-os választási évben újabb csúcsokat ért el. Ha nem is az 1960-as évek svéd jóléti modelljének mértékében, de mégis alkalmazható a magyar viszonyokra a nagy kormányzat (big government) címkéje. A politikai rendszerváltozás éveit követő válságos gazdasági átalakulás lezárultával, úgy a 2000-es esztendőig a nyugat-európai átlagos szintre mérséklődött a centralizációs ráta, majd azonban a populista politika felülkerekedésével 2002 és 2007 között új magasságokba emelkedett.

De nem elég csupán azt kimondani, hogy a nemzetközi összehasonlítható adatok szerint 2001-ben némileg, 2002-ben és azt követően jelentősen többet költ a magyar állam a társadalmi jövedelemhez mérten, mint az európai átlag vagy különösen a „visegrádi országok" átlagához mérten. Márpedig ez utóbbi mérce nagyon is releváns: akik a fejlett európai országok államháztartási arányait nem tartják perdöntőnek annak megítélésében, hogy nagy-e vagy sem a magyar állam, nem hessegethetik el a lengyel vagy szlovák adatsort. Az újabb fejlemények pedig még inkább kontrasztossá teszik viszonyainkat: míg a tagországok zömében sikerrel folytatódik az államháztartás stabilizálása, mérséklődnek az adó- és járulékterhek, nálunk 2006-ban a bruttó hazai termék (GDP) csaknem 44 százalékát szedte be a magyar állam, a GDP 53 százalékát költötte el (ami a két adat között van, az a méretes állami deficit).[4] Mindezeken az általános adatokon túl az is látható, hogy egyfelől európai viszonylatban valóban nagy nálunk az állam kamatfizetési terhe, másfelől a honvédelmen kívül minden más célra ugyanannyit vagy többet költ államunk, mint az európai norma.

[4] Commission assesses Hungarian action to correct excessive deficit by 2009. http://europa.eu/rapid/pressReleases/IP/07/812. Brussels, 13 June 2007

MAGYAR MÉRNÖK
1967

A kézenfekvő kérdés az, hogy miért éppen a magyar állam maradt ennyire fiskális jellegűvé. Jóléti állam a magyar futóhomokon? Nem erről van szó; ám hogy tisztábban lássunk, az átfogó adatok mögé kell néznünk, rátekintve az állam elvonó és újraelosztó tevékenységeire, melyeknek szokásos tankönyvi felosztása az alábbi (Bod, 2002):

- *közjavak és közszolgáltatások* előállítása vagy előállíttatása;
- a pozitív külső hatást (externáliát) előidéző *gazdasági tevékenységek támogatása;*
- a piacon kialakuló *jövedelemelosztás módosítása* elvonások és támogatások révén;
- *konjunktúraszabályozás* (a gazdasági ciklusok „kisimítása");
- *gazdaságfejlesztés, struktúrapolitika.*

Az első és második pont alá sorolt állami tevékenység *allokációs politika* néven is ismeretes: az állam a termelési tényezők elosztásába avatkozik be. A *méltányossági* indokú harmadik funkció keretében az állam a piacon képződő jövedelmeket újraosztja: a költségvetés a gazdasági szereplők jövedelmét korrigálja az igazságosnak és méltányosnak ítélt jövedelemelosztás érdekében, mérsékelni igyekszik a piaci viszonyokból eredő aránytalanságokat.

A negyedik funkcióra a *stabilizációs politika* elnevezést is alkalmazzák. Az 1930-as évek világgazdasági válságát követően, J. M. Keynes munkássága nyomán vált meghatározó irányzattá az aktív gazdaságpolitika a világ fejlett piacgazdaságaiban. A keynesi ihletésű stabilizáló szerepet a költségvetés úgy látja el, hogy üzleti dekonjunktúra idején az állam a szokásosnál több költségvetési pénzt költ, majd amikor a gazdaság a túlfűtöttség jegyeit mutatja, tudatosan visszafogja kiadásait. Ez az *anticiklikus* gazdaságpolitika: a költségvetés terjedelmének szabályozásával az állam szembemegy a konjunktúraciklussal, és ezáltal csillapítja a piac-

gazdaságokra egyébként jellemző termelési ingadozásokat, gyakran pusztító kilengéseket.

Míg a konjunktúraszabályzás mellett sok érv szól, a *fejlesztési célú* költségvetési kiadásokat már több közgazdasági és politikai vita övezi, főleg a keynesi irányzatok csillagának lehanyatlását követően. Vannak mégis aktív politikát folytató országok, amelyekben a költségvetés részt vállal a kutatás és fejlesztés, a hadiipar, az infrastruktúra finanszírozásában, az exporttámogatásban, a gazdaság szerkezeti arányainak alakításában; máshol az állam inkább csak közvetett eszközökkel (az adókon, az oktatás támogatásán keresztül) hat a gazdasági szerkezetre.

2. Az állam túlburjánzása európai gond, de ez nem ad nekünk felmentést...

Az *állam természetéről* nagy jelentőségű vita kezdődött az 1930-as évek elejének világgazdasági krízisét követően. J. M. Keynes tanai és az azokból kifejlődő keynesiánus irányzatok nemcsak eltűrték, de pangó üzleti viszonyok között javasolták is az állami költekezést – természetesen azzal a szimmetrikus ajánlással, hogy az üzleti ciklus erős éveiben az állam köteles visszafognia költekezését. Ezáltal a teljes üzleti ciklus átlagában egyensúlyban levő vagy egyensúlykörüli lehet a költségvetés pozíciója. Ez fontos tétel: Keynes elméletében nincs helye a rendszeres és nagyfokú állami deficitnek.

A valóságban mégis hamar megmutatkozott a kormányok deficithajlama. Ami nem is meglepő demokratikus viszonyok között. A négy- vagy ötévenkénti általános választás ritmusa életre hív egyfajta *politikai ciklust*, mely rendszerint nem esik egybe a gazdaság *üzleti ciklusával* (a konjunktúraciklussal); az újraválasztásukért küzdő kormányok pedig a gazdaság ciklikus állapotától függetlenül szeretnek sokat költeni a választások előtt, de legalábbis óvakodnak adót

emelni, noha lehet, hogy a konjunktúra túlfűtöttsége miatt éppen ilyen (népszerűtlen) intézkedés kellene a stabilizáláshoz. Politikailag sokkal könnyebb a deficitnövelés, mint a deficitleszállítás; noha bizonyos közgazdasági és alkotmányos ismeretekkel, de legalább a „józan paraszti ésszel" megáldott választópolgárság mellett a hirtelen megnövekvő állami költekezés rosszallást is kiválthat a közvéleményben. Mégis, inkább jellemző a „fiskális illúzió": az egyszerű szavazópolgár szokott örülni az adómérséklésnek és az állam által nyújtott szolgáltatások bővülésének, miközben háttérben marad a hiány jövőbeli megnövekedésének veszélye.

Az 1950-es és 60-as évek keynesi sikerein felbuzdulva szisztematikus túlköltés lépett fel a fejlett országokban. (Nemcsak náluk; más okból, főként az állam gyengesége miatt gyakran nagyarányú hiány jellemzi a fejlődő vagy átalakulóban levő államokat is.) A deficit ténye pedig a Nyugaton életre hívta a keynesianizmussal szemben álló egyéb irányzatokat, melyek között a monetarizmus jutott idővel a figyelem középpontjába.

Az állami működés kiszélesedésére azonban nemcsak a keynesianizmus, a konjunktúrastabilizálási funkció túlhajtása hatott, hanem sokkal inkább maga az a nagy társadalmi átalakulás, amely az I. világháborút követően, majd főleg 1945 után kibontakozott a fejlett világban. Az állam funkcióbővülését elősegítette az urbanizáció, a nők politikai és később gazdasági egyenjogúsítása, a társadalmi esélyegyenlőség különféle programjainak elindítása (mint az Egyesült Államokban az 1960-as években a „Nagy társadalom", sok más országban a „szociális mérnökség" kísérletei).

A folyamat részeként a piacok részaránya visszaszorult a társadalmi élet több területén, azaz *dekommodifikáció* („árutlanodás") következett be: az állam olyan feladatokat is magára vállalt, amelyeket korábban a piac vagy a tradicionális tevékenységcsere látott el. Jellemzően ilyen a szegénység ügye, amely korábban az egyházi karitász, a helyi (községi)

szolidaritás körébe tartozott. Idővel az állam a közoktatás és a közegészségügy ágazataiba is nagy erővel bevonult, és az 1960-as évekre korábban elképzelhetetlen arányú állami költekezés valósult meg a fejlett ipari országokban.

A költekezés azonban hamarosan finanszírozási bajokhoz vezetett, sőt a gazdasági ütem lassulása idején egyenesen a *jóléti állam pénzügyi válsága* lépett fel számos országban. Még azokban a társadalmakban is felülvizsgálták a jóléti elkötelezettséget, ahol egyébként az emberek többsége igényelte a kiterjedt állami tevékenységet (mint a skandináv országokban). De nemcsak az anyagi korlátok hatottak; a közgondolkodás (vagy az arra ható közvélemény-formáló körök ideológiai álláspontja) módosulásai következtében gyors fordulat állott be az állam megítélésével kapcsolatban. Mondhatni: „kiment a divatból" a jóléti állam, de legalábbis sokkal kritikusabb lett megítélése.

A múlt század utolsó évtizedeire felerősödött a *hatékonyság* versus *egyenlőség* vita. A nyugati világban az 1980-as évektől – részben az állam közelgő pénzügyi válságának érvei következményeként – a piac hatókörének kényszerű vagy öntudatos újbóli kitágítása figyelhető meg, ami az *újrapiacosodás (re-kommodifikáció)* és a *magánosítás (privatizáció)* gazdaságpolitikájában öltött testet.

Korszellemről beszélhetünk, de országonként nagyok voltak és maradtak a különbségek az állami feladatkörök elfogadottságát illetően. Kevésbé eladósodott és jó adómorálú nemzetek sokkal kevésbé vannak kitéve annak, hogy a pénzhiány durva érvei miatt társadalmi vívmányok visszavételére kényszerüljenek. Igazából, amint az 1. ábra mutatóinak alakulásából is látható, az államháztartás terjedelme alig-alig szűkül az újrakezdődő szigorító reformok ellenére; inkább csak a korábbi arányбővülés leállását láthatjuk. Utólag túlzottnak vagy alarmírozónak ítélhető a *nemzetállam pénzügyi válságáról* szóló hangütés az 1970-es években; hacsak nem tartjuk az európai állapotokat egészében siker-

telennek, akkor azt konstatálhatjuk, hogy a viszonylag jelentős újraelosztással működő európai modellek (hiszen láthattuk: egyetlen kontinensen belül igen eltérő alváltozatok léteznek) máig pénzügyileg működőképesnek bizonyultak.

Igaz, éppen mára erősödött fel ismét a *nemzetközi piac* versus *nemzeti állam* problematikája, avagy még általánosabban: a *globális viszonyok* versus *vesztfáliai nemzetállami rendszer* ellentmondása. Elég csak az egyre nyíltabb nemzetközi adóversenyre, a nemzeti szabályozási rendszerek versenyére gondolni: amelyik ország egyedüliként a többinél nagyobb adót vet ki a termelési tényezőkre, vagy a többinél szigorúbb környezetvédelmi és munkajogi szabályozást vezet be, az a tőke nagyfokú mobilitása miatt gyors „büntetésben" részesülhet, hiszen a vállalkozások egy része hamar más telephelyet választ, sőt a mozgékonyabb munkavállalók is migrálhatnak a kisebb adóterhelésű országokba.

Mindebből nem következik, hogy a nemzetállam teljesen védtelen lenne a glóbuszon szabadon vándorló tőkével szemben: egyfelől az erős és tehetősebb országok egyszerűen megengedhetnek maguknak némi tőkevesztést; másfelől társulhatnak más államokkal a szigorúbb szabályok univerzálissá tételében (lásd: a gyermekmunka tilalma, a szerzői jogok védelme a WTO keretében, a káros emisszióra vonatkozó nemzetközi megállapodások ügye). Fontos ezért tudatosítani, hogy a globális kihívásra nem egyetlen lehetséges válasz létezhet, mivel két irányba is elmozdulhatnak a fejlemények:

3. ábra

Mindkét irányba történt elmozdulás az 1980-as évek kezdete óta. A közgondolkodást erősen befolyásoló ideológiaalkotók körében az első irányzat („neoliberalizmus") erőteljesen kibontakozott a fejlett világban, és azonnal megjelent a rendszerváltoztató országokban is. Az integrációs gondolat ugyanakkor ennél régebbi Európában; az integrációs felfogásba pedig az is beleértendő, hogy a nagyszervezet védő és szűrő feladatot lásson el a globális gazdasági versenyre vonatkozóan.

Ami a neoliberális felfogást illeti: a piaci verseny újrafelfedezése, és ebből következően a kisebb és kevésbé aktív állam ideálja a fejlett világban éppen akkor válik fősodrú irányzattá, amikor a szovjet típusú szocializmus hirtelen történelmi vereséget szenved, és térségünk belép a gyors átalakulás korszakába. Bár az állami redisztribúció ez említettek szerint legfeljebb csekély mérséklődést mutat fel Nyugat-Európában az 1980-as évek legvégén, de a privatizáció igenlése, az állami szolgáltatások piacosítása lesz az a minta, amit a nyugati demokráciák állítanak a kelet-európai rendszerváltók elé. A nyugati minták hatottak: a saját valós piacosítási szándékaikon túl a rendszerváltoztató elitekre ránehezedett a „washingtoni konszenzus" ajánlásaiból fakadó külső nyomás is.[5]

Hazánk az IMF-tagság miatt már az 1980-as években ki lett téve ennek az ideológiai-szakmai nyomásnak, de a szétesés szocializmus éveiben a hitelező nemzetközi pénzintézetek követelése csak részreformokban öltött testet: ilyen volt a vállalati munkaközösségek (vgmk) és a kisméretű magánszektor legalizálása, a szocialista kvázi-bankok létrehozása, a nyugati típusú személyi jövedelemadó és az általános for-

[5] A „washingtoni konszenzus" a Valutaalap, a Világbank, az amerikai kormány, a washingtoni (amerikai) agytrösztök meglehetősen egybecsengő ajánlásainak, javaslatainak az összefoglaló neve: az átalakuló, rendszerváltoztató ország jól teszi, ha gyorsan piacosít, privatizál, deregulál, deficitet csökkent, vállalkozást élénkít, állami szerepvállalást mérsékel.

galmi adózás bevezetése, a külkereskedelem liberalizálása – mindez még a tervgazdaság utolsó, zavaros évei során. Az 1989 végén kiéleződő nemzetközi fizetési gondok és a politikai rendszerváltozással járó bizonytalanságok közepette nyomatékos ajánlássá vált a Valutaalap tanácsa. A külső adósság nélkül induló országok, mint a lettek, észtek, valamint a csekély adósságot öröklő csehek, szlovákok, szlovének kevésbé érezték elkerülhetetlennek az IMF ajánlásainak átvételét; az eladósodott magyar és lengyel kormány gazdaságpolitikai autonómiája viszont jóval kisebb volt.

Ez immár a múlt. Ám a „washingtoni konszenzus" fő vonulata – nem ezen a néven – valójában ma is él: ugyanis az Európai Unió állampénzügyi szabályrendszere nem áll távol attól a költségvetési fegyelem ügyében. De miért is uniós kérdés egy ország államháztartásának hiánya és a deficit mérése, statisztikai tartalma?

Az unió alapvetően a közös európai fizetőeszköz értékállóságának védelme jogán tekinti olyan közös érdekű kérdésnek a tagországok hiányát, ami miatt az európai államok közössége eljárás alá vonhat tagállamokat, szigorúbban ítélve meg természetesen a közös európai pénzt használó országokat az Európai Uniót létrehozó Szerződés (EU-Szerződés) 104. cikkelye alapján.[6]

Az 1997-ben elfogadott *Stabilitási és Növekedési Egyezmény* (SNE, illetve Stability and Growth Pact – SGP) túllép a közös európai pénz bevezetésének szabályait tartalmazó Maastrichti Szerződésen, és azt részletezi, hogy miként kell a gyakorlatban fenntartani a közös európai valuta értékállóságához szükséges pénzügyi fegyelmet, definiálja az ellenőrző és szankcionáló eljárásokat. Az eljárásrend keretében az eurózóna tagországai ún. *stabilitási programot*, a még nemzeti valutát használó uniós országok pedig *konvergen-*

[6] A Nizzai szerződésben rögzített, 2003. február 1-jétől érvényes, egységes szerkezetbe foglalt változat szerinti szöveg 104. cikkelye tárgyalja az ún. excessive deficit procedure (EDP) intézményét.

ciaprogramot kötelesek kidolgozni és az uniós döntéshozó fórumok elé beterjeszteni.

Az Egyezmény meghatározta a teendőket arra az esetre, ha a tagállamok költségvetési hiánya és államadóssága meghaladja a referenciaértékeket: az illető ország kormányát a *túlzott hiány eljárás* alá kell vonni. A monetáris unió („euróövezet") tagországa esetében a kormány felelőssége nagyobb, mint ha csak tagjelölt országról lenne szó; az előző esetben a túlzott deficitet sokáig eltűrő ország akár még pénzbüntetést is kaphat, míg a nemzeti valutát használó tagországok esetében közvetlen büntetést nem tartalmaz a szerződés.

Az új belépőknél eleinte nem mutattak szigort az uniós intézmények. Hazánkat a belépést követő első adatvizsgálat alkalmából, 2004. július 4-én – Csehország, Ciprus, Lengyelország, Málta, Szlovákia, valamint Görögország társaságában – vonták eljárás alá, az államháztartás túlzott méretű, a GDP 3 százalékát túllépő hiány miatt. Azonban sokáig nem történt a magyar politika vagy különösen a nagyközönség érzékenységi küszöbét átlépő fejlemény. Maguk az EU intézményei sem ütöttek meg kemény hangot, nemhogy szankciókról esett volna szó.

Nem csoda, hogy az unió nem keménykedett az új tagokkal, mivel a Bizottságnak gondja támadt a befolyásos régi tagok normasértései szankcionálásával – ez vezetett el később (2005-ban) a Stabilitási és Növekedési Egyezmény felülvizsgálatához. Az új SNE ugyan gyakorlatias megoldás egy konkrét problémára (nevezetesen: miként lehet a német és a francia túlzott hiányt még egy kis ideig úgy tolerálni, hogy közben azért a nemzeti deficitre vonatkozó szabályok egészükben érvényben maradjanak), de úgy is tekinthetünk az ügyre, mint amely során részben lazultak, részben javultak a fiskális szabályok, és ezenközben a gazdaságpolitikai hangsúlyok is átrendeződhettek.

4. Magyarország különös esete az unióval

Az európai modellvitáktól függetlenül egyetértés van akadémiai és gazdaságpolitikai körökben, bel- és külföldön: Magyarországnak akut gondja az államháztartás hiánya. A magyar állam hosszabb ideje és jelentősen többet költ, mint amekkora rendszeres jövedelemre szert tesz. De nem azért, mert *fejlesztő államként* túlvállalná magát, még csak az sem mondható, hogy *jóléti államként* sikeresen működött volna, noha 2002-ben a szocialista-szabaddemokrata koalíció Medgyessy Péter akkori miniszterelnökkel az élén a „jóléti rendszerváltás" meghirdetésével kezdett közkiadás-növelő politikába.

Mind a fejlesztő, mind a jóléti állam irányzatának hívei – akik egymással nyilván sok kérdésben nem értenek egyet – nyilvánvalóan egyaránt elégedetlenek a magyar államháztartás mai állapotával, és különösen a jövőbeli kilátásokkal. „Hungarikum" ez: úgy rekedt meg az utóbbi évek magyar államháztartási hiánya a GDP 6–10 százalékos tartományában, hogy fejlesztésre nem jut elég pénz (a 1. táblázatban látható, hogy az állami beruházási kiadásoknak nálunk nem kiugróan nagy az aránya, azaz nem igaz, hogy autópályaépítés vagy más állami invesztíció okozná a nagyarányú költségvetési hiányt), ugyanakkor jóléti és népegészségügyi viszonyaink sem jók (pl. a mortalitási arányokkal mérve).

A lehetségesnél rosszabb egészségügyi viszonyainkat a kormányoldal is hirtelen felfedezte 2006 őszén, amikor az EU-nál vállalt deficitmérséklés kiemelt terepeként az egészségügyet nevezte meg, és az egészségügyi kiadások csökkenését ígérő átalakításokba kezdett. Az állami oktatási kiadások minden lefaragási kísérleténél szintén előkerül az oktatás mint nagy ellátó-jóléti rendszer-terület gyenge hatásfoka. Tekintsünk most el egy pillanatra attól, hogy a 2006-os jóléti viszonyaink kritikus állapotát a már elhatározott kormányzati döntések alátámasztására használja fel az

állami propaganda, és csupán annyit mondjunk ki: a 2002-es év „száznapos" programjai és a folytatódó pénzköltés ellenére valóban nem jött létre nálunk „jóléti állam" – nem mintha eleve lehetne azt egyedül az államháztartás kiadási oldalának felduzzasztásával létrehozni.

Az államháztartás egyensúlytalanságát tekintve hazánk nem áll egyedül Európában, ám esetünkben egyaránt gond a hiány mértéke és a mára kialakult államháztartási kiadási szerkezet gyenge hatásfoka. A makrogazdasági egyensúlyi mutatóink közül a költségvetési deficit nagysága 2001 után messze a legrosszabb az EU-ban, és csak néhány igen problematikus „fél-perifériás" államéhoz mérhető. A fizetési mérleg hiánya gazdasági növekedési ütemünk 2005 utáni lelassulásával a GDP 5 százaléka körüli mértékre szelídült, de a hiány így is elég nagy. Ámbátor található néhány igen gyorsan növekvő „feltörekvő gazdaság", mint az észt vagy a lett, amelynek a folyó mérlege ennél jóval nagyobb arányú hiányt mutat; igaz, esetükben gyors tőkebeáramlás finanszírozza a hiányt, nem pedig külföldi hitelfelvétel.

Leginkább Latin-Amerika fejlődésben elakadt országaiban fordult elő a mai magyar arányokhoz közeli kettős hiány („ikerdeficit"); ott, ahol a középosztály meggyengülése, a nemzetközi alkalmazkodás gyengéi, az állam gyenge hatékonysága és kiterjedt mérete következtében a populista politikai erők kerekedtek felül. A latin-amerikai párhuzam talán túlzottnak tetszik, de ez az összevetés nem ritkán bukkan fel helyzetünk jellemzésekor.[7]

[7] A magyar politikai és gazdaságpolitikai vitákban nem szokatlan a délamerikai kontinens problematikus országaira való hivatkozás: az első szocialista-szabaddemokrata koalíció vészes döntésképtelensége láttán Békesi László akkori pénzügyminiszter 1994 telén „Magyarország lesz a következő Mexikó" látomással ösztökélte saját kormányát; 2005 halogató gazdaságpolitikája láttán Csaba László a „mi lehetünk a következő Argentína" figyelmeztetést intézte a kormányzó koalícióhoz. Ezek a figyelemfelhívó párhuzamok önmagukban nem jelentik azt, hogy hazánk helyzetét valóban az említett országokéhoz hasonlítanák az említettek, hiszen inkább kontrasztként szolgál az ügyben a távoli kontinens, és e

Amint láttuk, a költségvetési hiányra az Európai Unióban részletes szabályok vonatkoznak. Éppen hazánk EU-tagsága ad különös jelentőséget költségvetési deficitünk ügyének, mivel belső pénzügyi zavaraink átterjedtek az európai integrációban elfoglalt pozícióinkra. A magyar deficitügy ugyanis igen sajátos:

- 2002-től 2006-ig minden egyes esztendőben mind a Medgyessy-, mind a Gyurcsány-kormány alatt jelentősen eltért a költségvetési pálya az Országgyűlés által elfogadott költségvetési törvénytől.
- A Parlament ellenőrző kontrollja hiányos és erőtlen: sohasem nyújtott be pótköltségvetést a kormány a Házhoz, legfeljebb egyéb törvények keretében dokumentálta le utólag a jelentékeny eltéréseket.[8]
- A költségvetés tényszámai 2006 őszéig kritikus mértékben és rendszeresen eltérnek az uniónak átadott előcsatlakozási és konvergenciaprogramtól, e kormányok képtelenek voltak betartani a saját maguk által kidolgozott terveket.
- A magyar államháztartásról közzétett statisztikai adatok átláthatósága nem ütötte meg az európai mértéket: állapotainkat komoly kritikával illette az Állami Számvevőszék (ÁSZ), az uniónak benyújtott adatokat nagymértékben átíratta az EU statisztikai szolgálata (Eurostat).
- Az állampénzügyi adatok (átmeneti) megszépítéséhez a kormány jogos kifizetéseket visszatartott és késleltetett, ezzel a gazdaság szereplőinek kárt okozott, ezenközben rombolta a fizetési és szerződéses fegyelem normáit.

---

sorok írója is inkább annak tekinti, de sok tartalmi hasonlóságot lehet felfedezni főképp Argentínával.

[8] Az Állami Számvevőszék elemzése szerint a központi költségvetés (pénzforgalmi) hiánya 2002-ben 252 milliárd forinttal (20,6%), 2003-ban 163 milliárd forinttal (28,7%), 2004-ben 218 milliárd forinttal (31,8%) haladta meg a költségvetési törvényben, sőt még annak más törvény által időközben módosított mértékét. Lásd: *Vélemény a Magyar Köztársaság 2006. évi költségvetési tervezetéről*. 2005. október. T/17700/1

Minden nemzetközi szervezet, legyen az a Valutalap vagy az Európai Unió, valósághű adatok szolgáltatását várja el tagjaitól. Demokratikus államban a nemzetközi adatszolgáltatás csupán technikai kérdés, hiszen maga a hazai statisztikai rend valós és hű képet ad a vizsgált területről, legfeljebb az adatcsoportosítás térhet el a nemzetközi nómenklatúráktól, mint például az IMF által az államháztartás viszonyaira kidolgozott GFS rendszer, vagy az Unió hasonló ESA módszertana esetén.[9] Nálunk azonban a nemzetgazdasági adatok körül számos súlyos gond mutatkozott korábban is, az a bizalomvesztés tehát, ami 2006 tavaszára előállott a hivatalos magyar adatokat illetően itthon és külföldön, indokolja, hogy az előzményeket röviden felelevenítsük.

Az 1982-es belépést követően IMF-tagságunk során a magyar statisztikai rendszer fokozatosan átvette a nemzetközi standardokat; kialakult a hazai rendszer és a GFS közötti megfeleltetés módszertana. Hasonlóképpen EU-tagságunk következményeként adatgyűjtési és adatpublikálási rendünk is átalakul: a nemzeti statisztikai rend köteles konvergálni az uniós szabványokhoz. Magukat az adatokat azonban minden országban a nemzeti hatóságok (a statisztikai szolgálat, a pénzügyminisztérium, a központi bank) gyűjtik, összesí-

[9] A General Financial Statistics sajátossága, hogy az adott évben az illető államháztartásba befolyó és az onnan kiáramló pénzmozgásokat *pénzforgalmi (cash flow) elven* követi. A European System of Accounts viszont az *esedékességi elvet* alkalmazza: az állami kiadásokat arra az időszakra kell könyvelni, amelyre a fizetési kötelezettség vonatkozik, és az államot illető pénz a beérkezés időpontjától függetlenül arra az évre könyvelendő, amelyiket a fizetési kötelezettség megilleti. Az állami vagyon eladása (privatizáció) során keletkező bevételt a nemzetközi statisztikai konvenciók nem tekintik állami jövedelemnek, mivel a vagyoneladásból származó pénzbeli többlettel az állami vagyon azonos mértékű csökkenése áll szemben. Ezen – és más itt nem részletezendő – statisztikai számbavételi okok miatt a nemzeti gazdaságstatisztikai adatok akár jelentősen eltérhetnek mind az IMF-nek, mind pedig az EU-nak átadott mutatóktól, és e két nemzetközi rendszer sem ad azonos értéket. Ezáltal viszont eszköz adódik a közvélemény manipulálásához az éppen kedvezőbb statisztika felhasználásával.

tik és közlik bel- és külföldi felhasználásra, míg a nemzetközi szervezetek a módszertani irányelvek megadásában és a közölt adatok esetleges utólagos ellenőrzésében jutnak szerephez.

Ilyen körülmények között különösen rossz fényt vetett intézményeinkre, és ezeken keresztül a magyar államra az államstatisztikai adataink többszöri visszamenőleges megváltoztatása az unióba való belépésünk után. Itt többről van szó, mint a külső megítélés romlásáról. A GDP több százalékára rúgó eltérés oka legyen tervezési hiba, tévedés vagy félrekönyvelés; bárhogy van is, ilyen bizonytalan bázison eleve nem készülhet mértékadó állami költségvetés, az Országgyűlés akadályozva van ellenőrző szerepének gyakorlásában. Szisztematikus félretájékoztatás esetén a választók demokratikus jogai is sérülnek (noha ne legyen illúziónk arról, hogy a potenciális szavazók mekkora hányada követi a makrogazdasági adatokat, és hoz azok alapján politikai döntést).

Az államháztartási elszámolást visszatérően kritikusan véleményezte az Állami Számvevőszék (ÁSZ, 2005), de rendszerünkben az ÁSZ elmarasztaló szakmai megállapításaihoz nem kapcsolódik szankció.[10] Eközben lehetett tudni, hogy a statisztikai ügyeskedés, a „kreatív könyvelés" vagy egyszerűen az adathamisítás nem maradhat sokáig rejtve: ezt nemrég megtapasztalhatta a görög kormány, amely szintén hasonló adattévedési okok miatt kapott elmarasztalást az uniós intézményektől. Különösen óvakodnia kellett volna a magyar kormánynak ilyen téren, mert még az 1990 előtti szocialista rendszerben az akkori hatóságok hosszú időn keresztül ha-

[10] Az úgynevezett közpénzügyi törvény kapcsán 2007-ben kibontakozó szakmai vitákban felvetődött, hogy vagy az ÁSZ kapjon szankcionáló hatáskört, vagy törvény tiltsa el a mindenkori kormányt a túl nagy deficit tervezésétől és megvalósításától – de ez utóbbi esetben ugyanúgy felmerül a szankciónélküliség ügye. A kormánykoalíció inkább új intézmény felállításával és a (távolabbi) jövőre vonatkozó deficitkorlátok törvénybe iktatásával reagált a problémára.

mis adatokkal látták el az IMF-et, és a „téves adatközlés", ahogyan a nemzetközi gyakorlatban utalnak az adathamisításra, komoly anyagi és morális kárt okozott hazánknak.[11]

Nos, uniós tagságunk elnyerését követően még tiszta lappal indultunk, bár az első pötty magával a többlethiányeljárás megindulásával rákerült e lapra. 2004-ben az Unió Tanácsa a referenciaérték megsértése mellett az új tagok viszonyait áttekintve a következő módon fogalmazott: „Tekintettel az eltérő kiindulási pontokra és az érintett tagállamok eltérő költségvetési terveire, az Ajánlások különböző határidőket szabnak meg deficitnek a GDP 3%-a alá való leszállításához: Ciprusnak 2005-öt, Máltának 2006-ot, Lengyelországnak és Szlovákiának 2007-et, és 2008-at Csehországnak és Magyarországnak."[12]

A 2004-es magyar túlzottdeficit-eljárás nem járt politikai következményekkel. A médiát és következésképpen a nagyközönséget nem foglalkoztatta a hír, különösen mert hazánk – nem lévén még tagja az eurózónának – nincs ki-

[11] Az ország külső adósságának – és nyilván az összes kapcsolódó mutatónak – a masszív meghamisítása a szabad többpárti választásokról való politikai megállapodás előestéjén került felszínre, 1989 végén. Az 1982 és 1989 közötti „misreporting" (téves adatszolgáltatás) következményeként az IMF visszavonta a hiteleinek utolsó ütemét, ami súlyosbította az ország likviditási gondjait, majd egy immár szigorúbb feltételeket előíró új kölcsönszerződés keretében adott hitelt 1990 tavaszán – erősen megkötve az új, demokratikusan megválasztott kormány kezét. Erről a témáról igen ritkán emlékeznek meg a magyar szaksajtóban, holott az IMF-fel való kapcsolatok átmeneti megromlása nagymértékben befolyásolta a gazdaságpolitikai mozgásteret 1990 után. Lásd: Bod Péter Ákos (2001) 187–188. o.

[12] A görög eset azonban több vonatkozásban más: Görögország az eurózóna tagja, továbbá ott nem csupán a deficit túlzott mértéke, hanem az adatszolgáltatás körüli tévedéssorozat okozott gondot (állami kiadásokat PPP-konstrukcióra hivatkozva kívántak a költségvetésen kívülre helyezni). Ezért a Tanács szigorúbb volt: Görögországnak „legkésőbb 2005-re meg kell szüntetnie a túlzott hiány állapotát". A Tanács emellett felszólítja a görög kormányt, hogy „sürgősen korrigálja a költségvetési statisztikáinak hiányosságait".

téve a közvetlen pénzbeli szankció fenyegetésének (noha a kohéziós alapokhoz való hozzáférés elvileg veszélybe kerülhet). A parlamenti ellenzék sem csinált ügyet a túlzott deficit mértékéből.[13] Pedig már az a körülmény, hogy a Tanács hazánknak a legtávolabbi határidőt adta a beterjesztett kormányzati tervek és az átadott költségvetési adatok alapján a túlzott hiány állapotának felszámolására, megmutatta államháztartásunk gyengeségét. Az EU ugyanis nem követel lehetetlent, és alapvetően a tagállamok hatóságaira bízza a nemzeti érdeknek és adottságoknak megfelelő konvergenciapálya megválasztását. Azt azonban elvárja, hogy az adatok valósak legyenek, a beterjesztett kormányzati tervet maga a beterjesztő komolyan vegye, a túlzotthiány-eljárás keretében vállaltakat teljesítse.

5. Hogyan szabadulhatunk meg a túlzott államháztartási deficittől?

A pénzügyi stabilitási kultúra nem egyformán erős a 27-ek Európájában. A többségi nézet azonban az 1990-es évek legelejétől az, hogy a közös európai pénzhez és a közös valuta értékének megőrzéséhez pénzügyi fegyelemre van szükség. A meghatározó közgazdasági iskolák szerint a pénz értékállósága hozzájárul a tartós gazdasági növekedéshez. Nem kell ahhoz monetaristának lenni, hogy megértsük és elismerjük a pénzromlás gazdasági és társadalmi kárait. A gond

[13] A nagyobb ellenzéki erő, a Fidesz-MPP a 2002-es és 2003-as költségvetési megcsúszáshoz vezető jóléti többletkiadásokról szóló törvényjavaslatokat annak idején megszavazta, és későbbi megszólalásaiban a kormánykoalíción inkább az akkor tett nagyvonalú jóléti intézkedések betartásának hiányosságait kérte számon. Az MDF nem szavazta meg a „száznapos" csomagot, és később, a 2005. év során meghirdetett kormányzati adómérséklési terveket sem támogatta, éppen a költségvetés állapotára utalva, de parlamenti és közéleti súlya nem bizonyult elégségesnek a két nagy párt által dominált közegben ahhoz, hogy az állam szerepe, terjedelme és a deficit akut volta vezető politikai témává váljék.

azonban az, hogy rövid távon a költségvetési hiány leszorítása, az állami kiadások növekedési ütemének visszafogása mérséklően hat a gazdasági növekedés ütemére – miközben a kormányok figyelme nagyon is rövid távra irányul: a politikusok ritkán engedhetik meg maguknak, hogy egy-két éves távlatnál hosszabb lejáratú célokkal foglalkozzanak. Nem véletlen, hogy a stabilitási kultúrát inkább a jegybankárok és az Európai Központi Bank (EKB) vezetői, semmint a pénzügyminiszterek képviselik az uniós testületekben.

A pénzügyi stabilitás kultúrájában fogant meg az 1991-es Maastrichti kritériumrendszer, ami – akkor még elvi alapokon, a konkrétan érintett országok későbbi fejlődési pályájának ismerete nélkül – kijelölte a közös valuta átvételéhez szükséges mutatórendszert. Lehet ellenérveket találni az eurózónába való belépés feltételeit illetően, sőt elvileg jól lehet érvelni a túl gyors csatlakozással szemben. Az is joggal felemlíthető, hogy az euró átvételét az unió jelenleg is olyan *szigorú pénzügyi feltételekhez* köti, amelyeket az eurózóna több mostani tagországa sem képes teljesíteni. Ennek ellenére az unió ragaszkodik a szabályok pontos betartásához az új jelöltek esetében (nem mintha hazánk esetében némi könnyítés bármi előnnyel járna, olyannyira távol áll Magyarország a mutatórendszer bármely elemének teljesítésétől).

Az eurózónába tartó országok között meglehetős szétfejlődés következett be abban a vonatkozásban, hogy az euró átvételére – bármit gondolunk a feltételekről – menynyire áll készen a társadalom és a gazdaság. Szlovénia 2006 során teljesítette mind a stabilitási egyezményt, mind az annál részletesebb maastrichti mutatórendszert, és ez utóbbi következtében 2007-től sikeresen áttért az euróra. Több más új tagország is jól áll a teljesítéssel – az eurózóna folyamatosan bővül. A magyar kormánynak azonban jelenleg még céldátuma sincs.

De nem elsősorban a közös valuta átvétele miatt foglalkozunk az államháztartási hiány ügyével: *a nagy deficit igen*

sokba kerül. A természete pedig olyan, hogy ha nem tesznek ellene, akkor a hiány hiányt szül. Mindezek miatt ma már valóban elkerülhetetlen feladat a pénzügyi fegyelem helyreállítása, függetlenül az euró-átvétel ügyétől.

Ez a nyilvánvaló következtetés azonban bonyolult politikai fénytörésen esik át a megosztott magyar közéletben: a kormányoldal hirtelen fontosnak nyilvánítja a pénzügyi egyensúlyt, amelyet sosem látott mértékben és sosem tapasztalt cinikus folytatólagossággal saját maga rombolt éveken át, az ellenzék ezért – joggal – nem technikai összefüggést, hanem a kormánypolitikát igazoló ideológiát hall bele abba a közhelyszerűen igaz mondatba, hogy „a túlzott hiányt le kell szorítani". A „leszorítás" a gyakorlatban „megszorítás", amit egyébként sem könnyű támogatni ellenzéki oldalon, főleg, ha a hivatalban levő kormány a legfőbb okozója ennek a túlzott hiánynak. Mégis, mind erősebben érezni, hogy *a kormány közvetlen felelősségén túl léteznek elemi társadalomszerkezeti és tudati okai is a makacs magyar deficitnek* – ezen okok némelyikét érinti a jelen tanulmány.

A végeredmény az, hogy rövid távú politikai érdekek közvetlen hatására a rendszerváltoztató országok körül legnagyobb mértékben éppen hazánkban szakadt el a realitásoktól az állami költekezés. Miért ölt ennyire állami (fiskális) jelleget a magyar piacgazdaság? Ez a kérdés egy új kérdéshez vezet: milyen társadalomkép él a politikusokat hatalomba juttató magyar szavazópolgárokban; mennyire fogadják el a *piacgazdaság értékeit*?

E téren meglepő és elgondolkoztató közvélemény-kutatási adatok láttak napvilágot (Medián, 2005), melyek szerint a válaszadók nagyobb része nem fogadja el a piacgazdaság olyan evidenciáját, mint hogy a munkavállalók fizetése alapvetően a piaci viszonyoktól függ, a nagyvállalatok jellemzően magántulajdonban vannak.

A piacgazdaság elemeinek elfogadottsága a magyar közvéleményben

		Egyetértők százaléka
„A dolgozók fizetését ne az állam határozza meg, hanem a piaci viszonyok."	1991	**72**
	1995	**60**
	2005	**44**
„Akik nem elég rátermettek, veszítsék el az állásukat."	1991	**54**
	1995	**39**
	2005	**21**
„A nagyvállalatok magántulajdonban legyenek."	1991	**53**
	1995	**40**
	2005	**42**

Forrás: HVG, 2005. okt. 1

2. táblázat

Különös a többség államszocialista beállítódása 2005-ben (a megkérdezettek nagyobb fele gondolja, hogy az államnak kell megszabni a béreket, a nagyvállalatok helye az állami szektorban van), de főleg az, hogy a piacgazdaság evidenciáival 1991-ben jóval többen voltak tisztában, mint a piacgazdaságra való visszatérésünket követő 15. évben. Azt ugyan eleve túlzás lenne feltételezni, hogy a társadalom egy emberként fogadja el a piacgazdaság olyan nyilvánvaló következményét, mint hogy a piacgazdaságban a nem elég rátermett munkás, alkalmazott elveszti az állását; sokan inkább gondolhatják úgy, hogy a kevéssé alkalmas munkást is foglalkoztassa valaki, és ez a „valaki" bizonyára az állam legyen.

Mindez világkép kérdése. Mégis magyarázatra vár, hogy másfél évtized piacgazdasága alatt a gondoskodó államot igénylők aránya nem csökkent, hanem markánsan

megnőtt. Mindez felveti azt a kérdést, hogy a magyar piacgazdaság valósága valóban ilyen mértékben indokolna piacot elutasító vagy legalábbis a piaci megoldásoktól idegenkedő beállítottságot. Itt csupán utalhatunk arra, hogy valóban: az 1990-ben nemzetközileg is sikeresnek ítélt magyar rendszerváltoztató folyamat során idővel a reméltnél gyengébben fejlődött a magyar tulajdonosi osztály. A gyors meggazdagodók között túl sűrűn találni példát a volt nómenklatúra és annak leszármazottai felbukkanására. Ilyen körülmények között gyenge a legitimitása a mai magyar piacgazdaságnak (kapitalizmusnak). A reméltnél keservesebbnek bizonyult a társadalom és a gazdasági szerkezet átalakulása, és éppen a rendszerváltozás szakaszában kerültek a felszínre a magyar demográfia bajai, társadalmi és területi szerkezeti aránytalanságai. Nem ok nélküli tehát a magyar társadalom jelentős hányadának kiábrándultsága. De azt is megkockáztathatjuk – és e sorok írója számos korábbi elemzésében ezt képviselte –, hogy a *kádári korszakból* örökölt társadalomszerkezet, életmódbeli, értékbeli és viselkedési minták okán vált éppen a magyar társadalom ilyen kevéssé képessé a korszerű és versenyelvű piacgazdaság elemeinek átvételére.[14]

A politikai pártok alaposan elemzik a közvélemény állását: dönthetnek úgy, hogy az ország hosszabb távú érdekeiért a közvélekedéssel szembemennek, de úgy is, hogy azt kiszolgálják programjukkal, megszólalásaikkal. Nyilván maguk is alakítják a közvéleményt a saját eszközeikkel, és főként a kormányzati helyzetben mutatott tényekedésükkel, döntéseikkel, valamint azok indoklásával.

[14] A magyar sajátos örökséget több tanulmányban és publicisztikában elemeztem. Lásd pl. Bod Péter Ákos: *Előzmények és következmények. Valóság*, 1993. 7. sz. 30–60. o.; *Sokkterápia vagy fokozatosság – A magyar gazdasági átalakulás tanulságai I–II. Magyar Szemle*, 1995. 9. és 10. szám, 1011–1026. és 1123–1133. l; *Esszé a gazdasági hatalomról. Valóság*, 1995. 7. sz. 13–28. o.; *A magyar rendszerváltozás színeváltozása. Valóság*. 1997. 6. sz. 96–111. o.; *Erkölcs és gazdaság. Magyar Szemle*, 1997. VI. évf. 5–6. sz.

Látjuk: a magyar pártok érzékenyen reagáltak arra, hogy a nagyközönség az 1990-es évek derekára sokat elvesztett a kapitalizmushoz fűzött pozitív várakozásaiból, és hogy a megvalósult viszonyok láttán sokan visszafordulnak a gondoskodó államhoz. A minimálbér-emelés mint a szociális érzékenység mércéje, vagy a lakossági gázáremelés állami visszafogása mint a felelős állami gondolkodás szinonimája, majd 2002-től a „jóléti fordulat" meghirdetése, és annak során az állami alkalmazottak számának növelése, fizetésük – adóemeléssel alá nem támasztott – megemelése jól mutatja: a politikai marketing fogásai és a lakossági többség elvárásai meglehetősen egymásra találtak.

Ebben a társadalom-lélektani helyzetben az állami működésben megerősödtek a költségvetési hiány növekedésére és a deficit magas szinten való megrekedésével ható erők (Győrffy, 2005; Morita, 2006). A 2006-ra megcsontosodott államháztartási hiányszint, a mögötte álló politikai szerkezet, a nagy pártok programjából következő méretes állam, az állami gondoskodás széles körű lakossági igénylése *különös logikai egységet alkot* – amely azonban ellentétes hazánk uniós kötelezettségeivel, az euróra való áttérés előfeltételeivel, a gazdasági fejlődés érdekeivel.

A túlméretezett államot képtelen finanszírozni a magyar társadalom, a gazdasági szereplők nem tudják és egyre kevésbé hajlandók elfogadni az adóterheket. A fiskális kiigazítás kívülről (közvetlen formában az EU-tól) jövő kényszerekre indult meg, így viszont a kormánypolitika nem támaszkodhat öngondoskodó társadalmi ethoszra, vállalkozói szemléletű társadalomra. Az államtalanító reformok ügye akkor is vesztésre állna, ha köztiszteletnek örvendő személyiségekből álló kormányunk lenne, mely világos és meggyőző szakmai koncepciókat képvisel a más attitűdű többségi társadalommal szemben. *A 2006-os választást követő legitimációs válság közepette azonban még a „reformdiktatúra" elemi személyi és politikai feltételei sem látszanak.*

6. Következtetések

Az állammal, államháztartással, a közpénzügyekkel sok baj van Európában, sőt valójában csaknem mindenhol a fejlett piacgazdaságok között. E bajok egy része közös: a demográfiai helyzet, a tömegdemokráciából adódó választói nyomások. Ugyanakkor a glóbusz egészére kiterjedő gazdasági versengés és a termelési tényezők – de főként a pénztőke és bizonyos humán tőkék – meglehetősen szabad áramlása következtében az egyes államok a többiekkel az állam hatásfokát tekintve is versenyben állnak. Vagyis: nemcsak a vállalatok, a termékek, a munkavállalók vetélkednek egymással a sikerért, hanem valamilyen fokig az államok is. E vetélkedés főként a nemzetközi adóverseny vagy a szabályozási rezsimek versenye formáját ölti.

A mai makrogazdasági viszonyok, a kialakult költségvetési arányok kijelölik hazánk helyét a 27-es unión belül az államháztartási fegyelmet illetően. Ez a hely igen előnytelen. Mindennek közvetlen következményeként a közös valuta átvételét tekintve az új EU-tagok csoportján belül az utolsó helyen állunk; még az sem lehetetlen, hogy az utánunk belépő Bulgária előbb lesz képes áttérni az euróra, ami szimbolizálhatja a magyar állam sikertelenségét és pozícióvesztését.

A versenytársakhoz képesti lemaradásunk sérti objektív nemzetgazdasági érdekeinket. Az állam eladósodása ismét felidézi a külső hitelezőktől való függést: a külfölddel szemben a hazai össztermék 90 százalékát kitevő bruttó tartozásból fakadó komoly piaci kitettség, valamint a tíz volt szocialista ország között legnagyobb arányú (a GDP kétharmada körüli) államadósság a nemzeti valuta fennmaradásáig súlyos kamat- és árfolyamkockázatot jelent. Ezen kockázatok nagyfokú mérséklését hozná az euróra való mielőbbi áttérés.

Gazdag nyugat-európai államokhoz képest nem kiemelkedően nagy államadósságunk, de bizony jóval megha-

ladja a velünk összevethető helyzetű és adottságú országok adatait. Mindennek szintén van versenyképességi vonatkozása: a nagyobb államadósság hátrány a többiekkel szemben. Adósságunk finanszírozási költsége sokkal nagyobb ma annál, mint lehetne akkor, ha ésszerű gazdaságpolitika folyt volna 2001-et követően, és nem vált volna populista jellegű gazdaságpolitika áldozatává az euróátvétel.

A mai bajokhoz vezető politika azonban nemcsak hibás döntésekre, alkalmatlan személyekre és egyéb „eseti tényezőkre" vezethető vissza. A politikusi döntések mögött fellelhetjük a kor viszonyaival súlyos kognitív ellentmondásban álló közvélekedést, a szavazópolgárok egy részének különös világképét. Ez a világkép sok vonatkozásban maradi, sőt visszahúzó, a nem túl innovatív általános európai közkultúrához képest is etatista és kockázatkerülő.

A magyar közbeszéd és közélet mind ez ideig nem látszott reagálni azokra a vitákra, amelyek Európában az állam szerepe, a jóléti állam jövője, a társadalmi esélyegyenlőség és egyéb rokon kérdéskörökben jó ideje zajlanak. A 2002-es ígérgetéses választás kimenetele felerősítette a nagy politikai erők opportunista hajlamait; a választók pedig nem is érzékelhették a gyorsuló állami (és időközben: lakossági) eladósodás közepette a gyülekező veszélyeket. A 2006-os választásokat követően kirobbanó erkölcsi krízis, majd a gazdasági realitások felszínre kerülése miatti tényleges gazdasági megrázkódtatások következtében a nagy többség már érzékelte 2007-ben, hogy változások jönni fognak; de a „reformokhoz" nem társul társadalmi méretű támogatottság.

A 2000 utáni magyar pártszerkezet nem is kedvez semmilyen markáns reformnak, sem távlatos irány hihető kijelölésének, mivel a két nagy politikai konglomerátum sikeresen képes blokkolni a másik kezdeményezéseit. Ám ugyanezen erők – ha csak tehetik – kerülnek bármi olyan helyzetet, amelyből népszerűség-csökkenés származhatna. A 2006-os „Gyurcsány-csomag" is csak azért született

meg úgy és akkor, mert más cselekvésre nem maradt mód. A polgári ellenzék egyik kézenfekvő taktikája az ebben a helyzetben, hogy a változások nagyszámú vesztese ügyének felkarolásával egyszerűen profitál a kényszerből cselekvő kormány népszerűtlenségéből; ám ekkor a passzív, csak nemet mondó szerepbe szorul be. A másik megoldás az lehetne, hogy előáll saját programmal, akkor viszont objektív segítséget nyújt a kormányoldalnak, mely hivatkozhat arra: lám, az ellenzék is valami hasonlót tenne az országgal. Egyelőre a gondolat- és kezdeményezésnélküliség jellemzi a politikai pártok szintjét.

Az Országgyűlés ellenőrző szerepe mára meggyengült, a költségvetési folyamatokat és az állami vagyongazdálkodást érintő ügyeket nem képes kontrollálni, emiatt elismertsége, társadalmi befolyása is csökkent. A politika súlypontja minden korábbinál inkább a médiára, valamint a pártok mobilizálási kampányaira tevődött át: ez önmagában a szak-elem visszaszorulását, és az egyszerű üzenetekre korlátozódó, populista politikai stílus térnyerését hozta.

2004 után a kormányok az uniós tagságból fakadó új esélyek és korlátok felismerésében gyengének bizonyultak. A kormánytényezők ugyan az uniós kapcsolatrendszeren keresztül nyilván érzékelték hazánk megítélésének romlását; tapasztalhatták az elfogadott európai normák betartására irányuló nyomást, azonban rövid távú belpolitikai megfontolásaik rendre felülkerekedtek.

A kormányzat hazai és külső szavahihetőségének elvesztése igen sajnálatos, mert az uniós tagság első néhány éve egyben „helykijelölő": ilyenkor sok eldől abban, hogy melyik ország kormányzata milyen reputációt szerez, és így objektív méret-dimenzióihoz milyen érdekérvényesítő többletet vagy hiányt teremt. Az utóbbi években komoly kulturális rés mutatkozott meg az uniós normák és a magyar kormánytényezők viselkedése között: míg az előző szerint az írott és szóbeli ígéreteket be kell tartani, addig nálunk fenn-

AZ ALFÖLD NÉPE
1967

maradt a pártállami rezsimből az a felfogás, hogy a papír mindent kibír. A 2006. nyári hazugságkrízisig láthatóan az volt a kormányfelfogás, hogy elég most ígérni, azután majd csak lesz valami.

Külső üzleti és pénzügyi kockázatoknak való kitettségünk mellett nyilvánvaló volt, hogy sokáig ilyen politika nem folytatható. A latin-amerikai példák mutatják, hogy a bel- és külföldi hitelnyújtók és gazdasági tényezők kollektív (gyakran irracionális mértékű és időzítésű) büntetést mérhetnek a fenntarthatatlan, hibás gazdaságpolitikát követő „feltörekvő" államokra.

Hazánk azonban immár nem „feltörekvő gazdaság", hanem EU-tagállam. Feltételezhettük, hogy bár maga az uniós tagság megvéd minket a „latinamerikanizálódás" közvetlen veszélyétől, mégis önvizsgálatra kellene minket kényszerítsen mindaz, ami a költségvetési ügyekben tör-

tént az utóbbi években. Ennek az önvizsgálatnak a során új evidenciákhoz kellene eljutnia a magyar társadalom többségének, főként a közvélemény-formálóknak és a döntéshozóknak. Ilyen nyilvánvaló igazság az, hogy *hazánkban az állami újraelosztás fejlettségünkhöz és országméretünkhöz képest túl nagy; az adósságállomány a jövő generációját igazságtalanul megterheli; a magántulajdonú gazdaság mai működési zavaraira nem a még nagyobb állam, hanem a piacgazdaság anomáliáinak felszámolása és erkölcsi alapjainak, legitimitásának megerősítése a megfelelő válasz.*

Bod Péter Ákos

Jegyzetek

Állami Számvevőszék: *Jelentés a Magyar Köztársaság 2004. évi költségvetésének végrehajtásáról.* 2005. augusztus. T/17290/1

Bager (szerk.): *A köz- és magánszféra együttműködésével kapcsolatos nemzetközi és hazai tapasztalatok.* Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet (FEMI), 2007. április

Bod Péter Ákos: *A pénz világa – a világ pénze.* KJK-Kerszöv., 2001.

Bod Péter Ákos: *Gazdaságpolitika.* Aula, Budapest, 2002.

Győrffy Dóra: *Az intézményi tényezők szerepe az államháztartási hiány alakulásában.* Közgazdasági Szemle, 2005. október

J. M. Keynes (1965/1936): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete.* KJK, Budapest.

Medián-felmérés, 2005 szeptembere. Idézi: *HVG*, 2005. október 1.

Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága.* (1992 /1776)

Morita Tsuneo: *A kincstári kapitalizmustól a kincstári szocializmusig.* 2006. Kézirat

PM Kutatási füzetek, 9.

X 336.5
X 323

DEFICITJEINK

Az idő végtelenje mindig is sokféleképpen tagolható. Jelenlegi politikai ciklusunk 16 hónapja alapján sem megalapozatlan az a szakaszolás, hogy pártpolitikai racionalitások alapján a kormányzat gazdasági cselekvőképessége a 48 hónapos ciklus első szakaszában, 30–36 hónapig tart. Ezután a racionalitásokat félresöpri a választásnyerési vágy. Csak a csodákban hívők számítanak arra, hogy választás előtti évben a gazdasági racionalitások érdemben érvényesülhetnek.

Nos, a cselekvőképességi szakasz csaknem felét magunk mögött hagytuk. Nem esett le tavaly Damoklész kardja, a 24. óra utolsó percében ugyan, de elkerültük a pénzügyi omlásveszélyt. Az eddigi egyensúlyjavító intézkedések nyomán az államháztartási egyensúlyhiány a GDP több mint 5%-ával csökkent, ami nemzetközi léptékben is figyelemre méltó teljesítmény. Jelentősen csökkent a folyó fizetési mérleg deficitje, az ország külső finanszírozási igénye. Történelmileg is kedvező rekordteljesítmény, hogy a magyar behozatalnak már 98%-át fedezi a kivitel. A mindenkori pénzügyi egyensúlyi viszonyokból kiinduló pénzértékrendes nemzetközi intézményrendszer e viszonylagos javulást megkönnyebbüléssel fogadta, a kormány nemzetközi pénzügyi mozgástere némileg javult.

A honi realitások átélői is nyugtázzák a pénzügyi egyensúlyhiány mértékének csökkenését, ugyanakkor érzékelik, hogy az egyensúlyhiány-csökkenés eddigi hordozói egyrészt nem tartósíthatók, másrészt a gazdaság működőképességét javító ésszerűsítések nélkül a pénzügyi deficit

tartós társadalmi-politikai deficitté alakulhat át. Az államháztartási egyensúlyhiány csökkentését megszorító intézkedések, bérbefagyasztás, adóemelés tették lehetővé. A kereskedelmi deficit csökkenését, az exportnál lassúbb ütemű importbővülést pedig a növekedés, illetve a fogyasztásbővülés ütemének visszaesése táplálja. Az ország túlélte az előkészítési, szakszerűségi deficittől is szenvedő életmentő műtétet, az eddigi pályán azonban ez az út aligha folytatható.

Nem könnyíti az ország helyzetét a világgazdasági környezet bizonytalansága sem. A már régóta jelzett gazdasági erőeltolódás Ázsia felé, kínai stratégiai döntésekből fakadó, bármikor kialakulható új helyzetek, a közép-keleti térségben, energiagazdálkodásban, nyersanyagárak alakulásában rejlő feszültségek, a pénzpiacok túlpörgetettsége még további kellemetlen meglepetéseket tartogathat a jövő tarsolyában. Ma nem jelezhető előre, hogy a várható változások formája különféle erejű kiigazítás vagy válság, puha vagy kemény földet érés lesz. Egy-két csontváz még kieshet a szekrényből. Nem tagadható, hogy sok a potenciális világgazdasági sokk. Külső változások tehát jönnek, s még azt sem mondhatjuk, hogy „repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg, s kit hogyan talál meg". Az elmúlt években ugyanis többszörösen megtapasztaltuk, hogy a piacok kedvezőtlen híreit mindig a leggyengébb pozíciójú országok szenvedték meg. Az elmúlt hetek eseményei például valamennyi közép-európai valutát megviselték, a forintot viszont a térségi átlagnál jóval nagyobb mértékben. Ránk fér tehát a pénzügyi viharzónából való kilábolása gyorsítása. Illúziónk nem lehet, hogy mind az ez évre várható 6% körüli, mind a jövő évre várható 4% feletti GDP-arányos államháztartási deficit még nem ígér – az eddigi javulás mellett sem – viharmentes, csendes hajózási vizeket.

A jelenlegi világgazdasági értékrend elsősorban pénzügyi egyensúlyi mutatók alapján minősít. Ilyen értelemben

az egyensúlyi mutatók ma sorsalakítók. Fejlődésgazdasági szempontból viszont az egyensúly nem elsődleges alakítója, hanem tükrözője, okozata a gazdasági-társadalmi folyamatoknak.

Növekedési deficitek

Pénzügyi egyensúlyhiányok különféle kényszermechanizmusokkal mindig csökkenthetők, de sohasem következménymentesen. A magyar közvélekedés jelenleg a térségi növekedési versenyben mutatkozó magyar leszakadást tekintette eddig legsúlyosabb következménynek. A történelmileg szükséges felzárkózási folyamatot kétségkívül kedvezőtlenül érinti a magyar gazdaság potenciális növekedési ütemnél alacsonyabb dinamikája. A történelmi felzárkózás sikere azonban csak hosszabb idősorok alapján ítélhető meg biztonságosan. A rendszerváltást Magyarország a térség legtöbb országánál alacsonyabb növekedési veszteségekkel élte át. Két évtizedes visszapillantásban az ország növekedési teljesítményei világméretekben, az ázsiai országokkal szemben mutatnak leszakadást, a volt szocialista országok csoportjában közepes helyezést, az Európai Unió térségében viszont felzárkózást jeleznek. *Növekedési deficitről* másfél évtizedes visszapillantás esetén még nem indokolt beszélni.

Elgondolkodtató viszont, hogy a kilencvenes évek irányzataitól eltérően az utóbbi években Magyarország tudta a leglassúbb ütemben bővíteni kivitelét az Európai Unió országaiba. A korábbi fogyasztásbővülésből táplálkozó növekedés, illetve a fejlesztési beruházások lassulásának eredőjeként az ország sorsát erőteljesen befolyásoló külgazdasági kapcsolatokban *szerkezeti harapófogó* körvonalai bontakoznak ki. Fejlesztéspolitikai deficitek nyomán lassan bővíthető az igényesebb termékek kivitele a Magyarországnál fejlettebb európai országokba, ugyanakkor kevésbé „ne-

mes" termékeink zöme egyre szélesebb sávon találkozik a lendületesen és a magyar kínálatnál gyorsabb ütemben korszerűsödő ázsiai országok versenyével. Ellenható erők hiányában e kettős folyamat a nemzetközi ipari munkamegosztásban már ma is cserearányromlást vált ki, hosszabb távon pedig szerkezeti elavuláshoz, jövedelemvesztéshez, gazdasági elvérzéshez vezethet. A növekedési deficit tehát nem két évtizedes visszapillantásban, hanem a jövőről ébreszthet aggályokat.

Emberi erőforrásaink hanyatlása

A jövő potenciális fejlődési deficitjének legfőbb hordozóját a magyar *humán tőkeállomány* fejlődésében érzékelhető irányzatok jelentik. A humán tőke színvonalát mindenütt hosszabb távú oktatási, nevelési ráfordítások, társadalmi késztetések, értékrendi összefüggések alakítják. Ezek az összefüggések érvényesültek az emberi fejlődés kezdeti szakaszában is, a szerszámkészítő embertől a homo sapiensig vezető pályán. Az elmúlt évszázad utolsó negyedében gyorsított ütemben változott a növekedési hajtóerők viszonylagos jelentősége. A legutóbbi ezredforduló időszakában a fejlett országok GDP-jében első ízben lépte túl az 50%-ot a közép- és felsőfokú képzettségű munkaerővel létrehozott termékek és szolgáltatások aránya. A világ gazdasága már jó ideje tudásintenzív növekedési pályán halad. A globalizáció feltételrendszerében folyamatosan éleződő versenyben az egyes országok humán tőkeállományának minősége alapvető versenyképességi tényezővé vált. Egyes közgazdasági áramlatok számára különösen nehezen kezelhető kérdést jelent, hogy korunkban a versenyképesség nem szűkíthető le vállalatgazdasági, pénzügyi területekre, hanem a munkaerő kulturális, képzettségi, neveltségi, erkölcsi, valamint egészségügyi jellemzőit is sűrítő társadal-

mi teljesítmény. Ilyen értelemben indokolt társadalmi versenyképességről beszélni.

Közgondolkodásunkban viszonylag növekvő figyelmet kap az a körülmény, hogy Magyarország sereghajtó Lengyelország, Olaszország és Görögország társaságában az európai lakosság foglalkoztatási arányában, különösen az idősebb korú népesség gazdasági aktivitásának mértékében. Alacsony gazdasági aktivitásnak, foglalkoztatási deficitnek persze sokféle gazdaságszervezeti, társadalompszichikai, konjunkturális oka lehet. Közös jellemzőként viszont kiemelhető, hogy a sikeresen felzárkózó országok az oktatással, a humán potenciál „nemesítésével" igyekeznek fejlettségi hátrányaikat csökkenteni. Széles körű egyetértés alakult ki arról, hogy a magyar oktatási rendszerből kikerültek felkészültségi színvonala, tanulási, gondolkodási készsége, motiváltsága az elmúlt fél évszázadban hanyatlott.

Különösen kedvezőtlen a kép európai összehasonlításban. Magyar fejlődési paradoxon, hogy az egy főre jutó magyar GDP az uniós átlag 61%-ára rúg, emberi erőforrásaink fejlettségi szintje viszont ennél lényegesen kedvezőtlenebb. Az iskolai képzési rendszerből képesítés nélkül kiesők, az élethosszig tartó képzésben részt vevők aránya az uniós átlag felét, a kutatás-fejlesztési ráfordítások GDP-hez viszonyított, valamint a tudósképzésben részt vevők aránya az uniós átlag kevesebb mint felét, a természettudományos és műszaki végzettségűek aránya az uniós átlag egyharmadát teszi ki. A magyar lemaradás tehát éppen ott a legnagyobb mértékű, ahol a tudásintenzív világgazdasági növekedés, illetve a tudásalapú társadalom felzárkózás szempontjából a legerőteljesebb versenyképességi követelményeket támasztja. Új fejlődési paradoxon, hogy az elmúlt évszázadban kialakult helyzettől eltérően Magyarország lemaradása az emberi erőforrások minőségében nagyobb, mint az anyagi termelésben. A teljesítményi követelmények növekedésének időszakában e rövid és középtávon nem orvosolható le-

szakadás kedvezőtlenül befolyásolja a hosszú távú magyar fejlődés kilátásait. A gazdaságpolitika számára jelzés, hogy az emberierőforrás-gazdálkodás fő problémája nem az alacsony szintű foglalkoztatásból, hanem a magyar munkaerő foglalkoztathatóságából adódik.

A világgazdasági fejlődés eddigi irányzatai egyértelműen jelzik, hogy az alacsony képzettségű munkaerő kiszorul a fejlett országok munkapiacáról.

Az emberi erőforrások minőségében számszerűsíthető leszakadás ellentmondásos oktatáspolitikai torzulatokat tükröz. A hanyatlásban közrejátszó különféle oktatási reformok az elmúlt évtizedben a mennyiségi fejlesztés mellett az oktatás esélyegyenlőség-teremtő szerepére helyezték a hangsúlyt. A létezett szocializmus időszakában már megtapasztalhattuk a gazdaságpolitikai műfajtévesztések, például a szociálpolitikai funkciókat betöltő „szocialista árpolitika" következményeit. A globalizáció adott környezetében, a tudásintenzív világgazdasági növekedés időszakában az oktatás elsődleges funkciója a szellemi tőkeképzést, versenyképességet javító tudásgyarapítás, képességfejlesztés, nem pedig szociálpolitikai feladatok ellátása, a tanulóifjúság gondtalan, stresszmentes életének kialakítása. A piaci fundamentalizmus viszont arról nem vesz tudomást, hogy Európa reneszánsz kezdeteivel kibontakozó felemelkedése és fél évezredes nemzetközi pozíciói elválaszthatatlanok voltak a tágabb értelemben vett történelmi örökséget hordozó európai műveltségeszménytől. E műveltségeszmény elbúcsúztatása a magyar oktatási és társadalmi nevelési rendszerben jelenlegi s különösen jövőbeni veszélyek, társadalmi-politikai, életvezetési konfliktusok forrása. Uniós tagország nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a Lisszaboni stratégia szellemében a kultúra a felzárkózáshoz szükséges kreativitás gerjesztője, az unió belső és nemzetközi kapcsolatainak fejlesztési eszköze. Az ország s a világ realitásait ismerő közgazdászok már hosszabb ideje hangoztatják, hogy

az oktatást, kultúrát szervesen integrálni kell a fejlesztési stratégiákba.

Értékrendi kiürülés

Statisztikailag kevésbé számszerűsíthető az értékrendi torzulatok hatása a humán potenciál minőségének romlásában. Kell-e emlékeztetni arra, hogy a kapitalizmus ellenzőinek sorába aligha sorolható Soros György a *Gyarlóság kora* című legutóbbi könyvében elítéli azt a weimari Németországra emlékeztető amerikai életstílust, amelyet jellemez az élvezetek korlátlan hajszolása az erkölcs, a hagyományos értékek rovására. Európai összehasonlításban kirívóan magas az anyagi jólét, gyarapodás aránya a magyar lakosság értékválasztási rangsorában. Ezzel párhuzamosan a hagyományos erkölcsi értékek, mint a szabadság, a tisztesség, megbízhatóság, törvénytisztelet, szótartás, család, kulturált emberi kapcsolatok, súlya elenyésző. Értékrendi torzulatok súlyos poggyászt jelentenek a magyar fejlődés, a gazdaságpolitika számára, hiszen lecsapódnak a törvényt nem követők, adót nem fizetők, ügyeskedésből élők magas arányában, a fogyasztási dühben, az ebből fakadó eladósodásban s a kirívóan alacsony lakossági megtakarítási színvonalban.

Közgazdász számára a tisztességes, értékrendi vezérelt magatartás irányítástechnikai kérdés is. Nem azért, mert feltételeznénk, hogy a tisztességes embernek jobban megy a sora, vagy a tisztességesség jó üzlet lenne. Kivételes helyzetektől, időszakoktól eltekintve a tisztességes viselkedésért nem jár jutalom, sőt el kell szenvedni annak negatív következményeit, hátrányait a társadalom nem tisztességes játékosaival szemben. Ma a tisztességbe sajnos be van építve a vereség a tisztességtelenekkel, a bűnözőkkel szemben. Jó ideje komoly problémát jelent egyre több szülő számá-

ra, hogy mire is neveljék gyermekeiket. Jelenlegi társadalmi realitásaink alapján a tisztességre nevelt gyerek pénzügyileg sikertelen, balek lesz, tehát hagyni kellene, hogy a pillanatnyi hasznosság alapján ügyeskedjen, simliskedjen, s így a társadalom sikeresnek minősítse. Az államra azért is szükség van, hogy a tisztességes élet, magatartás ára ne legyen ilyen magas, a simlisség ilyen jövedelmező.

Az ember céljai ugyanis nemcsak anyagiak, közvetlen hasznossággal mérhetők. Idősebb generációkat még nem erre neveltek, nem csoda, hogy ez is közrejátszik az ország megosztottságában, a nemzedékek eltávolodásában, az egyéni és közösségi, nemzeti célok ütközésében. A liberális kapitalizmus teoretikusai abból indultak ki, hogy a piac ösztönzi az erkölcsi emelkedést, szorgalmat, erkölcsi felelősségvállalást, takarékosságot, racionális magatartást, általában a józan gazdálkodást. Az ókori görög pedagógia viszont már tisztában volt azzal, hogy a jóra nevelni kell az embert. A liberalizmus sikere a társadalomban és a gazdaságban, a piacgazdaság hatékony működtetése a társadalom neveltségétől, értékrendjétől függ, ennek hiányában elszabadul a hajlam a mértéktelen haszonszerzésre, életélvezeti hajszára, az állami kitartottságra, ügyeskedésre.

Az oktatás, társadalmi nevelés, értékrendi vezéreltség deficitje egyrészt a növekedés, másrészt intézményrendszerileg a piacgazdaság működésének alapjait ássa alá. Az erkölcsi deficitek ellehetetlenítik a piac hatékony működését. Mintha megfeledkeznénk két és fél évezred tanításairól, tapasztalatairól. A tévécivilizáció diadalmenete, a képernyő előtt töltött órák számában elért magyar rekord nem egyszerű hozzájárulás a szellemi tőkeképzésben, versenyképességi, növekedési versenyben már mutatkozó lemaradáshoz, hanem jelzi a menekülést a kellemetlennek tartott valóságtól. Nemcsak a politikai pártok nem szembesítik a választóikat a valósággal, az ország helyzetével, az emberek sem kívánnak szembenézni vele. Költői kérdés: Lehet-e sikeres

a gazdaság, ha a politika és társadalom nem néz szembe a tényleges kihívásokkal?

Szemléleti deficitjeink

Képzettségi-értékrendi-politikai meghatározók tükröződnek a társadalmi, gazdasági valósággal kevéssé összehangolt ideológiai szemléletek magyarországi erejében. A pénzérték dominanciája nyomán túlsúlyra jutott a rövid távú és közvetlen hasznosság a hasznosság hosszú távú és közvetett összetevőivel szemben. Így elsatnyul minden olyan terület, amelynek fejlesztése hosszú távú szemléletet igényel, ahol a ráfordítás és a megtérülés színtere és időpontja egymástól távol esik, ahol a ráfordítás gyümölcsei csak hosszabb idősávon érnek be.

A történelmi szemlélet deficitje tükröződik annak figyelmen kívül hagyásában, hogy az állam szerepvállalásának jellege és mértéke, a gazdaságpolitika arculata, a társadalmi intézményrendszer, a gazdaság működtetésének technikája, módja a fejlettség különféle fokain, a fejlődéstörténeti örökség függvényében változó. A piacgazdaság Magyarországon kialakult változata csak egy a sok lehetőség közül, s korántsem a legszerencsésebb.

Talán lovas nemzeti hagyományaink tükröződnek abban, hogy a gazdaság állami irányításának évtizedei után Magyarország a térség többi országánál nagyobbat ugrott ellenkező irányban – egészen a piaci fundamentalizmusig. A nagy igyekezetben, sietségben feledésbe merült, hogy az európai uniós térség a szociális piacgazdaság keretében fejlődött ki. Európában mélyen gyökerező meggyőződés, hogy a korlátozás nélküli piacok lehetnek ugyan hatékonyak az erőforrások magánszükségletek szerinti elosztásában, de gyengén teljesítenek a közjó szolgálatában, a közös szükségletek, mint például a törvényes rend, stabilitás, biztonság,

gyermekvállalás, természeti környezet, nemzeti érdekek védelmében.

Két évtizeddel ezelőtt a magyar közgondolkodás történelmi tapasztalatok alapján még tisztában volt a rendszerátültetések, rendszerexportálhatóság gyakorlati korlátaival, gondjaival. Akkor még elég sokan tudták, hogy eltérő történelmi környezetben kialakult modellek intézményeit és eszméit csak elnyomó intézkedésekkel, kényszermechanizmusokkal lehet más nemzeti társadalmakra kényszeríteni. Ez elkerülhetetlenül demokráciadeficithez vezet. A rövid távú szemlélet, közvetlen hasznosság, másolási, majmolási buzgalom, sajátos csatlósidentitás eredőjeként nem lehet meglepetés a *stratégiai szemlélet*, a távlatos társadalmi, gazdasági célok megfogalmazásának hiánya.

A kormány stratégia nélkül vágott neki a kritikus állampénzügyi egyensúlyhiány következményeként meginduló, illetve felgyorsuló lecsúszási folyamat megállításának. A neoliberális főáram szellemiségének nyomvonalán persze a stratégiaalkotás feltételei nem kedvezőek, stratégiai iránytű nélkül viszont nehéz nagyszámú, sokdimenziós probléma halmazában eligazodni, a jó szándékú terápia kuszaságának nagy a kockázata. A fejlődéstörténetben járatosak számára nem újszerű megállapítás, hogy minden ország helyzete, problémaköre, mozgástere egyedi, a nemzetközi pénzintézetek által évtizedekig ajánlgatott univerzalista megközelítések következményei jól jelezték, hogy mindenhol s mindenkor alkalmazhatónak vélt gazdaságpolitikai recepteket, reformajánlásokat másolgatni nem célravezető. Történelmi tanulságként azért célszerű figyelembe venni, hogy válságkezelési s felzárkózási stratégiák megalkotásánál, miként a harcászatban, célszerű többlépcsős megközelítésből kiindulni.

Évezredes stratégiai ajánlás első lépésként a helyzetelemzés, azaz a válságot kiváltó vagy felzárkózást hátráltató tényezők, területek feltárása. Második lépésként következ-

het az esetleges kivérzési források lezárása, a fejlődési korlátok kiiktatására alkalmas politikák kialakítása, harmadik lépcsőben e politikák végrehajtásához szükséges szervezeti, személyi, eszközalkalmazási és erőforrás-átcsoportosítási feltételek megteremtése. Csak ezután lép be a helyzetjavítási folyamat tartósításához szükséges folyamati intézményesítés. Nálunk a reformfolyamat beharangozását nem előzte meg a stratégia kialakítása. Különféle egyensúlyjavító s reformszándékú intézkedések összhangjának és ütemezésének előkészítetlensége egyrészt kaotikus jelenségeket, másrészt a javulás kifulladásának kockázataiból kiinduló nézeteket erősített fel. Ez bizony vezetési hiba volt.

Újabban részben az állami szerepvállalás megítélésével, részben az uniós forrásokkal összefüggésben jelentkeztek olyan „sikeres" üzletemberi nézetek, amelyek szerint az állami és uniós forrásszerzés elkényelmesíti, lemerevíti a gazdaságot, és végeredményben versenyképesség-hátráltató tényező. Újfent gyakorlati tapasztalat, hogy ha egy gazdaságban magasak a tőkéhez jutás költségei, magasak a reálkamatlábak vagy magas a folyó fizetési mérleg hiánya, a kedvezményes tőkéhez jutás nagy segítség, különösen a kisvállalkozások, elmaradott régiók esetében.

Egészségügyi leszakadás

Az emberi erőforrások megnövekedett szerepe a versenyképességben nemcsak a képzettség, a munkaerő belső vezéreltségének, értékrendjének, külső irányításának, hanem egészségi állapotának jellemzőit is felértékeli.

Magyar egészségügy-kutatók hívták fel a figyelmet arra, hogy az egészségi állapot romlásában nem önmagában a nehéz szociális helyzet, hanem a viszonylagos lemaradás a társadalmi-gazdasági hierarchiában, a jövedelmi polarizálódás a leglényegesebb tényező. Sellye János születésének

századik évfordulóján emlékeztethetünk arra, hogy ennek hátterében pedig a civilizált világ általa legpusztítóbb gyilkosának nevezett krónikus stressz, a különféle depressziós tünetek összhatása húzódik. A közgazdász-szociológus Andorka Rudolf már másfél évtizede felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi értékrend kiürülése, a belső és külső irányítás gyengülése, a céltalanság, az élet értelmének eltorzulása, elbizonytalanodása a népesség testi-lelki bajainak elszaporodásához vezet. Korábbi felmérések szerint az iskolázottság, életviteli kultúra is erőteljesen befolyásolja az egészségi állapotot. Lehet-e ezek után nagy meglepetés, hogy emberi erőforrásaink, társadalmi tőkeellátottságunk leszakadása a népesség egészségi állapotában is tetten érhető? Fél évszázaddal ezelőtt a magyarországi életkilátások még kedvezőbbek voltak, mint több nyugat-európai országban. Az oktatásügyhöz hasonlóan az egészségügyben is találkozunk azzal a paradoxonnal, hogy a népesség egészségi állapota rosszabb a gazdasági mutatók alapján indokoltnál. Az elmúlt másfél évtizedben Magyarország ellátottsága külföldi működő tőkével nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó mértékben javult, ugyanakkor a viszonylagos ellátottság *társadalmi tőkével* széles sávon leszakadási jelenségeket, hosszabb távú fejlődési kockázatokat mutat.

Egyensúlytalanság az erőtérben

Az állandósuló figyelemösszpontosítás a pénzügyi egyensúlyhiányokra elrejti a *társadalmi erőtérben,* érdek- és érdekérvényesítési struktúrákban bekövetkező változásokat. Az idestova négy évtizedes ipar- és szolgáltatáskitelepülési folyamat, valamint 3 milliárdos lakosságú ázsiai országok kínálatának megjelenése a nemzetközi munkapiacokon gyökeresen átalakította a munkaadók és a munkavállalók, a munka és a tőke közötti erőviszonyokat. A fejlett s magas

jövedelemszintű országokban eltűnnek, illetve kitelepülnek az alacsony szakképzettségi munkaerővel végzett ipari tevékenységek, munkahelyek. A globális munkapiacon meggyengülnek a munkavállalói érdekképviseletek pozíciói.

Az uniós tag Magyarország természetesen nem hagyhatja figyelmen kívül a globális munkapiaci változásokat, az uniós közös külgazdaság-politika átvételéből fakadó következményeket. A munkaerő érdek-képviseleti szervei a múlt gyakorlatát követve elsősorban bérkövetelésekre, bérfelzárkóztatásra összpontosították törekvéseiket az alacsony képzettségű munkaerő át- és továbbképzésének szorgalmazása helyett. Így szándékaiktól függetlenül hozzájárultak az alacsony s esetenként már közepes szakképzettségű munkaerővel működtetett munkahelyek csökkenéséhez s eltűnéséhez.

Az érem másik oldalán viszont világméretekben s különösen Magyarországon megerősödött a munkaadók alkuereje, érdekérvényesítő képessége. Az alkuerőtöbbletet a munkaadók, a tőketulajdonosok tendencia jelleggel nemcsak a munkavállalókkal szemben aknázzák ki, hanem felhasználják az állam szabályozási szerepének nemcsak racionalizálására, hanem gyengítésére is, a fogyasztókkal szembeni piaci erőfölény érvényesítésére, a közgazdász szakmában a vállalat-gazdaságtan meghatározó szerepének hangsúlyozására, közvélemény- és szemléletformáló pozíciók megszerzésére.

Nemzetközi jelenség, hogy a megerősödött alkuerejű tőke törekszik politikai pártok megnyerésére, közvetett politikai befolyás gyakorlására. Az elmúlt években sajátos szerkezeti és szerepváltozások alakultak ki a magyar politikai erőtérben is. A rendszerváltás után kialakult magyarországi Big Business képviselői, gyakorta a korábbi politikai rendszer funkcionáriusai, kinevezettjei közvetve képviselték, érvényesítették érdekeiket a politikai hatalomban. A pártok, sőt a médiumok s sajnálatos módon közgazdasági műhelyek, konferenciák, közgazdászok megnyerhetősége meglehetősen széleskörűvé vált, de az érdekérvényesítés

formája még közvetett volt. Új jelenség, szakaszhatár, „hungaricum" viszont, hogy ma már az üzleti világ képviselői érdekeiket nemcsak közvetve, hanem mindinkább *közvetlenül,* a politikai hatalom közvetlen megszerzésével érvényesítik. Az elmúlt fél évtized országteljesítményei jól jelzik, hogy a Big Business közvetett, majd közvetlen szerepének megerősödése nem a lakosságnak hozott bőségszarut.

Azt régóta tudjuk, hogy az országirányítás csak az angolszász világban, főleg az Egyesült Államokban támaszkodik az üzleti világban bevált menedzsmentmódszerekre. Európában s mélyebb európai vagy saját történelmi hagyományokkal rendelkező országokban viszont az országokat államigazgatási módszerekkel kormányozzák. A műfaji eltérések bizony elég jelentősek az üzletelés, boltolás és országirányítás között.

Vezetési deficitek

Az utóbbi években Magyarország eltért az Európában kialakult többségi államigazgatási gyakorlattól. Az államigazgatásban felerősödött a politikai vezetés, meggyengült a szakigazgatás s ebből adódóan a szakmai színvonal. A politikai és üzleti szféra erősödő integrációja sajátos vezetési problémákat jelez. Nem titok, hogy a vállalatirányítás és a demokrácia alapelvein nyugvó kormányzati rendszer működtetésének vezetési technikája korántsem azonos. A létezett szocializmus időszakában súlyos veszteséghez vezettek az ellenkező irányú átültetési gyakorlatok. Rossz feltételezés ellentéte önmagában még nem megoldás. Politika uralta gazdasággal szemben a gazdaság uralta közhatalom még nem feltétlen javulás.

Magyarországon a legújabb államigazgatási újítás, üzletemberek állami pozícióba ültetésének kockázatait növeli, hogy a „sikeres üzletemberek", tulajdonosok társadalmi

elfogadottsága az európai átlagnál jóval kedvezőtlenebb. A magyar társadalom jelentékeny hányada nincs meggyőződve arról, hogy az elmúlt két évtized egyéni gyarapodásai, tulajdonszerzései, elért jövedelmi viszonyai mögött tényleges teljesítmények állnak.

Gyakorta felmerülő kérdés az is, hogy az elmúlt két évtized magyarországi meggazdagodási technikái elégségesek-e a globális versenyben szükséges vezetési versenyképességhez s különösen az ország jó irányításához. A katonák, ügyvédek, pártpolitikusok kormányzati szerepéhez fűzött korábbi várakozások szertefoszlása még nem jelenti automatikusan a vállalatvezetők sikerének garanciáját az országirányításban. A nagyvállalati szférából és érdekszövetségeikből kiinduló államtalanítási törekvések a jelenleg sikeresek mozgásterét tágították a többi társadalmi szereplő rovására. Ez még csak belső ügy lenne, de gazdasági befelhősödés idején, például a konkurencia ellenséges lépéseinek érzékelésekor, honi legnagyobbjaink is bemenekülnének a legyengített állam gyengécske védelmi rendszerébe.

Korábbi magas szintről megfogalmazott megállapítás szerint az elmúlt két évtizedben elért üzleti siker, meggazdagodás forrása a jó időben jó helyen állás volt. Meggyőzésre e megállapítás bizony kevés, különösen akkor, ha az országban elterjedt átverési gyakorlat, az üzleti etika alacsony szintje a lakosságot nem nyugtatják meg arról, hogy az üzleti szféra államigazgatási pozíciói javítják majd a közszféra működőképességét. Ma még erősebb a vélekedés, hogy az üzleti világban bevált ügyeskedési és az államigazgatásban sem ismeretlen korrumpálási technika korántsem kívánt szinergikus hatásokat szabadíthat fel.

Nem erősíti a vezetési színvonalat az a szemlélet sem, amely a kormányzat feladatait, szerepét azonosítja a kommunikációval, energiáit a jó döntések helyett a kommunikációra összpontosítja, s ezzel kíván döntési deficiteket elkendőzni. Két évezredes római bölcsesség, hogy „non verbis

sed factis opus est", azaz nem szavakra, tettekre van szükség. Ma e történelmi bölcsesség fejtetőre állt.

Vezetési deficitjeinknek széles társadalmi spektrumban van *generációs* vetülete is. Vezetési ismeretek, tapasztalatok, technikák, a sikeres vezetéshez szükséges tágabb belső s nemzetközi összefüggések megismerése általában időigényes feladat, s nem jellemzője az erőteljesen meghosszabbodott kamaszkorú és a korábbinál gyengébb képzési rendszerben felnőtt ifjú korosztályoknak. Nem ritka tapasztalat, hogy ifjú vállalatvezetők vállalataikért érzett szociális felelősségérzete enyhén szólva korlátozott. A Károlyi-kormány hadügyminisztere mondhatta ugyan, hogy nem akar több katonát látni, de ennek súlyos következményei lettek. Ki lehet azt is jelenteni, hogy nem akarok 35 évesnél idősebb államtitkárt látni, de ez sem következménymentes – sajnos az ország szempontjából. Régi filozófiai megállapítás, hogy tökéletes tudás nélkül elkerülhetetlen a tévedések gyakorisága. Szoros tehát az összefüggés az ismereti deficit és a tévedési gyakoriság között. Nem alaptalan a kérdés, hogy a reformok előkészítetlensége, ötletszerűsége, többfrontos egyidejű beindítása, gyenge végrehajtása nem hozható-e összefüggésbe a nemzetközi tapasztalatokat, technikákat és országsajátosságokat kevéssé ismerő megifjult államigazgatással. Az elmúlt időket jóval kevesebb bakival is meg lehetett volna úszni.

Régi tapasztalat az is, hogy forradalmi időkben a vezetői-döntéshozói korszerkezet eltolódik a fiatal korosztály felé. Békeévekben ilyen eltolódás korosztályi sajátosságokból adódóan túlmozgásokhoz, az öncélú változások sűrűsödéséhez vezet. Életre kel a trockiji permanens forradalom filozófiája, egyes szervezetekben dalárdában szól a népdal „kiszervezem, átszervezem, mégis bunda a bunda". Ez bizony nem Toynbee tanítása a folyamatosság és a változások működési harmóniájáról, az örökösen bolygatott területek békén hagyásának követelményéről. A jelenlegi és jövőbeni

TISZA-SZABÁLYOZÁSI EMLÉKMŰ TERVE
Bálint Ádám rekonstrukciója, 2002

stabilitás szempontjából nem szerencsés az a felerősödő vélekedés, hogy ideje lenne véget vetni az „ifjú törökök forradalmának".

Az utóbbi időkben megszámláltattunk, híjával találtattunk, pozíciókat, utat vesztettünk. A gyógyulás szempontjából fontos, hogy vigyázó tekintetünket ne vegyük le a pénzügyi egyensúlyhiányról. Szükséges, de nem elégséges, hiszen deficitjeink nagyszámúak, s az eddig megtapasztaltnál színvonalasabb politikai-gazdasági megközelítéssel, a társadalmi és nemzetközi realitások alapján orvosolhatók, de könnyű álmot ne ígérjen senki.

Kádár Béla

X 336.5
X 323

HULLÁMVASÚTON

I.

ny.: Farkas Aby

A társadalmi szerepvállalás ellentmondásai és kihívásai Magyarországon

Az esszé a magyar katolikus egyház példáján azt vizsgálja, hogy az egyházak társadalmi szerepvállalása a posztszocialista feltételek közt milyen körülmények hatására *alakult át gyökeresen és visszafordíthatatlanul.* Négy tételben vizsgálódva kifejti, hogy a fogyasztói társadalomban és a különféle mértékben ellenségessé vált ideológiai környezetben miért nem sikerült a zsinat adta lehetőségeket kibontakoztatni. Végül javaslatokat fogalmaz meg – más országok példájából kiindulva – arra nézve, hogy miként lehetne létrehozni *a mindenkori politika jóindulatától nem függő* intézményi működés feltételrendszerét. (A *Pax Romana* konferenciáján elhangzott előadás alapján, Budapest, Kossuth Klub, 2007. április 12-én. Köszönettel tartozom Horányi Özséb, Kamarás István, Koncz Gábor, Lovas Rezső, Schanda Balázs és Szakolczai György észrevételeiért, a szokásos megszorításokkal. Az előadásokból válogatás jelenik meg 2008 folyamán gyűjteményes kötetben.)

A következő gondolatmenet bizonyos értelemben lehetetlen föladatra vállalkozik, amikor részint időrendi, részint funkcionális elemzéssel megkíséreljük az egyházak mai társadalmi szerepvállalásának lehetőségeit és korlátait fölvázolni. Nemhogy a teljesség, a tudományosság igénye is monografikus terjedelmet igényelne. Mégis, a hely és

k.: Csaba László

az alkalom, valamint a szabad szemmel is jól kivehetően kibontakozó válságjelenségek, a történelmi egyházaktól való elfordulás tömegjelenséggé válása szerte Európában indokot adhat arra, hogy a gondolkodó értelmiségi alapállásából megfogalmazzunk néhány észrevételt, amely megvitatása talán hasznos lenne. Egyfelől a tágabb emberi közösség számára, hisz a modern társadalmak alapvető szervező elve és rendezője a bizalom (Fukuyama, 1997), ami – a civilizált piacgazdasággal együtt – viszont csak bizonyos értékrendi alapozás mellett jöhet létre és maradhat fenn. Másfelől érdekes lehet a szűkebb közösség, az egyház(ak)ban intézményesült vallásosság számára, hiszen a tőlük való elfordulás tényére hivatkozva létalapjukat megkérdőjelező gazdasági folyamatok vannak kibontakozóban. E kérdések elől nem célszerű tehát fejünket a homokba dugni, mint ahogy az a rendszerváltozás óta sokszor megfigyelhető volt az egyházi hivatalosság részéről. Sőt, a legújabb törvényhozási kezdeményezések[1] mellett – amelyek az 1%-os adófelajánlásokat tennék meghatározóvá, ugyanakkor más társadalmi célokkal közvetlenül is versengővé – nemcsak fontossá, de sürgetővé is vált az alternatív megoldások kimunkálása.

A következőkben ezért előbb történeti szakaszolással tekintjük át a témát, külön súllyal szólva az elmúlt két évtizedről és a katolikus püspökkar szociális körlevele (*Az igazságosabb*... 1996) óta eltelt időszakról, majd az ötödik részben az újrakezdés igényére és lehetőségére is kitérve. Az előadottak vázlatos és előzetes jellegét hangsúlyozva, a kifejtés és a dokumentálás tökéletlenségeit is vállalva úgy vélem, hogy e gondolatok papírra vetése előmozdíthatja a közös gondolkodást és a jelenleginél eredményesebb megoldások meglelését. Az ország egyre több civil mozgalom és szervezet, valamint elemzői műhely által is diagnosztizált

[1] *Magyar Nemzet*, 2007. jún. 13. és *Magyar Hírlap*, 2007. aug. 28.

értékrendi válsága bizonyíthatóan visszahat a társadalmi közérzetre, a gazdasági teljesítményekre és a mindennapok, sőt a családok hangulatára és jövőt formáló döntéseire, a gyermekvállalástól a beruházáson át a vállalkozás megszüntetéséig vagy a tanulás és a civilizált életforma erősödő, pre- és posztmodern formájú elutasításáig.

A történelem országútján

A magyar államiság viharos fordulatokkal történt, a legsötétebb Deák Ferenc-i víziókat is túllépő – bár az előzmények ismeretében váratlannak nem mondható – újjáalakulása (Romsics, 2004, 9–157. o.) az egyházakat egyértelműen *közjogi szerephez* juttatta. Az eredendően főleg a Monarchiához húzó (legitimista alapállású) római egyház megbékítése, a magyarságtudat ápolásában kiemelkedő református és evangélikus egyházak, valamint a Tanácsköztársaságtól már megdőlte pillanatában hivatalosan és elvi éllel elhatárolódó izraelita felekezet mint „történelmi" szereplő a hivatalosság támogatását bírta. Értelemszerűen nem azonos mértékben, hisz a kétes európai elsőséget jelentő 1921. évi zsidótörvények egyfelől, a felsőházi tagsággal és jelentős birtokokkal bíró katolikus főpapság másfelől nem hozható közös nevezőre. Az azonban kétségtelen, hogy szemben a kettős Monarchia kifejezetten liberális, az állam és egyház szétválasztásán[2], valamint a szabadpiacon alapuló megoldásaival, az irányított gazdaság és az *irányított társadalom* eszménye váltotta fel.

[2] A polgári házasságról szóló 1895-ös Wekerle-féle rendelet Európában az egyik első volt, ami az ország sokszínűsége mellett a kor szabadelvűségét is megjelenítette. Csak példaképp: Görögországban csak 2002-ben a Szimitisz-kormány vezetett be hasonló megoldást, addig kizárólag a görögkeleti házasság volt államilag elismert (két albán mohamedáné például nem).

Ebben az ifjúság valláserkölcsi nevelésének kiemelt szerep jutott (az állami iskolákban is). Az állami rend felforgatását másfelől a lelki tükör súlyos bűnként értelmezte, hasonlóan a felsőbbséggel szembeni engedetlenséghez. A kor számos dokumentuma és a magát „keresztény-nemzeti kurzusként" definiáló hivatalosság részletes elemzése nem feladatunk. Ami a téma szempontjából perdöntő, az a hercegprímás kiemelt alkotmányjogi státusa. A történelemből ismert módon és hagyományok alapján a király akadályoztatása vagy távolléte idejére a nádor/kormányzó, utóbbi akadályoztatása esetén a hercegprímás töltötte be a *régensi funkciót.*

Bár e mozzanatnak a király nélküli királyságban gyakorlati jelentősége nem volt, különösen a kormányzóhelyettesi funkció 1943. évi létrehozása és Horthy István személyével történő betöltése után, 1945 áprilisára azonban e helyzet gyökeresen megváltozott. 1918 őszéhez hasonlóan a jogrendben egyértelműen nem rendezett politikai helyzet jött létre. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) a teheráni megállapodások értelmében (Marshall, G., 1946) felhatalmazva érezhette és érezte is magát a legyőzött ország belső rendjének átszabására, ahogy az egyebek mellett Japánban, Németországban és Olaszországban is történt. Ugyanakkor a teheráni megállapodás, mint nemzetközi jogforrás nem volt sem általánosan ismert, sem elfogadott. A bolsevizmus veszélyeit jól ismerő, az orosz befolyásra legkésőbb 1919-es tapasztalatai óta készülő hercegprímás (Mindszenty, 1989) tudatosan próbálta a magyar alkotmányos hagyományok és berendezés sáncai mögé vonulva *mérsékelni a szovjet hadsereg jelenléte* és – központilag szentesített – viselkedésmódja által kiváltott *félelmeket.* Nyilván közrejátszott ebben elődjének, Serédi Jusztiniánnak, valamint Apor Vilmos győri püspöknek ekkorra már közismert (és mára ismét nem tabunak számító) *mártíromsága* is.

Az utókor bölcsességével nyugodtan hozzátehetjük a következőt. Egyrészt a hercegprímás helyesen mérte fel a

szovjet rendszer és a terjeszkedés történelmi természetét, akkor is, ha 1947-ig nyitva volt az a kérdés, sor kerül-e Magyarország és a külső birodalommá váló többi állam teljes szovjetizálására (Fülöp–Sipos, 1998). Másfelől korántsem egyedi magyar jelenségről volt szó, hiszen Közép-Európa csak parasztként szerepelt a nagyhatalmi sakktáblán, például Irán, Nyugat-Európa, Kína és India mellett. Ebben a kontextusban az öntudatos, elvszerű jogértelmezés nyilván eleve a már ekkor *„klerikális reakciónak"* elnevezett magatartásforma megfelelője lehetett csak a SZEB/Vorosilov marsall és a magyar kommunisták számára. Ismételjük: a magyar katolikus egyház és annak feje a szovjet birodalom jéghegyének ütközött, teljesen párhuzamosan a többi ország, beleértve Jugoszlávia, Bulgária és Albánia, valamint a szovjet által bekebelezett Baltikum és az Ukrajnához csatolt lengyel területek megfelelő fejleményeivel. Mi több, a *győztes hatalomnak számító* Csehszlovákia és Lengyelország, valamint az – alkotmánya szerint egész 1971-ig – *újraegyesítésre váró* (vagyis ideiglenes) keletnémet állam területén is hasonló fejlemények mentek végbe.[3] Vagyis szó sincs arról, amit az ideologikus történelemírók sugalltak, hogy ti. a „nyakas Mindszenty", aki anyagi érdekei és beszűkültsége okán „vak volt és maradt a szociális kérdésben", elkerülhetetlenül „szembefordult a történelem menetével".

Az azonban kétségtelen, hogy a fenti összefüggésben legkevésbé se váratlanul, a magyar katolikus egyház *már 1945-től* – és korántsem a megszépítő messzeségben mármár mindegynek tetsző 1949-től, a baloldaliak tömegessé váló üldöztetésétől – kezdve bizonyos értelemben *az első számú közellenséggé vált.* A hatalom – mindenekelőtt a moszkvai birodalmi központ – jól szervezett, nagy befolyású multinacionális ellensúlyt látott a hierarchikusan szervezett és

[3] Wyszynski bíboros házi őrizetétől a szókimondó Döpfner berlini kardinális utolsó pillanatban történt Nyugatra menekítéséig (1961 augusztusában) ma már közismertnek tekinthetők e történetek.

Romának kánonjogilag és személyügyileg teljesen alávetett magyar egyházban. A IX. Piusz és az I. Vatikáni zsinat utáni időben ez a szervezet a legkevésbé se hasonlított az orosz ortodox egyházra, ahol 1725 óta a cár nevezte ki a püspöki szinódus tagjait. Vélhetőleg ez magyarázza azt a dühöt, kíméletlenséget és elkeseredést, amivel a megszállók és a magyar államvédelem évtizedeken keresztül a közvetlen politikai és társadalmi föllépésre eleve képtelen szervezetet üldözték. Az egypártrendszer kiépítése, azon belül az egy klikk uralmának intézményesülése, valamint a Grősz- és Mindszenty-kirakatperek – amelyekben született koncepciós ítéleteket a késői kádárizmus idején sem vontak vissza – a folyamat lezárultát jelezték.

Az ekkor kialakult, lényegében 1976-ig tartó *első szakasz* a következő öt sajátossággal írható le röviden:

1. Bár a marxizmus a vallást mint hamis tudati formát eleve elhalásra ítéltnek vélte, azért nem bízott semmit a „spontaneitásra". Magát az állami ideológia szintjére emelve kíméletlen és rendszeres hadjáratot folytatott a másként gondolkodók, különösen az alkotmányban biztosított vallásszabadsággal élni kívánók ellen. Tudományos fokozatot, sőt diplomát sem lehetett szerezni marxizmusszigorlatok nélkül. Vezető pozícióba – a kirakatkivételeket leszámítva – csak a Párt hű katonái kerülhettek. Az egyetemi felvételiknél a 70-es évek végéig eleve nemigen lehetett társadalomtudományi karokra kerülni egyházi iskolákból, s ha igen, nem tanári szakokra. A tömegtájékoztatás és a kultúra területén is a „progresszív" és ezen belül az ateista tartalmak túlsúlyát érték el.

2. Az eszmei harcot a személyes ledarálás kísérte. (Lásd bővebben Szabó Cs. 2002). Az Állami Egyházügyi Hivatal a rendszer összeomlásáig működő sajátos politikai rendőrség volt. A megfélemlítés és a megvesztegetés kettősével az egyházi és a hozzájuk kötődő személyek erőteljes lejáratása folyt, a megtöréstől az ellehetetlenítésig, a hitélet

szempontjából a „pusztaságba" helyezésig és a személyes zaklatásig terjedően.[4]

3. A püspöki kar megtörését követően nyomban megindult, utóbb – az 1964. évi részleges megállapodás alapján – az egyházi elöljárókon keresztül is folyt egyfelől a békepapi mozgalom szervezése, másfelől a „renitensek" megfékezése. Ez bizonyára nem erősítette egyik fél tekintélyét sem.

4. A félelemkeltés legkülönfélébb eszközei, különösen az antiklerikális kampányok, a megfigyelők küldése, az előrejutás akadályozása, a gyermekek magasabb iskolázottságának akadályozása bizony nemcsak az NDK vagy Románia titkos és nem titkos szolgálatainak gyakorlatát ékesítette. A püspöki helyek be nem töltése, majd utóbb a „főkegyúri jogra" hivatkozva sajátos személyi szempontok érvényesítése hozzájárult a folyamatos felpuhításhoz.[5]

5. Végül, de korántsem utolsósorban végbement az egyház(ak) *anyagi bázisának fölszámolása.* Az államtól független, önálló működést biztosító vagyontárgyat minden más szervezettől és polgártól elvettek, beleértve a Magyar Tudományos Akadémiát. A kor ideológiájába illően *az államfüggőséget kimondott vívmányként állították be*[6].

[4] Ezért nem tekinthető sem tudományosan, sem erkölcsileg megalapozottnak egyes bulvártörténészek és -sajtóorgánumok gyakorlata, amiben több évtized után, ámde a körülmények föltárása nélkül, sok esetben terhelő bizonyítékok nélkül vagy azok nyilvánvalóan összeeszkábált (szakszerűségi minimumot nélkülöző) volta ellenére hoznak hírbe egyes személyeket. Hiszen ez az operairodalomból ismert rágalomária, más példával a professzor kabátlopási ügye, ami átlátszó volta ellenére éppoly örökzöld siker, mint a filmben a gyerek, a kutya és a happy end. És tegyük hozzá: a politikai rendőrséget 1979–90 közt, azaz a legérzékenyebb időszakban előbb KB osztályvezetőként, majd belügyi államtitkárként vezető Gál Zoltán 1994–98 közt az ország harmadik legnagyobb közjogi méltósága lehetett, ami a mai leleplezők erkölcsi és szakmai „megalapozottságát" egyaránt minősíti.

[5] E folyamat összetett és ellentmondásos vonásait részletezi Szabó Csaba (2005) könyve.

[6] Amennyiben a „szocialista állam gondoskodik a vallásszabadság gyakorlásának feltételeiről", közelebbről ő fizeti a papokat és az intézményeket is.

Nyilvánvaló, hogy a fenti lépések jelentős részben a kor általános téveszméit és hibásnak bizonyult törekvéseit jelenítették meg, nem minden egyes esetben egyházellenes éllel. De az kétségtelen – és szövegelemzéssel igen könnyen igazolható –, hogy a modernizálás és a „nép ópiumától" való megszabadítás egyazon érme két oldala volt számos kortárs döntéshozó számára. A magyar egyház számára a Rómához való kötődés biztonságot és hátteret jelentett e küzdelemben. Jórészt épp ez őrizte meg az egyház integritását, személyi és hitbéli, valamint társadalmi téren egyaránt.

Ugyanakkor az első három évtized fölerősítette a korábban sem gyenge tradicionalizmus és konzervativizmus vonásait. Míg a két háború közt újító szellemek sora is megfért, a szociális kérdés nem konvencionális vitatásától[7] a protestánsokkal való megegyezés keresésén át egészen a nők teológiai tanulmányaiig, az 1945-öt követő három évtizedben a reformlendület elakadt[8]. Kialakult és további évtizedekre rögzült egyfajta *bunkermentalitás*, minden külső, a korábbi időszakokban bevettől eltérő megoldás és fölvetés, különösen pedig a korábbi évszázadokban egyáltalán nem ismeretlen kísérletezés és alulról jövő kezdeményezés[9] gyakorlati elutasítása. Utóbbi stiláris és tartalmi elemként rögzült, s ekképp egyértelműen felülírta a II. vatikáni zsinat újító szellemét[10]. Ez bizony, úgy tűnik, túlélte az ostromot, jórészt a következőkben elemzett ellentmondásos időszakok hatását is megjelenítve.

[7] Elég talán Salkaházi Sára és Giesswein Sándor munkásságára utalni.

[8] Ezt dokumentálja egyebek közt a *Félbeszakadt reformkor (1935–1949)* c. kötet. Budapest, Püski, 2006.

[9] Ha csak a szerzetesrendek kialakulására gondolunk, ez kézenfekvő.

[10] A félhivatalos értékelést (L. Kránitz, 2002). A folyamatot sokoldalúan mutatja be Wildmann János (2006) egyoldalú értelmezésektől sem mentes, de sodró lendületű és igen gondolatgazdag könyve.

A furkósbot és mézesmadzag időszaka

1975-ben a szovjet birodalom elérte delelőjét. A Helsinkiben tartott összeurópai értekezlet keretében a Nyugat lényegében elismerte a szovjet hódítást, Jalta egyoldalú átértelmezését és az 1947–49 közt történt, a főleg katonai megfontolások alapján álló átszabását. A legtöbben az összeurópai értekezlet szellemi elemeit, vagyis az emberek és eszmék szabad áramlását kimondó passzusokat holt betűnek vélték. Ezek ugyanis jórészt az akkor már évtizedek óta senkire sem kötelező ENSZ Alapokmány gondolatait ismételték meg (ezért is fogadhatta el könnyedén a szovjet). Az amerikai politikaértelmezés és világhatalmi szerep – Carter és Brzezinski nevéhez kötődő – idealisztikus újjáértelmezése kellett ahhoz, hogy – mint a történelemben annyiszor – végül is a gondolat diadalmaskodjék a reáliák fölött.

A Vatikán ezt a fordulatot nem látta előre, és menetközben se érzékelte. VI. Pál időszakának egészében a diplomáciai kiegyezés szempontja dominált a „fellazítás" különféle elemeivel szemben. Az önálló nemzetközi szervezet sajátos diplomáciai logikáját követve a status quo keretében, annak föltétlen tiszteletével próbált a kis engedmények politikája révén eredményt elérni[11]. Ez – a Vatikán „keleti politkájának" is nevezett – irányvonal közös hangot talált a két évtized után már magabiztossá vált Kádár-rendszerrel. Mindszenty bíboros – aki idézett emlékirataiban (i. m. 473–492) nem kis keserűséggel ír az őt külföldre helyező pápai döntésről – ekkor már nem volt az élők sorában. Utóda, Lékai László osztotta a legtöbb kortárs azon meggyőződését, hogy a szovjet birodalom kvázi az „idők végezetéig" fönn fog állni, s hogy az egyház túlélését csak a kompromisszumok biztosíthatják. Így a háromoldalú játszma minden szereplőjének agya azonos rugóra járt. A történelem kérdése,

[11] Erről a részt vevő megfigyelő pozíciójából szól – érthető önigazolástól sem mentesen – Agostino Casaroli bíboros (2001) kötete.

a küldetés értelme, a hitelesség, és persze az „ideológia" a gyakorlati megfontolások mögé sorolt. Nem tűnt előre lefutottnak az, hogy ki nyer és mennyit e játszmán. E korszakot a következő öt mozzanattal jellemezhetjük:

1. Casaroli bíboros értelmezésében a Vatikán az egyházszervezés szempontját tartotta meghatározónak, magyarán azt, hogy a püspöki székeket *kivétel nélkül mindig* töltsék be. Alárendelt jelentőségűvé vált, hogy mennyire karizmatikus vagy akár csak integer személyiséggel. A szovjet birodalom adottságnak tekintése e későbbi időpontban már nyilván történelmi baklövés volt, különösen az emberi jogokat hangoztató, utóbb egész a csillagháborúig elmenő – és sikeres – amerikai politika árnyékában, és még inkább a már 1977-ben, a Charta 77-tel meginduló s 1979-től a Szolidaritás mozgalommal kibontakozó ellenállási mozgalom hátterében. De ez utóbbi már az 1978 őszén megválasztott II. János Pál személyes győzelme, az általa végbevitt fordulat jele és történelmi érdeme is volt.

Miközben tehát a szovjet birodalom eresztékei már recsegtek, Magyarországon a párt és a kormány részéről nagy ünneplés vette körül 1956 negyedszázados évfordulóját. Lám, a kompromisszum működik, és ez fölöslegessé tett román, lengyel vagy éppen csehszlovák típusú elnyomást. És miközben a Vatikán hangja egyre kritikusabb lett, a hazai egyházi vezetés őrizte a pozíciókat. Bizonyára nem kizárólag taktikai megfontolásokból, de azért a kiegyezést követő juttatások – a Mercedestől a templomépítésig terjedő körben – elfogadhatóvá tették a békülékenységet. Hangsúlyozzuk, az irányvételre a zöld jelzést eredendően a kinevezésüket kieszközlő Casaroli érsektől kapták, a megváltozott külső helyzetet pedig se nem tudták, se nem akarták „túlbuzgón" követni, hisz a kiválasztott személyek épp kompromisszumkészségükről voltak ismertek.

2. A békepapi mozgalom még az 50-es években indult, és a kádári konszolidációban új lendületet vett. Az ország-

gyűlési képviselőségtől a sajtómegjelenésig számos előny származott a részvételből. Értelemszerűen az első két évtizedben az egyházon belül idegenkedés fogadta e mozgalmat.

Lékai László bíboros prímássá történt kinevezése után a megbékélés *a hivatalos egyházi irányvonal rangjára emelkedett*. A püspöki kar 1976-ban belépett a Hazafias Népfrontba, a kormányzat pedig toleránsan szemlélte a nyilvánosság előtt ismét megjelenő, de csak ártalmatlan köznapi témákat fölvető egyházi vezetést. Mivel eddigre már a Kádár-rendszer legitimációjának alapja a fogyasztás volt, a mélyen megvetett ellenséges ideológia képviselőit tűrhették. Különösen, hogy ekkorra valóban kialakult az a korabeli szociológiában felmért sajátosság, hogy az idősebb és képzetlenebb rétegek voltak vallásosabbak (nem utolsósorban az előző fejezetben kifejtettek hatására). Nem egész meglepő, hogy a magyar egyház – Lengyelországtól és Szlovákiától eltérően – nem tűnt a passzív ellenállás fellegvárának. A hívek közömbössé válása ekkor erősödött föl. Ugyanakkor a békepapi mozgalom részint főárammá vált, részint az új bíboros mellett értelmét vesztette. Bár formális föloszlatásra nem került sor, sokatmondó, hogy 1976 után a „keresztény" szót tartalmazó elektronikus keresőprogram 5700 tételéből már egy sem tartalmaz efféle írásművet.[12]

3. A meghatározó tényező azonban nem a két „nagy játékos", hanem a *fogyasztói társadalom és értékrend általánossá válása*, vagyis egy összeurópai jelenség volt. Az egyén és a fogyasztás előtérbe kerülése nem kedvez semmilyen értékel-

[12] A korábbiak reprezentáns művei közül l. Beresztóczy (1970) és Horváth Richárd (1976, 133–154. o.). Sokatmondó, hogy az idézett, átfogó adatbázis tanúbizonysága szerint az irányzat marginalitása, jóformán ki se mutatható jelenléte sosem volt kétséges. Ugyanakkor a korábbi és a későbbi időszak harcos tárgyalásmódját a 70-es és 80-as években közreadott művekben a békülékeny és filozofikus megközelítés váltotta fel, ami bizonyára csak részben tulajdonítható a politikai környezet hatásának.

vű mozgalomnak és szervezetnek sem. Az egykor katolikus országnak tartott Olaszország és Franciaország székesegyházai éppúgy kiürültek (már ami a belföldieket illeti), mint Skandinávia, Nagy-Britannia és Németország protestáns templomai. Mivel az utóbbiakban nem volt vallásüldözés, az erre történő, ma is gyakran hallható szertartásos hivatkozás, különösen évtizedek múltán, a szellemi renyheség egy formájának is tekinthető.

4. A sajátos magyar helyzet megjelenítője volt a Konrád György (1982/1989) által érdekes könyvben is megírt *Antipolitika*. Ez egy némileg gyermeki, némileg öntudatosan vállalt kivonulás, a voltaire-i „kertünk művelése", a közügyek megvetése, a kis közösség és az élet kis örömeinek piedesztálra helyezése. Az egyre inkább két-három állásban dolgozó magyaroknak elegük lett az elvekből, amit egyik oldalról sem vett túl komolyan a vezetőség. Igaz, a „köznépben" mindkét oldalon voltak még, akikben égett a láng, de azért nem ez vált a tömegessé.[13]

5. Az előzőektől nem függetlenül a II. Vatikáni zsinat megindította újítások Magyarországon egyértelműen a formalitások szintjén maradtak. Megjelent a szembemisézés, a nemzeti nyelv és a Kodály-dallam. De érdemi elmozdulás, például a teológiai pluralizmus elve, a kléruson kívüli mozgalmak pártolása nem vált jellemzővé.[14] Sőt, mivel a bázis-

[13] A harcos szellemek, így Gecse Gusztáv és Lukács József egy időben kedvelt leleplező írásainak gyakorisága és forgatottsága is visszaesett még a pártoktatáson belül is.

[14] A zsinat dokumentumai – bár korlátozott hozzáférhetőséggel – idejében megjelentek, nagyobb vitát azonban az ostromlott várban nem váltottak ki. Sőt, igen sokat mondó az is, hogy az ezredfordulóra megjelent legújabb hivatalos kiadás (Diós, szerk. 2000. 9–23. o.) Cserháti József egykori pécsi püspök negyedszázaddal korábban kelt (1975-ös keltezésű), mindössze 13 oldalas és karizmatikusnak semmiképp sem tűnő ismertetőjét közli újra. Utóbbiban értelemszerűen nem térhetett még ki a zsinat hatásainak elemzésére és az új követelmények, az inkulturáció feladataira és megoldatlanságaira, és eleve nem reflektálhatott a témakörben főleg német nyelven megjelent könyvtárnyi elemzésre sem.

közösségi mozgalom a SZETA-val, azaz a gyanús és veszélyes ellenzékkel érintkezett, e mozgolódásokat a főpásztori tekintély elleni engedetlenség dimenziójában voltak csak hajlandók értelmezni. Paskai László 1986-os színre lépése – kevéssé meglepő módon, a főkegyúri jogból eredeztetve – a Lékai Lászlóval (és nem a jó két évtizedes elzártságot megszenvedett Mindszentyvel) való kontinuitás megerősítését jelentette. Ma már nem tudhatjuk, milyen háttéralkuk keretében történt mindez, és hogy a Vatikánnak volt-e a tarsolyában meggyőzőbb alternatívája, bár vélhetőleg igen. Hiszen ekkortájt már nem volt ritka, hogy a magyar egyházi vezetők némely közéleti megnyilatkozását a kőnyomatos *Magyar Kurír* egyenest Rómából jövő kommentárokkal díszítette, vagy éppenséggel a Vatikáni Rádió hullámain igazították helyre.

A rendszerváltozás forgatagában

A föntiekben vázolt helyzet nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a Kádár-rendszer bukása, majd annak rendszerváltozásba torkollása nemcsak a magyar társadalom nagy részét érte *felkészületlenül*, és ezért sokkszerűen, hanem különösen a magyar egyházakat általában és a fenti állapotú katolikus egyházat különösen.[15] Mint látható, az előző szakasz megoldásaként – és az ebből adódó történelmi megkésettségében – a hierarchia csúcsa az épp megbukott pártállami vezetéssel volt kiegyezve. A bázis meglehetősen közönyös volt, az egyre kínosabbá váló korábbi békülékenység pedig – az el-

[15] A rendszerváltozás általános kérdéseit egy monográfiában (Csaba, 1994), a magyar modell bukását pedig egy összegző cikkben (Csaba, 2002) tárgyaltam, kimerítő irodalmazással, ezért itt nem térek ki rá. A korszak monografikus feldolgozása várat magára, a társadalomtudomány két évvel ezelőtti reprezentatív és többnapos tanácskozása pedig most jelenik meg gyűjteményes kötetben (Szabó, szerk., 2007).

fojtott sérelmekkel és a személyes ambíciókkal is társulva – a választásokon létrejött konzervatív kormányzat kvázi-automatikus támogatójává tette a felső vezetést. Ez sok tekintetben indokolt is lehetett, azonban – épp a II. János Pál által szorgalmazott – két lépés távolságtartás gyakorlatát igencsak megnehezítette.

A múlttal való szakítás jelképeként választották meg a korábban országos szerepet nem vállalt Seregély Istvánt egri érsekké és – a jogérvényű hagyománnyal élesen szembemenve – Esztergom fölé helyezvén őt, a püspökkar elnökévé. Paskai László azonban mind a mai napig bíboros maradt, és az egyházi szokás szerint a püspöki kar ismét csak lassan cserélődött. A kritika és a változás sürgetése egyre több szempontból is nehezebbé vált.

Az egykori megújulási mozgalmak – részint a politika felpezsgése miatt – elapadtak, de az öntevékenységgel szembeni fönntartások maradtak. A politikai vallásosság kiaknázására irányuló kísérletek – nem utolsósorban a KDNP és a FKgP 1998 utáni beolvasztása miatt – kérészéletűnek bizonyultak.

Az előzőekből is fakadóan *a főpapság kritikai önértékelése elmaradt.* Nem a lengyel és szlovák típusú boszorkányüldözésre, hanem csöndes szembenézésre, egyesek bocsánatkérésére és önként vállalt háttérbe húzódására lehetett volna gondolni. Mivel ez nem történt meg, az osztrák megoldás tartósult. Közismert, hogy a hivatalos ideológia szerint a mai napig az a helyzet, hogy Ausztria a fasizmus első áldozata volt.[16] Hasonlóképp a szlovák történetírásban az 1938–44 közt Európa leggyorsabb gazdasági növekedését produkált Tiso-féle állam nem is létezett, a szovjet áttöréshez csatlakozott néhány száz partizán tettét pedig „nemzeti

[16] Az a tény, hogy a náci párttagok aránya, például a poroszországi dupláját tette ki, ma sem zavaró tényező a történetírók és mítoszteremtők számára.

felkelésként" ünneplik mind a mai napig. E háttér mellett jobban érthető talán az a tény is, hogy a *Centessimus annus* enciklika (1991/2005) értelmezéséből[17] csak a hazai politikai katolicizmus tradíciójába – a prohászkai értelmezésbe – illő liberalizmus- és piackritika maradt tartós. Az enciklika más, nem kevésbé lényeges észrevételei a szabad társadalom feltételeiről, az egyén méltóságáról és a közösségek öntevékenységéről háttérbe szorultak.

Az előadottakból következik, hogy a magyar katolikus egyházat a világegyháznál is jobban jellemezte az *a hagyományőrző közelítésmód,* ami csak részben és közvetetten vezethető le a római egyház IX. Piusz alatt kiépített és az I. Vatikánum által megerősített katonai centralizált felépítéséből, továbbá a tanító hivatalnak a II. Vatikánum által is megerősített kiemelt pozíciójából. A II. Vatikánum – különösen az új megoldásokat és öntevékenységi formákat pártoló *Gaudium et spes* konstitúció – elégtelen hasznosulása a föntebb vázolt folyamatok mellett nem mondható meglepőnek.[18] Mégis fontos és a távlatokra kiható következményekkel terhes volt. Mindenekelőtt azzal, hogy az egyházi vezetés *teljes mértékben azonosult a restitúció gondolatával.*

Viszonylag könnyen belátható, hogy a restitúció – a jogtalanul elkobzott javak közvetlen visszaszolgáltatása – természetes erkölcsi elvnek tűnik, praktikus szempontból azonban csak rövid távon lehet célravezető. A Kun Béláék által feldúlt intézmények visszaadása egy nyár után természetes megoldás volt. Hasonlóképp Portugáliában az 1974–78 közti forradalmi korszak lezárásakor a régi tulajdonos visszahívása volt kézenfekvő. Ugyanakkor Kelet-Németországban, ahol a történelem hozzánk hasonló fordulatai miatt három-négy jogos örökös is megjelent, az illetékesség

[17] Magyarul in: Diós, I. szerk. (2005. I. kötet, 761–812. o.)

[18] Ezt a mai napig is és a legtöbb területen jól feltérképezhető jelenséget – a belső bizonytalanságot ellentételező keménységet – nevezi találóan „Ecclesia biceps"-nek Várszegi Asztrik (2007).

KÜRTÖSÖK
1967

tisztázása számos gond forrásává vált, és lelassította az új tartományok fejlődését, méghozzá évtizedes szinten.

Nálunk jó érvek alapján született alkotmánybírósági határozat a kárpótlásról, ami élesen szemben állt a korabeli politikában követelt reprivatizálással. Ebből azonban az egyházakat kivették, nem utolsósorban egyfajta elégtételképpen. A jó szándék azonban, mint tudjuk, a pokolba vezető utat is kikövezheti, s mint még igazoljuk, épp ez történt minálunk.

A restitúció szorgalmazása két síkon is megoldhatatlan feladatok elé állította a magyar egyházat. Ha akarjuk, ha nem, *a magyar társadalom 1993-ra alapvetően mássá vált, mint 1943-ban* (az utolsó békeévben) volt. Bármi legyen is az oka – önfejlődés és erőszak, a globalizáció és az egyén renyhesége –, a fél évszázaddal későbbi társadalmi, gazdasági és hitéleti viszonyok már távolról sem emlékeztethettek és nem is emlékeztettek arra, ami a magyar történelmi fejlődés megszakítottsága előtt jellemző volt. Ez mennyiségi, minőségi és szerkezeti értelemben egyaránt belátható. A vallásosság természete, jellege, kiterjedtsége és társadalmi szerepe, mint szerte Európában, nálunk is átalakult. Ezért a magyar egyházak számára nem elégtételnek, hanem egyfajta *születési hibának* bizonyult a restitúció elvének érvényre juttatása, ha mégoly töredékes formában is.

Nem pusztán arról van szó, hogy a szétvert és elöregedett szerzetesrendek eleve képtelenek voltak az esetek többségében azt az oktatói és szolgáltatói szerepet betölteni, mint fél évszázada. Nemcsak arról van szó, hogy egy világnézeti semlegességre fölépített államban (Kis, 1997) az egyházak egyikének sincs és nem is lehet közjogi funkciója és ezen az alapon álló, konkrét finanszírozási mértékeket megalapozó jogállása. És nemcsak arról van szó, hogy az egyházak – testi és lelki – szolgálatára és szolgáltatásaira való igény a társadalom átrendeződésével gyökeresen és visszavonhatatlanul átalakult.

A helyzetet még súlyosbította az, hogy az egyházak többnyire csupán a lelakott műemlék épületeket kapták vissza, azonban az ezek működtetéséhez szükséges vagyont nem. Hasonlóképp elismerték a vallásszabadságot, de az annak gyakorlását megalapozó anyagiakat a konzervatív kormány nem merte, a baloldali nem is szándékozta visszaadni. Hasonló helyzet állt elő a Magyar Tudományos Akadémia és a többi közcélú szervezet (színészotthon, közgyűjtemény stb.) esetében is.

A felemás megoldás vég nélküli vitákat szült, beleértve azt – *az egyházak megítélését* főképp az érdemi kérdésekről mit sem tudó kívülálló többség szemében *súlyosan leromboló* – helyzetet, amiben a működési költségek kalibrálása az éves költségvetési alku legzaftosabb részei közé került. Mivel a folyó kiadások jelenítik meg a köz szerepvállalását, abban úgy tűnhet, hogy hazánk erején felül és az európai átlagot messze meghaladóan áldoz vallási célokra. Eközben a lakosság elvallástalanodása sokoldalúan fölmért társadalmi tény, akkor is, ha több szempontból érdemes lenne megfordításáért tenni valamit.

Végül a rendszerváltozás ötödik sajátosságaként *az öntevékenységgel szembeni gyanú* és a kiszolgáltatott, állam- és hierarchiafüggő magatartásminták továbbélése említhető. Ezt van, aki a kritikai értelmiségi attitűd hiányaként (Horányi, 2006, 85–95. o) értékeli, és szerkezeti okokra vezeti vissza. Én annak rögzítésére tudok csak szorítkozni – laikusként –, hogy az egyházi képzésben a korszerű gazdasági, szociológiai és kommunikációs ismeretek aránya elenyésző, ami kézenfekvő hátrányokkal jár.[19] Ehhez járul a papi hivatás iránti érdeklődés közismert leépülése, különösen a jól kommunikáló fiatalok körében.

[19] Például egy egyházi személy tevékenységének nem kis része épp az engedélyek megszerzése, pénzek kezelése, elesettek támogatása, szűkös eszközök elosztása és krízishelyzetek kezelése köréből kerül ki.

Ezt a helyzetet bizonyára nem enyhítette az a tény, hogy az újjáalakuló egyházi intézményekben az emberi kapcsolatok szokatlannak nem mondható néhány sajátossága erősen meghatározóvá vált. Az újjáinduló gimnáziumokban az öregdiákok és sokan mások is politikai kibontakozási terepet véltek fölfedezni, a klasszikus klikkharcok terepévé téve ezeket és az újjáalakuló egyesületek jó részét is. Ami ezekből megmaradt, gyakorta egy-egy jól körülhatárolható értékrendű csoport sajátos törekvéseinek megjelenítője. Az előző bekezdésben taglaltak miatt a vallási megújulási mozgalmak is elapadtak, így az egyszeri történelmi esély is elillant.

Ebben a helyzetben – és a korábbi általános helyzetet is megjelenítve – az egyházi egyetemekre nálunk korántsem vált jellemzővé az a fajta sokszínűség és tanszabadság, ami mondjuk Olaszországtól Chiléig a hasonló intézményekben empirikusan felmérhető. Úgy tűnik, a tévelygésektől való félelem és a demokráciában is tovább élő bunkermentalitás együttesen egy igen sajátos arcélű, a társadalom kérdéseiben csak egy meghatározott hangon szóló, és sok tekintetben a személyi lojalitáson és összefonódásokon alapuló szervezetet hozott létre. Ezt a folyamatot alátámasztotta az a – bizonyára három-öt évnél tovább nem indokolt, ám két évtized után is fönnálló – sajátos megoldás, ami az állami egyetemeken megkövetelt, különösen a tudományos akkreditáció szabályait biztosító előírások alól felmentést adott.[20] Ez az eljárás ismereteim szerint sehol nem járt jelentős előnnyel azzal a hagyományos megoldással szemben, amikor a teológiai fakultás a tudományegyetemi karok egyikeként, az egyetem teljesítmény- és értékrendjébe szervesen beépülve működött

[20] Ez annál is meglepőbb, mert az 1990-2005 közti időszakban ment végbe a felsőoktatás robbanásszerű bővülése. 2006-ban pl. 45 helyen akkreditáltak felsőfokú közgazdászképzést, míg az MTA illetékes bizottsága által jegyzett lapokban e szám harmadának megfelelő körből kerülnek ki a szerzők. Vagyis az állami akkreditáció semmiképp se vádolható a szakmai szempontok túl szigorú érvényesítésével…

(mint Pázmány idején). Nem kevés ellentmondás forrása az is, hogy miközben állami pénzzel – is – gazdálkodnak, az egyházi intézmények – például a kultikus tevékenységhez nem kötődő egyetemek és kórházak – működését senki sem auditálja, sőt a számvevőszék sem ellenőrizheti.

Csaba László

Forrásjegyzék

Az igazságosabb és testvériesebb világért (1996). A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a szociális kérdésről. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék könyvkiadója – a továbbiakban SZIT.

Beresztóczy Miklós: *Húszéves a katolikus békemozgalom.* Budapest, Ecclesia, 1970.

Casaroli, A: *A türelem mártíromsága.* Budapest, SZIT, 2001.

Csaba László: *Az összeomlás forgatókönyvei.* Budapest, Figyelő Kiadói Rt. 1994 (újranyomva 1995-ben is).

Csaba László: *A magyar modell – tündöklés és bukás. Competitio* (Debrecen), 1. évf. 1. szám, 3–12. o., 2002.

Diós István, szerk: *A II.Vatikáni Zsinat dokumentumai.* Budapest, SZIT. 2000.

Diós István, szerk: *II. János Pál pápa megnyilatkozásai, 1978–2005,* I–III. kötet. Budapest, SZIT, 2005.

Fukuyama, F.: *Bizalom.* Budapest, Európa Kiadó, 1997.

Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, Aula Kiadó, 1998.

Grosse-Kracht, H-J.: *Naechstenliebe allein kann nicht genügen. Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften,* 4. évf. 2. szám, 269–283. o., 2006.

Hámori Balázs–Szabó Katalin: *Információgazdaság.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.

Horányi Özséb: *És a golyó gurul…* (Ferenczi A. interjúfüzére). Budapest, Kairosz Kiadó, 2006.

Horváth Richárd: *Embertől Istenig.* Budapest, Ecclesia, 1976.

Kis János: *Az állam semlegessége.* Budapest, Atlantisz, 1997.

Konrád György: *Antipolitika.* Budapest, CODEX Rt., 1982/1989.

Kránitz Mihály: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából (1962–2002).* Budapest, SZIT, 2002.

Marshall, G.: *Így győztünk.* Budapest, a Franklin Társulat kiadása, 1946.

Mindszenty József: *Emlékirataim.* 4. kiadás. Budapest, SZIT, 1974/1989.

Polónyi István: *Az egyházi közoktatás néhány oktatásgazdasági sajátossága. Educatio,* 14. évf. 3. szám, 604–614. o., 2005.

Romsics Ignác: *Múltról a mának.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

Szabó Csaba: *A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. Valóság,* 2002. 54. évf. 1. szám, 87–96. o.

Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Budapest, SZIT és Magyar Országos Levéltár, 2005.

Szabó Csaba, szerk: *A Kádár-korszak.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2007.

Várszegi Asztrik: *Zwischen Romantik und Realitaet* (Interview mit Erztabt A.VI.). *Ost-West Europaeische Perspektiven,* 2007. 8. évf. 2. szám.

Vígvári András: *Közpénzügyi reformok megvalósításának egy lehetséges útja. Pénzügyi Szemle,* 2006. 51. évf. 2. sz. 127–146. o.,

Wildmann János: *Egy reformzsinat üzenete.* Budapest, Egyházfórum, 2006.

(A következő számunkban folytatjuk.)

A KULTÚRA – MA, TEGNAP, HOLNAP

Posztmodern kultúra, töredékesség, disszonancia

Posztmodern. – A szó közhellyé vált nálunk is az elmúlt két évtizedben, bár tartalmát meghatározni nem tudjuk. Nem kényszeríthető rövid, pontos definiciókba: uralkodó életérzés és korszellem, amelyet élünk és átérzünk, élvezünk és gyűlölünk. Kikerülni nem tudjuk a kultúráról szólva sem, hiszen egy kor és hely kultúrájáról nem lehet beszélni a korszellem jellemzése nélkül.

A posztmodern jelenség nemzetközi, de sajátos ízekkel is átitatja a mai Magyarországot, a mai magyar kultúrát – Magyarország és egész Kelet-Közép-Európa abban a történelmi pillanatban csatlakozott vissza az atlanti kultúrához és civilizációhoz, amikor abban eluralkodott a posztmodern jelenség, amely a globalizáció határokat szétoldó, ellenállhatatlan „nyitottságával" bukkan fel szinte mindenütt a földtekén.

Posztmodern életérzés, posztmodern kultúra: lebegés, kulisszák, flitteres csillogó felületek, epizodikusság, véletlen, futó kapcsolódások felelősség és lojalitás nélkül, könnyű utazás, retro, idézetek, parafrázisok, paródiák. Irónia. Önirónia. A kaleidoszkóp folytonos változása, nyomok, lenyomatok nélkül. Tradíciók keresése New Age szellemben – vagyis elkötelezettség nélkül. Eklektika. Szállóigéje: Mindent Lehet.

* Az írás a Magyar Szemle Társaság ősszel megjelenő *Magyarország ma és holnap* című tanulmánygyűjteményébe készült.

Amikor a posztmodern stílus divatként tört be, valamikor 1980 körül, a modern technológia új korszakával fonódott össze, amelynek fontos eleme marad a tömeggyártás, a másolhatóság, de fő mozgatója a globalizáció, az információs forradalom és az elektronikus média hármas szövetsége.

Posztmodern: globális kommunikáció, az információ demokráciája – az információ értéksemlegessége, önkioltása. Értéksemlegesség. Relativizmus. Töredékesség és részlegesség. Esetlegesség. Amit tudok, amit tudunk – töredékes, részleges, esetleges.

A lokális, a hagyományos beömlik valami egyetemes egyvelegbe. A stílusjegyek egyenrangú elemei lesznek az enciklopédiának, a mintakönyveknek, a receptkönyveknek, és szabadon lehet válogatni köztük, váltogatni őket. A kölcsönzött stíluselemek magát a posztmodern szerkezetet nem befolyásolják, és így a posztmodern műben eredeti hagyományuk szellemétől elszakadnak. Világosan szemléltetik ezt az első posztmodern művészeti ág, a posztmodern építészet művei.

A posztmodern, gyakran érezzük, pusztán reflexió. Vagyis tükörkép-képek sorozata, amelyeket egy angolpark ravasz tükreiben látunk. Maguk a tükrök – ők a legérdekesebbek ma. Mindenben: az eszköz, technika, a technológia. A posztmodernizmus gyártási technológiákat ad kulturális termékek létrehozására, legyenek azok versek, regények vagy festmények.

A modernizmus szellemisége – a szélsőséges igény a korlátlan művészi szabadságra, önállóságra, permanens forradalomra –, amelyet a modern technológia étosza, a „szüntelen fejlődés" erősített évtizedeken át, 1910-től kezdve – 1980 körül eljutott az önkioltásig. A posztmodernizmus étoszában a modernizmus újdonság- és eszközkultusza továbbél, de már annak önbizalma nélkül. A posztmodern formakeresés, a tradíciók közti válogatás mögött ott a kimondatlan felismerés, hogy a percepció konvenciói nem rúghatók fel,

hogy az állandóság és a folyamatosság valamilyen eleme nélkül nincsen jelentés – nincsen kommunikáció és kultúra. Vissza kell fordulni, kapcsolódni valahova. De a posztmodernizmus nem hisz a tradíció szervességében, a tradíciókat relativizálja, kiüresíti, a válogatás turkálássá válik.

A posztmodern életérzésben uralkodik a disszonancia, az inkoherencia és a másodlagosság tudata.

Craig Owens posztmodernista teoretikus megjegyzi, hogy a melankólia és eklektika hatja át a mai kulturális produktumokat (Foster, 66). Michel Foucault 1980-ban civilizációnk alexandriai korszakának nevezte korunkat – oda az ifjúság és az életkedv, s hanyatlik az újító tehetség. Ahogy én írtam egyszer a mai Európáról, Foucault jellemzését még nem ismerve: Alexandriánk Nagy Könyvtárában minden megvan, mindent tudunk, de semmit sem akarunk. (*A hullám taraja*, 2006. 245. o.).

A posztmodern úttörői közt ott van Jorge Luis Borges, Samuel Beckett, Stravinsky és az op-art – bár a posztmodern filozófusai egyes régi klasszikusokat, Cervantest és Laurence Sternet is posztmodernnek neveznek – sőt James Joyce az emblematikus posztmodern művész, mondják. Egyesek felhívják figyelmünket arra, hogy a posztmodern életérzés talán éppen a mi régiónkban teremtette meg első nagy alkotásait, megelőzve a Nyugatot: a Kádár-korszak már a hetvenes években világérzéssé tette a legfogékonyabbakban az abszurdot, az önirónia, a disszonanciát, mint életérzést és életformát is, és kifejezési formái emlékezetes művekben jelentek meg. És a posztmodern szenzibilitás jelent meg a lengyel abszurdban, a cseh groteszkben is.

A Kádár-rendszerben megélt céltalanságérzés nőtt tehát posztmodern abszurd élménnyé. Innen léptünk át 1990-ben egy másik kiszolgáltatottság- és inkoherencia-érzésbe, most már szinkronban az egész atlanti kultúrával – ez a metafizikaivá lett önirónia és szorongás azonban a tömegkommunikáció révén kitágult és a tudatunkban kavargó vi-

lág felfoghatatlan sokrétűségében, káoszában gyökerezik. Át-átcsap ellentétébe, a szédült lebegésbe, a következménytelenség szabadságérzésébe.

Mivel a posztmodernizmus étoszában a személyiség szétoldódott, a reflexió önironikus, a nagy egyéniségek és nagy művek akkumulálódásának nem kedvez. Természetesen születnek a posztmodern irodalomnak is reprezentatív alkotásai. Ezeket az episztemológiai kétely jellemzi és a műveltség bravúros alkalmazása. Umberto Eco (*A rózsa neve*, magyarul 1988) nagy tanultsággal és beleéléssel festi le egy középkori észak-olasz apátság életét, belefűzve a keresztény hit véres belső meghasonlásait – de a regény középpontjában egy bűnténysorozat titka áll, ezen a szálon fejtődik fel a mese. A hit és a létezés misztériumának dilemmái nem oldódnak fel a könyvben. Salman Rushdie híres félreértett regénye, a *Sátáni versek* (angolul 1988), Jó és Rossz összefonódásának problémáját ábrázolja nagy mesélőkedvvel és szürreális humorral – de spirituális értelemben a regény végén a kezdőpontba jutunk vissza. Emlékeztet erre a körbejárásra a maga sokkal ökonomikusabban, egyetlen túlfeszített mondatban elmondott meséjével Krasznahorkai László narratívája is. Az *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó* (2003) egy kyotói kolostor és egy a mába visszalátogató japán herceg észleletei körül forog, szó szerint is körülöttük – ez a mű is elhárítja a kínálkozó spirituális középpont megközelítését, a szkepszis abszurdig feszített heroizmusával. A titok az, hogy a titok helyén semmi sincsen. Az igen szépen írt, áttűnésekben gazdag, szenvedéssel átfűtött könyvnek mintha ez volna a tanulsága. Kivételes sokarcúságába azonban az is beletartozik, hogy szemben az előző két regénnyel, a misztika példájaként is felfogható. A semmi élménye ebben a könyvben talán felfogható, mint megfogalmazhatatlan zen-buddhista üzenet a valamiről.

Európaiak, amerikaiak, barangolván Kyoto és Nara buddhista kolostoraiban, elmerülve csendjükben, gyakran

érzik, hogy közelebb is lehet jutni a szentélyek és szobrok titkához. A hallgató középpont talán nem üres. A Buddha-mosolyok mögött én, az európai keresztény is, egy jelenlevőt éreztem, aki a rejtett, de hatékony középpontja a millió rétegű, kaotikus posztmodern felszínnek és az egész mindenségnek – ha magunkban nem találunk rá, itt valóban szembesülhetünk vele. Ezeréves szentélyekben, a városon kívül, Tokiótól meg éppen ezer kilométerre. De a posztmodern attitűd nem ez.

A posztmodernizmus reprezentatív mestere a költészetben minden bizonnyal az amerikai John Ashbery, akiről másutt részletesebben írtam (*Amerika ideje*, 1988, 2003). Fordítottam is verseiből (*A létezés hálói*, 1990, stb.). Ashbery vitte először tökélyre azt a posztmodern írásmódot, amelyben az írás nem a feltárást, hanem az elrejtést szolgálja. A textúra gyönyörű fragmentumokból áll össze, s a vezérfonal csak itt-ott bukkan elő – első benyomásra mintha a textúrán kívül futna, szaggatottan és láthatatlanul. Az Amerikában élő ír költő, Paul Muldoon a bezárulásnak addig a pontjáig jut el pályáján, ahol vezérfonal nincs is. Csupán a leírás „történik", egy kiúttalan labirintusban. A vers nem ad egyebet, mint egy triviális témájú leírás dinamikáját és tetszetős felületeit, szöveget triviális konnotációkkal. Az 1998-ban kiadott, harminc szonettből álló versciklusának mottói emblematikus alakoktól, E. M. Ciorantól és Oscar Wilde-tól származnak. Egy párizsi ebéd ínyenc fogásait írja le ez a ciklus, vendéglői történések lejegyzésével, amelyek referencialitása üzenetet nem hordoz. A posztmodern irodalomban nemcsak a metafizika lett tiltott terület, de mindennemű transzcendencia, tehát a jelentések bármilyen más síkba transzformálódása is.

A posztmodern életérzés és kihívások alapjában kétféle választ hívnak elő – vagy a fenti posztmodern alkotásmódot, vagy a tradíciók korszerű átértékelését, felélesztését. A gyakorlatban természetesen nem a laboratóriumi végletek valósulnak meg – inkább a két pólus által vezérelt mentalitások,

alkotások nagy skálája. Ezekre a válaszokra tanulmányunkban majd ismételten visszatérünk, ezek lesznek fő témáink.

A posztmodernség

Le kell szögeznem, bár talán nyilvánvaló, hogy a posztmodernen e helyütt elsősorban a posztmodernizmus alkotásait és mentalitását, kultúráját értem – nem pedig az Arnold Toynbee szerint (1954) a 19. század végén felbukkanó és a második világháború után uralkodóvá lett posztmodernséget, amely a modernség három-négy évszázadát váltotta fel. Hozzá kell tenni, hogy a két jelenség közt erős a kapcsolat, a határok nem mindig élesek.

A posztmodernség problémái az elmúlt harminc évben tömérdek filozófiai, szociológiai és politológiai diskurzust gerjesztettek, és a jelenséget – vagyis az atlanti civilizáció egész mostani korszakát – ünneplés, bírálat és elutasítás, egyaránt fogadja. Toynbee és mások a Felvilágosodás racionalista és emancipációs programjának kudarcát élik át a posztmodernségben, mások arra figyelmeztetnek, hogy maga a modernség volt az, ami e program kudarcát – s mai kaotikus valóságunkat – magával hozta. Toynbee és követői a 20. század háborúit a „posztmodern" nacionalizmusnak tulajdonítják – másfelől azonban felmerül, hogy korunk legfélelmetesebb apokalipszis-forgatókönyveit éppen a nemzeti és kisközösségi tudatok eróziója íratja, mint ahogy az identitáshiány vezet a vallási és egyéb fundamentalizmusokhoz. A totalitárius gondolat mindig közösségellenes.

Egy angol összefoglalás ezt írja a posztmodernség fejleményeiről: „Az olyan trendek, mint a globalizáció, a gyarmattartó hatalmak átalakulása, az új média és kommunikációs hálózatok kifejlődése, és a vallási és politikai hagyományok és vélekedések összeomlása szerte a világon mind olyan kultúra felé mutat, amely igen gyorsan alakult valami

egészen mássá, mint amit a korábbi generációk ismertek." (Malpas, 36). E kultúrának része az apokaliptikus jövőkép is. Jean Francois Lyotard, a posztmodern jelenség egyik legkiválóbb elemzője megállapítja, hogy e mentalitást az jellemzi, hogy gyanakvással tekint minden metanarratívára – vagyis a szabályok, kritériumok minden olyan koherens rendszerére, amelyeket híveik hagyományosan igaznak, indokoltnak és etikusnak tekintenek, tekintettek.

Nagy Kép? Teljesség? Valóság? A látszat fikciója

„Nincsen Nagy Kép" – mondta egyszer Richard Rorty, a posztmodern divatos amerikai filozófusa, mintegy visszhangozva Lyotard-t. Vagyis nem tekinthető át semmi sem, nincsenek egészek, nincsen egész. Aki az ellenkezőjét állítja, gyanús vagy tisztességtelen. Súlyos kijelentés. Merjünk-e ezután szólni itt a posztmodernről, a kultúráról? Valamiféle képet adni valamiféle egészekről?

Enyhíti talán e kijelentés tekintélyét a hitelesnek hangzó történet, amely pesti értelmiségi körökben kering. A kilencvenes évek elején pécsi filozófusok meghívták Richard Rortyt. Előadásában azt találta ott mondani, hogy a délszláv háború fikció. Tudjuk, onnan harminc kilométerre nap mint nap átlőttek a határon, és jugoszláv vadászbombázók vágtak be a magyar légtérbe, úgymond csak „ráfordulni a célpontokra". Magyar, horvát, szerb asszonyok fiaikat, férjeiket siratták.

Bizonyos, hogy Rorty nem a háború létét akarta tagadni. Azt kívánta ilyen sarkosan kifejezni, hogy valami ugyan történik, de mi nem azt a valamit magát, esetleg „a háborút" ismerjük, hanem annak a média és a politikusok által teremtett képét – s az manipulált, az fikció. Mégis, többre becsülnénk őt, ha nemes elődjéhez, Szókratészhez hasonlóan, kisétált volna a piactérre előbb, hogy beszéljen létező emberekkel, Pécsre menekültekkel, akik a háború minden-

napjait élték. A hiteles személyes történetek nem vitték volna-e előbbre gondolkodását arról a nagyon fontos, aktuális kérdésről, hogy hogyan és mennyire manipulál a képernyő? Ez persze a „józan ész" megszólalása – és a posztmodern ideológusok szerint mi sem járatódott le jobban, mint „a józan ész". Tulajdonképpen nem is létezik, vallják. Mint ahogyan naiv tévedés az is, hogy a szavaknak van általánosan azonosítható jelentésük. Az ilyen vélekedés merő logocentrizmus, mondja Jacques Derrida.

Hasonlíthatnánk ezt a jelenséget, a posztmodern ideológiai konstrukciók elsöprő divatát, az elmúlt kétszáz év nagy életérzés-hullámaihoz, a romantikához, a modernizmushoz, az egzisztencializmushoz. Éppúgy van jelen az élet szintjén, mint azok, a filozófiától a divatig. Illetve a divatról szóló reflexióig. Roland Barthes klasszikusnak számító esszéjében a Citroën DS 19 forradalmi formáját elemezte annak idején. Az olyan régimódi figurák, mint „a nyájas olvasó", a „közember", ilyenkor súlyos problémába ütköznek. Az ilyen kordivatok uralkodása idején elmosódik a határ a szakfilozófia zsargonja és a mindennapi nyelv ősi pragmatizmusa között. Kiderül, hogy lehet almát enni posztmodern (korábban egzisztencialista) módon, sőt, úgy illik. Aki nem úgy eszik, az semmiképpen nem számít értelmiséginek, vagy gondolkodó embernek.

Rorty Pécsett elhangzott tétele a média vezető teoretikusát, Jean Baudrillard-t, a francia posztmodern filozófust visszhangozta. Ő azt állította, hogy nem volt Öböl-háború 1991-ben, pusztán a CNN forgatott a helyszínen egy folytatásos televíziós akciófilmet. Korunk televíziója megszüntette a kritikus gondolkodást, az időt és a történelmet, vallja Baudrillard, és kikezdi a valóság elvét. Mondhatnánk, a látszat lett a valóság.

Baudrillard megfigyelései, elemzései látványosak, de nem egészen pontosak. A látszat uralma talán nem is olyan új. A pletykák, vaklármák és híresztelések mögött soha-

PARTIZÁN-EMLÉKMŰ
Szarvas és farkas
1968

sem volt könnyű megtalálni a tényeket – nagy klasszikus művek, Shakespeare, Ben Jonson és Molière szólnak erről, a hisztériakeltés, a manipulálás örök kísérleteiről. Az új talán az, hogy a látszatokat ma néhány – kevés – központban gyártják. Talán valóban nem egészen mindegy, hogy a hazugság egy ármánykodó Polonius, a szomszédasszony szájából hangzik el, vagy egy személytelen ráolvasódobozból – ahogy Charles Olson nevezte el a televíziót. De ne feledjük, lassan a szomszédasszony is meg tudja teremteni a hazugságot virtuálisan, elektronikus technológiával.

Mario Vargas Llosa, a perui regényíró azzal vádolja Baudrillard-t, hogy szemben a filozófia nagy görög hagyományával, ő nem vállalja az etikai dimenziót, tagadja az ellenállás lehetőségét és értelmét. Munkássága voltaképpen a manipuláció tökéletesedését segíti elő, nem a lerombolását – ez utóbbi vád is egykori párizsi diáktársától, Vargas Llosától

származik. Ezért, amint egy londoni Baudrillard-előadásról beszámolva írta a *Sarlatánok órája* című esszében 1999-ben, nem ment oda a végén köszönni sem hozzá – nem volt értelme feleleveníteni a régi napokat, „amikor lelkesítettek bennünket az eszmék és a könyvek, és ő még úgy tartotta, hogy létezünk". Vargas Llosa úgy látja, hogy a posztmodernizmus konstellációjában Baudrillard, Derrida és mások ideologikus dogmái és a posztmodern irodalmi művek egymást erősítő spirálban szakadnak el a valóság kontrolljától, és a burleszkig, önparódiáig fajulnak. (164–166. o.)

Vargas Llosával tartok abban, hogy az intuíció, a józan ész és a valóságérzék működő erők maradtak, és az írástudóknak az a kötelességük, hogy működtessék őket a közgondolkodásban.

A magyar média főárama túltett az elmúlt másfél évtizedben azon, amit manipulációban, lebutításban a kádári agitprop művelt, s amit a világ más országaiban művel ma a kereskedelmi média. Nekünk fölösen kijutott, kijut etetésből, butításból, arcátlan semmitmondásból, álságosságból. Mégis azt hiszem, bizonyosan nem tud a televízió oly mértékben teremteni pótvalóságokat, konstrukciókat, mint ahogy azt Rorty, Vilém Flusser vagy Jean Baudrillard állítja. A valósághiány leleplezi önmagát – a tökéletesen komponált képeken rések nyílnak fel, és egy ponton betör a valódi világ – noha e kifejezés értelmét éppen e médium igyekezett kikezdeni nemrég. Nem véletlenül.

Az emberek többsége talán mégsem lesz az információs technológia balekje, még ha él is vele, és magában viseli lenyomatait. Elég ártalmas, hogy a ráolvasódoboz folyton álságos dolgok, hazugságok és valóságpótlékok virtuális környezetét varázsolná körénk. Nagyobb ártalom a kiéhezettség a valódi hírre és a valódi élményre, a hiányérzet, amit a kereskedelmi média kelt bennünk. *Etikus és mitikus mag* (Paul Ricoeur) működik az emberben, mindnyájunkban, és pontosan érezzük, hogy valami megérinti, megszólítja-e ezt

a magot. Nos, sajnos, szinte soha semmi mindabból, amit a képernyő nyújt.

Mégis van Nagy Kép, valljuk jó néhányan, összeállnak nagy képek. Még ha bonyolultak is, és jellemzésükre egy halmaz-forma felrajzolása – amint írásom elején kíséreltem meg – alkalmasabb eljárás, mint a dogmatikus terminológiák, a zárt ideológiai rendszerek. A tudat könnyedén szintetizál olyan „képeket", amelyre a diskurzus a maga linearitásával nem képes.

Ma is megkísérelhető, hogy a kultúra nagy képéből úgy mutassunk meg egy szeletet, hogy ami elmarad, az is sejtethető legyen.

A kultúráról: a kérdések

A feladat korlátait az idő jelöli ki, és szubjektív tájékozódásunk, nem pedig a fent idézett posztmodern kinyilatkoztatások. Én magam ebben a tanulmányban a mai kultúra arculatát és folyamatait elsősorban a művészeteken szemléltetem. Azért, mert a nagy művészeti alkotások mindig egész korszakokat határoztak meg: az emblematikus művek tökéletesen jelenítették meg a világérzést, a szellemiséget, és hatásuk indirekt módokon is messze széthullámzott. Másodszor, a modernség évszázadai során a kultúra folyamatosságának fenntartása – sajnos – egyre inkább a művészekre és a humán tudományok művelőire hárult. Továbbá, költőként és esszéíróként szólva ezen a területen érzem magam biztonságban, bár mindig izgattak és lenyűgöztek a kultúra egyéb alkotásai is, és kerestem a művészeti párhuzamokat a kultúra nagy vallási, tudományos, technikai vagy társadalomszervezési alkotásaival.

A kultúra egymást átható erőterek nagy konstellációja, és mindenütt ott van az ember világában, napi dolgaiban. Spontán jelenségek és intézményesek, törvényileg kódoltak

egyaránt. Az elmúlt húsz év és a jelen fejleményeiből is csupán néhányat igyekszünk kitapintani most. Őrizkednünk kell a sommás általánosításoktól. Mert azok mindig pontatlanok. Erre bizonyosan figyelmeztet bennünket a posztmodern tudat önirónia – csakúgy, mint a posztmodern dogmatikák elrettentő példája. Árnyalt elemzésre késztet bennünket az is, hogy – ez a legnagyobb változása az elmúlt húsz évnek – többé nem élünk totális rendszerben.

Nem kerülhetjük meg egy gondolati bevezető kísérletét, amely az említett nagy konstelláció belső összefüggéseiről szól.

A kultúra az ember szellemisége, a lehető legtágabban értve, és mindaz, amit ennek történelmi folyamata kialakított. Ami beléivódott, beleszövődött, rárakódott. Formák, intézmények, beidegződések. Jelképek, szokások, művészet. Módszerek és technikák. A kultúra tehát történelmi képződmény – hagyományai vannak, átörökített témái és jelképei, melyek a pszichét – az egész emberi világ mozgatóját – mélyen átjárják. De olyan metafizikus, transzcendens dimenziója is van a kultúrának, amely fajilag kódolt, embervoltunk lényegéhez tartozik. Minden emberben újra, sajátjaként, születnek meg azok a kérdések, amelyek a kultúrát teremtik. A kérdések arra vonatkoznak, mi az ember, mi a viszonya a tapasztalati világhoz, a kozmoszhoz, Istenhez, az istenekhez, a Rosszhoz. Szeretteihez és közösségéhez. Mi a születés és halál. Ezekre a kérdésekre a válaszok nem mind világosak. Gyakran, és éppen a legnagyobb kérdésekben, csak sejtelmek maradnak. Embervoltunk lényegéhez tartozik a gyönyörködés és a fájdalom. Az a gyönyörűség, amelyet a kozmosz és az élet szépségének átélése és kontemplációja ad – ha át tudjuk élni. És az a fájdalom, az a szorongás, amely a feszültségből fakad: e kérdések, a képzeletünk végtelensége és földi létünk végessége között.

A kultúra nagy konstellációjának középpontjában ez az erőtér működik, és titokzatos, bonyolult módokon sugá-

roz át gyakran egészen távol eső kulturális erőtereket is, a mindennapiság triviálisnak látszó szféráit.

„Válaszaim", sejtéseim, kételyem és hitem ezekben az alapkérdésekben *személyesek*/nem objektívek. Ebben a tekintetben mindenki, személyesen, a maga lényét és sorsát viszi bele a válaszokba, sejtésekbe. Ebben, ha úgy tetszik, mindnyájan posztmodernek vagyunk. És talán kimondható, hogy a válaszok, amelyeket kap, függenek attól is, hogy mennyi figyelemmel adja át magát ezeknek a kérdéseknek. Amit meglátok, amit észreveszek, s ahogyan észleleteimet elrendezem, függ attól is, hogy milyen sejtelmek, hitek vezérelnek ezekben a nagy viszonyokban, az emberi világgal, a kozmosszal, Istennel. Ezért röviden színt kell vallanom ezekben, mielőtt a kultúra mindennapi erőtereiről szólok. Nos, én úgy gondolom, hogy van lélek. Úgy gondolom, hogy lelkünk szellemi világba tér meg. Úgy gondolom, hogy a test és a világ szép, amikor átlelkesült, amikor az ekstázis vagy a harmónia állapotába kerül. Úgy gondolom, hogy a rendezetlenség, az entrópia, a káosz és a sötétség összetartoznak. Úgy gondolom, hogy a sötétség és a világosság erői örök harcban állnak bennünk és kívülünk. Úgy gondolom, hogy a mélységek útjait olykor végig kell járnunk, hogy a fénybe érhessünk, és hogy ezeket az utakat senki sem háríthatja át másra.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy ez a világkép a 19. század utolsó harmada, a 20. század eleje óta kisebbségi helyzetbe került a művészek és a társadalomtudósok körében.

Ma még talán többségben vannak azok, akik a disszonancia és az inkoherencia világképét vallják a fenti viszonylatokban. A rendre és harmóniára való törekvés meg kell ütközzön a divat hatalmas gravitációjával.

A disszonancia, az inkoherencia érzését és a világ sokféleségének bénító-szédítő élményét ma mindnyájan átéljük. Amint fentebb említettem, ezek jellegzetes elemei a posztmodern életérzésnek. De nem szükségszerű, hogy a disz-

szonanciát filozófiai hitvallásként, világrendező elvként fogadjuk el. A sokféleségben rendek sejlenek fel, rendszerek működése érhető tetten. A magyar nyelv, Karácsony Sándor és mások szerint, mellérendelő hajlamával különösen alkalmas egy ilyen világélmény leírására, a sokféleség természetes befogadására.

Változatlanság, folyamatosság, hagyomány

Ha változik is az ember, a mi léptékünkkel ez mérhetetlen. Mérhetetlen hosszú idő óta, mindnyájan ugyanúgy éljük – élhetjük – át földi drámánkat. Az evolúció konzervatív jelenség, figyelmeztet Náray-Szabó Gábor. A kultúra evolúciója pedig – ha működik egyáltalán – különösen lassú. A modernség és a posztmodernség nagyon sok változást hozott, de az embert antropológiailag nem változtatta meg. Legfeljebb – s ez persze nem mellékes mozzanat – gyengítette azokat a hagyományos kulturális jelképeket, történeteket és szokásokat, amelyek a régebbi embert segítették útjának sikeres végigjárásában. A modernség a haladáseszmére igyekszik áthárítani egy sor olyan metafizikus viszonylat, dilemma megoldását, amelyet minden egyénnek és közösségnek belsőleg és metafizikusan, a lélek kultúrájának eszközeivel kell megoldania, ma éppen úgy, mint a múltban.

A kultúra és a hagyomány viszonya ma kardinális kérdés – rajta múlhat az emberiség fennmaradása. A kultúra legfőbb feladata a hagyományok átörökítése és megújítása. Hagyomány és újítás – ennek a viszonynak a sikeres megoldása áll ma a kultúra embere előtt.

A kultúra alkotóira és fenntartóira ezért különösen nehéz feladat hárul a modern korszakban, az elbizonytalanodott, és kétszáz év óta nagy buzgalommal gyengített hagyományok és intézmények korában. Sokszoros intenzitással kell – kellene – fenntartaniuk, korszerű formában, az ember

ősi történeteit, jelképeit és kultuszait – és meg kell lássák azokat az újakat, amelyek egy esetleges – és nagyon esedékes – világkorszak-fordulón melléjük lépnek majd, vagy inkább megújítják, gyarapítják őket. A megújított hagyomány a szellem stabilizáló eszköze.

Kultúra? Civilizáció?

Ha eddig, kimondatlanul és tömören, a vallások, a művészet és a tudomány szférájáról volt szó, a mentalitásról és a világérzésről, szólni kell a civilizáció s ma különösen a technológia erőteréről is.

Korunkban a technikai civilizáció szerepe, jelenléte kikerülhetetlen. Azért is, mert mint korábban említettem, a kultúra módszereket és technikákat is magában foglal. Sőt, magában foglalja a hivatások, mesterségek mentalitásbeli hagyományait is. A 20. században végigvonult a vita: része-e a kultúrának a technológiai, a technikai civilizáció? Befolyásolja-e válaszainkat és kérdéseinket? Be tud-e hatolni a kultúra világába, tud-e magába foglalni belőle karéjokat, szférákat? A német, a magyar, a francia gondolkodásban Max Webertől Lévy-Straussig, Hannah Arendttől Paul Ricoeurig, Spenglertől Hamvas Béláig sok kísérlet történt a kultúra és a civilizáció szétválasztására – míg az angolszász gondolkodás a kultúra és a civilizáció dichotómiáját egy évszázadon át igyekezett feloldani és megszüntetni.

Talán életszerűbb azt mondani, hogy a kultúra és a civilizáció nem okvetlenül ellentétesek és nem különülnek el élesen: határosak egymással, dialektikus kölcsönhatásban vannak, de egymásba is csúsznak, áthatják egymást. A határsáv széles, és határvonalakat rajzolni a széleire nem könnyű, főleg pedig nem életszerű. Mert e rendszerek dinamikusak is, mint maga az élet. A hullámmotívum a kőkorszaki cserépedényeken nem pusztán technikai fejlemény – egész –

kultúrák szimbólumvilágának lett lényegi eleme, és ily módon mágikus, szellemi hatalma is volt.

Az izgalmas pillanat az, amikor egy civilizációs elem kultúrává válik – ha ennek szép eseteire most nem is tudunk elegendő figyelmet szentelni. De éppen az elmúlt száz év kézenfekvő példája az, ahogy a telefónia civilizációs alkotása, a technológiai ugrásokon át a mobiltelefonig, kultúrává lett és az érintkezés és a kifejezés új formáit teremtette meg.

Nyilvánvalóan s a közelmúltban lett része a kultúrának a film is olyan, a határokat feszegető, formákat teremtő alkotók révén, mint Buster Keaton, Chaplin, Hitchcock, Truffaut, Bergman, Tarkovszkij, Jacques Tati vagy Jancsó Miklós. Nagy hozzájárulás a kultúra gazdagodásához például egy olyan Don Giovanni-film, mint a Joseph Loseyé, mert a film médiuma révén olyan új elemekkel gazdagítja a Mozart-élményt és a Don Juan-mítoszt, amit önmagában sem a mégoly zseniális zene, sem a legjobb rendező színpada nem tud megadni. Része lesz a kultúrának egy olyan erotikus film – sajnos, kevés ilyen van –, amely a tekintet, az érintés, tapintás és ízlelés valódi erotikájának bensőségességét, külső lassúságát fedezi fel a maga teljes gazdagságában, szépségében a vizualitás számára.

A kultúra és a civilizáció átjárásainak erőterébe tartoznak a kommunikációs forradalom olyan fejleményei, mint például a drótposta, amely új szokásokat és formákat alakít ki, de még a képzeletre és érzelmekre is új módon hat.

A technikai civilizációt és annak történéseit, fordulatait tehát fontos és nagy kiterjedésű határvidékként kell tekintenünk, melynek részletesebb elemzésére nem térek ki, s nem is vagyok illetékes rá, még ha fel is fogom jelentőségét.

Azt azonban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy ez a határvidék, ezek az átjárások a magyar kultúrában szinte ugyanabban a pillanatban jelentek meg, mint a modernizált, technológiailag fejlett országokban. S ez már az elmúlt húsz év magyar kultúrájának történetéhez tartozik. A rendszer-

változás, a valós és virtuális határok megnyílása éppen abban a történelmi pillanatban következett be, amikor az új kommunikációs forradalom beköszöntött. Ennek közegében, jó és rossz fejleményeiben tehát már ismét az atlanti kultúra aktív szereplőiként veszünk részt, s ennek néhány vonatkozására később még vissza kell térnünk.

A természettudomány kultúrájáról

Ez az általános eszmefuttatás akár fölöslegesnek tűnhet a célratörő olvasó számára és hol túl fennköltnek, hol frivolnak. Azonban e finomítások egy része megkerülhetetlen volt, a többi pedig a behatárolást szolgálja.

Nem vághatunk bele még egy elnagyolt vázlatba sem a kultúra folyamatairól, ha nem érzékeljük, milyen komplex témához merészeltünk közelíteni. Sőt, mennél vázlatosabbak leszünk a tárgyalásmódban, annál inkább kötelességünk felvillantani az égtájakat, amelyekbe most csak futólag tekinthetünk be. Azért is, mert mindaz, ami kimarad, láthatatlan szálakkal kötődik, mint hatalmas kiterjedésű szövevény ahhoz, ami figyelmünk középpontjában áll. Azért is, mert a kultúra legjobb alkotói e hatalmas szövevény teljes tudatában, azt magukon átszűrve működnek. Ismétlem: a kultúráról, kulturális folyamatokról az itt szabott korlátok közt szólni csaknem lehetetlen vállalkozás. Főleg lehetetlen egyetlen szálon vezetni végig a gondolatot, bármilyen tetszetős volna is az.

A természettudomány kultúrájáról is keveset szólok itt. Tudásom részleges, pedig a tudomány művelőinek mentalitását ismernünk kell. A természettudomány és a vele határos műszaki vagy orvosi kutatások igen fontos részei lettek a nemzeti és nemzetközi kultúrának, amely mindnyájunkban inspirálja a képzelet, a kreativitás működését. Az pedig közhely, hogy természettudományos gondolatok, mint például a relativitás- és kvantumelmélet, a rendszerelmélet,

milyen mértékben formálták a 20. század világszemléletét. Ez a viszony továbbél, s ma a nanotechnika, a biotechnika és a világegyetem „első utáni" pillanata ad új dimenziókat a gondolkodásnak, fogas kérdéseket az etikának.

Egészében úgy tetszik, hogy a magyar természettudomány mentális és anyagi állapota és eredményei egyaránt biztató képet kínálnak ahhoz képest, amit a kultúra egyéb területein láthatunk. Azonban az a tény, hogy az Antall-kormány európai szintű költségvetési támogatásai óta egyre csökken a kutatás és fejlesztés állami támogatása, mára drámai helyzetet teremtett e téren is.

Abban, hogy a helyzet nem romlott ennek megfelelő mértékben, nagy szerepe van a magyar tudomány nemzetköziségének. A természettudósok kapcsolata a külvilággal sokkal hamarább állt helyre, már a 60-as évek közepén, mint a társadalomtudósoké. Kevésbé sújtotta őket szocializmus ideológiai béklyója, részben pragmatikus okokból, részben mert a marxista tudománykritika egyre inkább elmaradt a felgyorsuló tudományos kutatás fejleményei mögött. A magyar természettudósok nem hagyták elzárni magukat a nyugati nyelvektől, míg a társadalomtudományokban több generációnyi tudós nőtt fel nyelvtudás nélkül, megfosztva az elsődleges informálódástól. A magyar természettudósok ma is hamar éreznek rá a világtendenciákra és hatékonyan formálják őket. Élve a korszerű kommunikációs eszközökkel és a nemzetközi együttműködésekkel, legkiválóbb külföldi kortársaikkal léphetnek, lépnek dialógusba, és kevéssé fenyegeti őket a provincializmus, a hazai pangásban való elsüllyedés veszélye. Ez mindnyájunk számára, akik a humán szférában vagy a művészetben tevékenykedünk, de figyelemmel kísérjük az ő munkájukat, megnyugtató és erősítő példa. Alkotmányosan és kulturálisan is nagy jelentőségűnek tartjuk az Akadémia kivívott és megőrzött közjogi függetlenségét.

Talán a fentieknek köszönhető, hogy a tudósok lettek azok, akik leginkább átérzik azt a felszabadulást, a hori-

zontoknak azt a kitágulását, amit a rendszerváltozás hozott. A gondolatcsere, a szabad mozgás nagy adományát. Őket nehéz volna meggyőzni a humán értelmiség köréből oly gyakran – egyre gyakrabban – elhangzó panaszról, miszerint a rendszerváltozás projektje teljes csődbe torkollott. Furcsa módon, a szellem felszabadulásának jelentőségét, a gondolkodás szabadságának adományát a tudósok becsülik ma meg elsősorban – és nem azok a politikai elemzők, írók, akik annyit harcoltak érte a Kádár-korszakban. A lehangoló látszat legalábbis erre mutat. A nemzetközi együttműködésekben részt vevő tudósok azok, akik képesek arra, hogy éljenek a kitágult, globalizált posztmodern világ valódi lehetőségeivel – anélkül, hogy majmolnák a posztmodern világérzés felületi étoszát, vagy jeremiádákban panaszolnák romlottságát. De bennük erősebb az éberség, és pontosabbak a félelmek is, amely az információs forradalom veszélyes aspektusaira figyelnek fel – a legjobbak nem dőlnek be a cyber-zsurnalizmus diadalmas hangulatának, a meséknek a határtalan technológiai lehetőségekről.

Viszont a kutatási és fejlesztési költségvetés említett mélyrepülése, a kinyílt határok mellett, a tehetséges fiatal kutatók és oktatók tömeges külföldre távozását hozta. Az okok nem csupán anyagiak. Egyrészt a fejlődés sokkal nagyobb lehetőségei viszik el a legjobbakat, másrészt a rossz itthoni atmoszféra. Az a perspektívátlanság is, amelyet az elmúlt öt év politikája teremtett az országban. Nyilvánvaló, hogy a szellemileg kiemelkedő emberek különösen fojtogatónak érzik a hazai közhangulatot, amikor a miniszterelnök a „merjünk kicsik lenni" programját hirdeti meg. Ők éppen hogy nagyok szeretnének lenni, mint ahogy minden elit tagjai a történelem kezdete óta – és ha ezt az elitet elveszítjük, nemcsak kicsik leszünk, de végzetesen le is szakadunk. A „nagyok" elitje az, ami egy országot felhúz – és minden jól működő demokrácia sokat tesz a maga elitjének képzéséért, megtartásáért. Olyan evidencia ez, amelyet felemlíteni is

szinte megszégyenítő vajon miért kíséri közcsodálat a rendkívüli sportolók diadalait?

A magyar tudomány mentalitásának más visszásságai a Kádár-korszak kései nyomait viselik magukon. Ilyenek például a visszaélések az intézményesüléssel és az aurával. Ilyen a tudomány valláspótlékként történő, elavult abszolutizálása, a pénzzel és a hatalommal elkerülhetetlenül kialakuló kapcsolatok fonákja, vagy a gondolkodás szokatlan kísérleteinek merev elutasítása. A tudomány derékhadában nem működik az a Heisenbergék gondolataiból is táplálkozó jótékony kétely, amely elismeri, hogy a tudomány is lehet egyike a szubjektivitás – igen emberi és üdvös – kifejeződéseinek. Hogy a tudomány mentalitása éppúgy változik a korral, mint az egész kultúráé. Az, hogy mire figyel, és milyen az önképe – mindig korjelenség volt. Ez egyike a posztmodernség megszívlelendő – érvényes – felismeréseinek.

A kultúra jelentősége a kádári években

A kultúra mai helyzetének elemzésekor vissza kell tekinteni a Kádár-korszakra. A kultúra különösen fontos szerepbe került Magyarországon a kádári konszolidáció kezdetével, 1963 körül. Nem egészen a hatalom birtokosainak szándéka szerint, s főleg nem olyan módon, ahogyan ők szerették volna. A kultúra lett a korlátozott szólásszabadságban a kódolt politikai üzenetek hordozója, a szabadságtörekvések terepe, nagyobb mértékben, mint ahogy az a normálisan működő társadalmakban történik. Természete, hivatása szerint – ellenállással szemben – a nemzeti és egyetemes hagyomány átörökítőjeként is szolgált a kultúra ezekben az években, legyen az a történelem, a szokások vagy a mentalitás hagyománya. A kádári–aczéli konszolidációs elképzelés szerint a kulturális teljesítmények erősítették a társadalmi kiegyezés és a szólásszabadság imázsát mind belföldön, mind kül-

földön. Tudjuk, valójában kiegyezés nem történt, a szólásszabadság töredékes volt. Mégis, a művészek élni tudtak az 1963-tól kezdve némileg tágított mozgástérrel, s azt folytonosan az aktuális határokig, azokon túl tágították.

A kultúra e különleges helyzetében az elit értelmiség jelentősége növekedett, teljesítménye javult, horizontja tágult. A forradalom és leverése katartikus élményével a magyarság idegeiben, a korszak művészete természetesen a szabadság útjairól, mellékösvényeiről és a szabadsághiány gyilkos hatásáról szólt kódolt, de érthető módokon. Vagy egyszerűen a szabadság gesztusa volt, témaválasztásban vagy művészi módszerben. A művek egyik, széles vonulata a hagyományos értékek működését vagy csődjét ábrázolta a mindennapi életben, sokdimenziós, gyakran ironikus és groteszk látásmóddal. A másik metaforikus, parabolaszerű művekben a hatalmat helyezte gondolkodásának középpontjába, az önkényes hatalom természetét. Egy harmadik irány a szabadság megvalósítását az avantgárd útján kereste, az esztétikai tiltásokkal szembefordulva.

Ami nagyjából kívülmaradt mindkét vonulat látószögén, az a metafizikus érzékenység és a spiritualitás volt. Az a felismerés, hogy mindennemű sematizmus a kultúra mélyrétegeit rombolja, és hogy a hatalom meghaladható az uralom bensőséges dimenziójában. A kultúra ellenzékiségének szellemi tartalmában alig kaptak helyet az ötvenes-hatvanas évek olyan nagy vállalkozásai, mint Hamvas Béla és Várkonyi Nándor esszéi, Fülep Lajosnak a Fodor András naplóiból késve megismerhető szellemi világa, az emigrációban világhírűvé lett Kerényi Károly mitológiakutatása, közös munkája Carl Gustav Junggal. Szinte nyomtalanok maradtak Karácsony Sándor, Szabó Lajos és Tábor Béla gondolati rendszerei. Húsz év távlatából ez komoly, máig ható hiányként tűnik fel a korszak reprezentatív magyar művészetében és a magyar közgondolkodásban. Még Pilinszky János verseit is elsősorban a lágervilág lenyomataiként olvastuk

akkoriban, és nem mint egy nagy vallásos költő műveit, aki a misztika egyik több évezredes vonulatát is megújította holokauszt-élményének verseivel.

Erről azért kell külön is szólnunk, mert mai szellemi életünkben is túlsúlyos maradt a hatalom tematikája, annak jellegzetes tünetével, a gondolkodás egydimenziósságával. A megrekedtség rögeszmés szindrómáit fedezhetjük fel ebben, a marxista gondolkodás fonákjának groteszk utóéletét, szellemi regressziót. Felfedezhető ez a magyar közgondolkodás túlpolitizáltságában, de abban a provincializmusban is, ahogy nem egy magyar művész és humán értelmiségi a mai világfolyamatokat értelmezi.

Értelmiségi forradalom

Mindazonáltal ez az ellenzéki szellemiségű magyar értelmiség – akár szamizdatos volt, akár a legalitás világának margóin működött – sok irányban volt nyitott, és a világ szellemi áramlataiban a viszonylagos elzártságához képest jól tájékozódott. Helyzeti hátrányai ellenére felkészültebb volt, mint a nómenklatúra tagjai vagy a hozzá tartozó szakértelmiség, vagy a párt reformköreiben működő humán értelmiség és újságírók, bár a két világ között természetesen sok átjárás volt.

Ez az ellenzéki értelmiség nemcsak elindítója lett 1987–89 hosszú forradalmának, de a rendszerváltozás alapozó éveinek is meghatározó, irányító elitje. Értelmiségi forradalom zajlott le, melynek során 1848 és 1956 óta nem tapasztalt mértékben kerültek értelmiségiek a magyar politika középpontjába. Szemben azzal, amit a nómenklatúra-utódok és szakértelmiségük hangoztat 1994 óta, professzionálisan is igen jó teljesítményt nyújtott ez a több ezerre tehető gárda a nagy változások erőltetett tempójú és sok rögtönzést kívánó éveiben. Kreatív politikai képzelet, nagy teljesítmények, és természetesen tévedések és mulasztások is jellemezték ezt az

önfeláldozó gárdát. Értelmiségi forradalom – ez a minősítés magában foglalja azt a sajnálatos tényt is, hogy 1989-90-ben a nemzet többsége nem ismerte fel a nagy történelmi lehetőséget. Ezt leginkább e helyzet legnagyobb kárvallottja, Antall József látta tisztán. Egy elit forradalma ment végbe, hiszen a kádári Magyarország nagy rétegeit fokozta le tudatilag a gulyáskommunizmus, elsősorban a viszonylagos jólétben élő kispolgárságot, valamint a számában hatalmas, anómizált szak- és segédmunkásságot. Ők nem hallhatták meg a Szovjetunió összeomlásának előmorajait, és alig rendelkeztek valamilyen készséggel és mentális tudással a hirtelen változások kezeléséhez.

A szellem felszabadulása

Korábban már utaltam arra, hogy a rendszerváltozást nem tartom sikertelennek, különösen nem a kultúra területén. Végbevitte a legfontosabb forradalmi teendőt, a kultúra, a szellem felszabadítását.

1989–90-ben kivívta, majd kodifikálta a rendszerváltó értelmiség a gondolat-, szólás- és gyülekezési szabadságot. A legfontosabbnak ezt azért nevezem, mert miután a gondolkodás és a kifejezés korlátait ledöntöttük, úgy tetszett, szabad lett az út a szellemi élet görcseinek oldódása, méltóságának, önállóságának visszanyerése felé. Ez utóbbi természetesen nem történik meg máról holnapra – és alkalmas és méltó eszközök is kellenek hozzá. Ma is bízom abban, hogy rendszerváltozás programjának baljós megtorpanása ellenére, ez végbe fog menni. Ha létrejön, akkor a jövő legfontosabb záloga lesz a kezünkben: az a képesség, hogy minden helyzetben, minden drámai változásban képesek legyünk a helyes döntésre, az átértékelésre, új megoldásokra. Annak lehetősége, hogy széles látókörű és bátor új eliteket neveljünk ki a jövőnek.

Nem kérdéses, hogy az elmúlt másfél évtized a mai magyar irodalom térvesztését hozta, ami elsősorban az olvasók elvesztésében mutatkozik meg. A helyzet súlyosan befolyásolja az írók egyébként is megrendült önértékelését – és képességüket az újrakezdésre.

Az olvasás térvesztése részben látszólagos. Miközben mi az irodalom és a rendszerváltozás – valós – gondjaiba gabalyodtunk, a magyar olvasó előtt szédítően nyílt ki a világ. Mindenekelőtt, a politikai tájékozódás joga és lehetősége. Bármit gondolunk a média egyoldalúságáról, a manipuláció új fajtáiról, örvendetes az a mohóság, amellyel az állampolgár a politikában való részvétel lehetőségével él – miközben a pártpolitika tere ismét szűkül. A civil társadalom 1987-ben kezdődő tevékenysége, minden új keletű anyagi és politikai akadály ellenére, erősödik, és ez persze egykori olvasókat von el a kontemplációtól, át a cselekvés terére a polgári élet minden régiójában, helyileg és országosan. Az újságban manapság valódi hírek is olvashatók, és aki tájékozódni akar a világban, az megtalálhatja az alkalmas eszközöket.

Azt is látni kell, hogy az elmúlt több mint másfél évtizedben a könyvkiadásnak negyven év tartozásait kellett lerónia. Ebben a küldetésben fényes szerepet játszottak egy évtizeden át az új kis kiadók, és az a nagyszámú értelmiség, amely szerzőként, szerkesztőként, fordítóként vett részt ebben a munkában. A példányszámok könyvenként nem voltak nagyok, de a címek, a kiadványok száma követhetetlen. Örvendetes végignézni a könyvek során. Új és elérhetetlen régi memoárok sora mentette meg – az utolsó pillanatban – az emlékezetnek a közelmúlt, a 20. század letagadott, elnémított magyar történelmét, a nagy szereplők szemével és a kiszogáltatottak alulnézetéből. Megismerjük a 20. század, különösen az 1945 utáni korszak világtörténelmét, politikatörténetét, eszmetörténetét. Megjelentek a gondolkodás idealistaként vagy reakcióként vagy ellenségként Magyarországról kicenzúrázott mestereinek könyvei, életművei, és

hovatovább szinkronba kerülünk e téren a jelen nagy teljesítményeivel is – neveket nem akarok említeni, minden magyar olvasó bő listát tud összeállítani ezekből a nevekből, ha körülnéz otthon a könyvespolcán.

Utaltam már rá, hogy az információs forradalomba szinte születése pillanatában kapcsolódtunk bele. Ennek legnagyobb előnye – a mi szempontunkból – a tájékozódás forradalmában mutatkozik meg. Az emberi szellem minden új eszközt fel tud használni szabadságharcában és az értékek megőrzésében. Minden eszközt jóra tud fordítani. Így lett a világháló is, azok kezében, akik jól tudnak bánni vele, az informálódás, az informálás és a közösségszervezés közege. Amennyire súlyosbodott a nagy médiumok – az újságok és a nagy televíziós csatornák – manipulatív szerepe, butítása és belső cenzúrája, olyan mértékben lett ez az új közeg a világról és Magyarországról szerezhető és továbbítható valós információk fóruma. Nem mellesleg, elsősorban ez lett az a közeg, amelyben a magyarság spirituális újraegyesülése napról napra megnyilvánul, működik.

Még azok közt is, akik a kor kihívásaira ilyen korszerűen és rugalmasan felelnek, felbukkannak olyan értékelések, miszerint Magyarország cseberből vederbe került 1991-ben, és pusztán annyi történt velünk, hogy a szovjet hadsereg helyét a globális világgazdaság láthatatlan hadserege vette át. Hibásnak ezért pedig a rendszerváltozást végrehajtó értelmiséget, saját magunkat, balekségünket nevezik meg.

A helyzet valóban lehangoló – szabadságunkat a szegénységgel alázzák ma meg, és a pénzvilág és a hatalom egyre szűkíti a szabadság tereit. Ijesztő lett a szakadék gazdagok és szegények közt, ami önmagában is a demokrácia vereségére utal. Azonban ne felejtsük: ezek a sötét fejlemények az elmúlt öt évben következtek be. És a fordulat, ami megágyazott a mai kurzusnak, 1995-ben történt, nem hamarább. Ekkor indította el Horn Gyula kormánya az ország stratégiai ágazatainak olcsó kiárusítását multinacionális kliensek

számára, és az akkor már széltében bírált Washingtoni konszenzus neoliberális elveinek feltétel nélkül behódolva, Bokros Lajossal megkezdte az állam szolidaritási szerepének leépítését. A magyar nekibúsulások szellemi ködében ezt világosan kellene látni, s emlékezni kellene 1998–2002 nagy fellendülésére. Mint ahogy azt sem szabad elfeledni, hogy alkotmányos jogainkért, a szólás szabadságáért s egyáltalán szabadságunkért sokkal többet tehetnénk, mint teszünk. A Kádár-korszak mentalitásának örökségébe tartozik ez a feléledt letargia, de az a tévedés is, hogy csak az a gondolat hatékony, amely azonnal politikai eredményt tud hozni.

Itt lehet talán megemlíteni a sok feldolgozatlan komplexumra, lelki regresszióra mutató jelenséget a kultúrában, a nemzeti tudatban. Vannak köztük régiek is, mint a tovább sajgó Trianon-szindróma. Vannak újak. Rengeteg vesztest teremtett a rendszerváltozás elhúzódása, legjobb projektjeinek felszámolása az elmúlt öt évben. A gazdaság sok egyéni egzisztenciát, települést és régiót sújtó átrendeződése. Súlyos ok itt a demokrácia szűkülése is, a kiszorulás az információ köreiből, a döntéshozatalból. Az átmeneti eufória után mély lett a kiábrándulás, és ez az értelmiség körében is gyakran torz világmagyarázatokhoz, pontatlan helyzetértékelésekhez, hamis történelemképhez, és a jelen teljes elutasításához vezet (lásd K. Gy. *Alulnézet és pillangóhatás*, 2003).

A művészetben, a kultúrában ezek a komplexumok gyakran fejeződnek ki a hagyomány külsőséges, érzelgős használatában. A millenniumi év emlékműprogramjának – a sok jó példa mellett – nem egy alkotása viselte magán ezeket a jegyeket. Üres, eklektikus ismétlését múlt stílusok jegyeinek, hamis nosztalgiát. Történelmi tartalmak színvonaltalan megjelenítését. Jellegzetes, hogy ezeknek a művészeti modoroknak is van konjunktúrája, és egy sor hiteltelen művészt tart el szűkös forrásaiból a nosztalgiázó, jobbra érdemes közönség, a jóra törekvő önkormányzatok. Holott a nemzeti jelképek és problémák hatásosan és korszerűen

csak az igazi tehetség megszenvedett, útkereső műveiben tudnak megszólalni. A nemzeti témák konjunktúrájával visszaélő epigonok és dilettánsok elveszik a terét azoknak a művészeknek, akik a nehezebbik utat vállalják e témák korszerű megjelenítése felé. De kárt okoznak a közönségnek is, és lejáratják magukat a közösségi gondolatokat, jelképeket, történeteket.

Kodolányi Gyula

Bibliográfia

Ashbery, John. *Flow Chart*. New York, 1991.

Ashbery, John. *Hotel Lautréamont*. New York, 1992.

Baudrillard, Jean: *The Consumer Society: Myths and Structures*. London, 1998.

Bókay Antal: *„A bizonytalanság bizonyossága"*. Kérdező: Varga Mária. *Kortárs*, 2006. 11–12. szám, Budapest.

Eco, Umberto: *A rózsa neve*. Budapest, 1988.

Flusser, Vilém: *Az ágy*. Budapest, 1996.

Flusser, Vilém: *Writings*. Minneapolis–London, 2002.

Foster, Hal, szerk.: *The Anti-Aesthetic*. Essays on Postmodern Culture. New York, 1998.

Gablik, Suzi: *Has Modernism Failed?* Rev. edition, London, 2004

Krasznahorkai László: *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó*. Budapest, 2003.

Kodolányi Gyula: *Amerika ideje*. Esszék modernizmusról, modernségről. Budapest–Debrecen, 2003.

Kodolányi Gyula: *A hullám taraja*. Válogatott esszék és interjúk, 2000–2005. Budapest, 2006.

Lechner, Frank-John Boli: *The Globalization Reader*. Oxford, 2000, 2004.

Lyotard, Jean-Francois: *The Postmodern Condition*. 1984.

Lyotard, Jean-Francois: *The Postmodern Explained*. Minneapolis–London, 1993.

Malpas, Simon: *The Postmodern*. London–New York, 2005.

Muldoon, Paul: *Poems* 1968–1998. New York, 2001.

Rushdie, Salman: *Step Across This Line*. Collected Nonficition, 1992–2002. New York, 2003.

Rushdie, Salman: *The Satanic Verses*. London, 1988.

Vargas Llosa, Mario: *The Language of Passion*. Selected Commentary. New York, 2003.

(Következő számunkban folytatjuk.)

A MAGYAR JEZSUITÁK FOLYÓIRATA

Távlatok

VILÁGNÉZET, LELKISÉG, KULTÚRA

2007. Magyar Nagyasszonya

Szerkeszti: Szabó Ferenc és Nagy Ferenc
Megjelenik évente négyszer.
Előfizetés 2007-re: 3200 Ft.
Megrendelhető H-1026 Budapest, Sodrás u. 13.
Tel.: (36-1) 200-8054/105; fax: (36-1) 275 0269
E-mail: tavlatok@mail.externet.hu
Honlap: www.tavlatok.hu

Legújabb számunk tartalmából:

- Jézus: Mária Fia, Isten Fia
- Pártus herceg volt-e Jézus?
- A holt-tengeri tekercsek és az esszénusok
- Ki nekem Jézus? Egyetemisták vallomásai
- XVI. Benedek Brazíliában
- Pápai levelek: a kínai katolikusokhoz és Szent Erzsébet jubileumára
- „A mi Alkotmányunk" című kötethez
- Állam és egyház Magyarországon
- Bergman és Antonioni halálára
- Elmélkedés Magyarok Nagyasszonyáról
- Szent Ignác és a remény

Tábor Béla

A SZÓ

Tábor Béla születésének centenáriumára

Tábor Béla (1907–1991) magyar zsidó vallásos gondolkodó – a „dialógus-filozófia" képviselője, a hazai szellem megalapozását célul kitűző Csütörtöki Beszélgetések (1945–1947) harmadik meghatározó személyisége Hamvas Béla és Szabó Lajos mellett. Az egységnek az értelmezhetőség érdekében végrehajtott felbontásával a szivárvány-prizma analógiája szerint ebben a körben az esztétika és a logika mellett ő képviselte az etikát.

„Logika"

„A szó a kétségbevonhatatlan kezdetet jelöli, minden idealizmustól legtávolabb eső pozícióból." [1] E meghatározásnak a kiindulási alapja, Ferdinand Ebner és Szabó Lajos nyomán az úgynevezett „nyelvi materializmus", amiből, mint Tábor Béla mondja, a szellem evidenciája a legbiztosabban felépíthető. Alulról, ahogyan ezt mondjuk Fülep Lajos is leszögezte már. Úgy, de miféle szó?

Kezdetben volt a fecsegés.

Nem az Evangélium prológusát akarom profanizálni, hanem felhívni a figyelmet Nietzsche Szókratész-kritikájának a fogyatékosságára. Mivelhogy a romlást tévesen kötötte őhozzá. Az a helyzet ugyanis, amiben a görög bölcs tanítani kezdett, kényszerhelyzet, a hagyomány felbomlásának a pillanata volt. Egy olyan pillanat, amelyben út nyílott a

K. Miklóssy Endre

kontrollálatlan szofisztika, vagyis az értelem devalválódása előtt (népi etimológiánk találóan mondja a szofistát „szófosónak", ami egyúttal értékjelző is). Ezzel helyezte szembe Szókratész a fegyelmezett gondolkodást. Innen nőtt ki Arisztotelész logikai építménye, meghatározván a következő két évezred módszeres nyugati gondolkodását.

De ennek ára is lett. Tábor Béla ezt a szillogizmus klaszszikus következtetésének a példáján mutatja meg.[2]

1. Minden ember halandó. (főtétel)
2. Péter ember. (altétel)
3. Tehát Péter halandó. (következtetés)

A logikai kapcsolatrendszernek az a lényege, hogy egy, az egyesre vonatkozó megállapítást összefüggésbe hoz egy általános érvényű megállapítással. Ekképpen például osztályozhatóvá és áttekinthetővé teszi a világról alkotott nyelvi megfeleléseket, a következtetést pedig elkerülhetetlenné.

Mi ebben a probléma? A kiindulási alap itt egy általános, vagyis személytelen ítélet, ami vitathatatlannak van beállítva, és amibe a gyanútlan Pétert hipp-hopp belecsalogatják. Terád itt nincsen semmi szükség, hiszen úr fölötted és mindenekfölött az általánosság, amit imigyen a logika fejez ki. Az európai racionalista gondolkodási mód ekképpen személytelen, sőt személytagadó, amivel értelemszerűen juthat el az értéktagadáshoz is. Péternek esetünkben nincsen választása a logikai terrorral szemben. És hogy mennyire nem tét nélküli ez, tessék elolvasni Dosztojevszkij, Koestler vagy Orwell könyvét, amelyekben a Tudomány jelenik meg efféle metafizikai hatalomként, hogy logikai elkerülhetetlenségének sugalmazásával maga alá vesse az ember testét-lelkét. Koestler bolsevik hőse például önmagát „grammatikai szubjektumként" határozza meg, aki fölött abszolút úr az „eszme".[3]

A formállogika gyakorlati alkalmazásakor a három kategória közül kettő, a fogalom és a következtetés általá-

ban könnyen elfogadható mások számára. Az eltérő ítéletek szokták jelenteni a nehézséget, azonban ezen a formállogika a monologikus szerkezete miatt könnyen túlteszi magát. Megmutatjuk, hogy épp itt van a kutya elásva, mert egy durva csúsztatás van a dologban. Ezt Tábor Béla olyképpen leplezi le, hogy szembesíti a módszert az indiai „nyáya" gondolkodási rendszer ötlépcsős következtetési rendjével, amit „vyapti"-nak, vagyis áthatásnak neveznek. A felépítése pedig a következő.[4]

1. állítás;
2. ok (azaz logikai tekintetben érv);
3. példa, vagyis az állítás szemléltetése;
4. alkalmazás, vagyis annak megmutatása, hogy ez mire használható;
5. konklúzió (nigamana).

Tábor Béla ezt így alkalmazza a példamondatra :

1. Péter, meg kell halnod. Hagyj fel minden reménnyel.
2. Mert hát ember vagy, Péter. Úgy kell neked, Péter.
3. Márpedig minden embernek meg kell halni. Külön arra a célra születnek, hogy meghalhassanak.
4. Te pedig ember vagy, Péter. Úgy kell neked, Péter.
5. Ezért, Péter, meg kell halnod. Hagyj fel minden reménnyel.

Ez a konklúzió tartalmilag tulajdonképpen megegyezik a kiinduló állítással, aminthogy az egész eljárásnak a célja is az volt, hogy ezt az állítást igazolja. Az arisztotelészi logikával összehasonlítva azt láthatjuk, hogy az itteni 3. lépés megfelel a „főtételnek", a 2. és 4. lépés együttesen az „altételnek", az 1. és 5. lépés pedig a következtetés eredményének. Végeredményképpen mondhatnák rá, hogy nem egyéb a mi „klasszikus" logikánkhoz képest, mint szószа-

porítás. Ámde ne hamarkodjuk el. Az indiai logikának a fő célja mások tanítása, akik számára nem világos a kapcsolat az egyes ítéletek (megállapítások) között. Maga az eljárás tehát nem egyéb, mint egy magyarázat, egy rejtett dialógus a tanító és a tanítvány között. A klasszikus görög logika azzal, hogy egyszerűsíti, voltaképpen ellentmondásmentessé tette – ámde ennek csak akkor van érvénye, ha az ítéletekben is megegyeztünk már. Illetve, ha a következtetésnek az ellentmondás-mentességét tudomásul vesszük, akkor ez csalfa módon implikálja az ítéletek tudomásulvételét is. Itt van a nagy huncutság a dologban, és nem mellesleg ez a bűvészmutatvány teszi lehetővé a nyelv aritmetizálását és használójának megfosztását is az ítéletalkotás lehetőségétől.

Tábor Béla elemzése azt mutatja meg, hogy az indiai logikai rendszer nem rejti el a maga egyediből, vagyis a személyességből kiinduló alaptételét, sőt, ezzel kezdi. A következtetés így nem bújik el az általánosságba, hanem éppen egy személyes – alanyát közvetlenül érintő – megállapítással kezdődik. Az általánosba csupán ezen keresztül juthatunk el, és nyitva marad ekképpen az emberi lehetőségünk is az ítélethozatalra. Hiszen a dolgot az önmagunkra vonatkozó belső ítélethozatallal kezdhetjük, módunk van tehát annak helyességét mérlegelni. Éppen ezért megmarad a lehetőség, hogy ne lépjünk a kényszerpályára, hanem válasszunk valami mást. Példánknál maradva „Péter, neked szükséged van az örök életre. Ne mondj le róla" – hiszen az embernek a lényegénél fogva szüksége van az örök életre, és a helyesen felépített szillogizmus, amelynek az ember értékigénye a középpontja, ezt kell, hogy körüljárja.

A költő, aki gyanakodni kezd az Isten-szerepben tetszelgő gondolati kényszerre, a nyelv uraként tudja, hogy ha egyebet nem is tehet, megállhat ott, ahol az „arany öntudatot", ami pedig éppen a szabadság közege volna, ekképpen fordítják fegyverként ellene.[5]

Azt mondják, hogy meghalok,
de annyi mindenfélét hall az ember,
hogy erre csak hallgatok.

Tábor Béla ezen túlmenően a Heidegger-kritikán keresztül még azt is kimutatja, hogy az a filozófia, amely fogalmi általánosításból indul ki, logikailag sem lehet kielégítő, mivel a kisebbe akarja a nagyobbat begyömöszölni. Például a kulcsfogalma, a „Dasein" mint a létező absztrakciója szolgál az „egyén" helyettesítésére. (Heidegger, csakúgy, mint Kant, a semmiből akar eljutni a valamihez, és ez nem lehetséges a logikában sem.) Igaz, kétségkívül hiteles képe a Nyugat jelenlegi szellemi állapotának, amit ő egy Heidegger-parafrázissal „Seiende-Vergessenheitnek" mond (a létező elfelejtése, szemben a „létfelejtés" kifejezéssel).[6]

A logika, mint látjuk, szembekerült szülőjével, a Logosszal, ami Tábor Béla frappáns meghatározása szerint nem egyéb, mint „az értelmezés autonómiája",[7] az ember abszolút szabadságának a közege. (A közfelfogás ezt tekinti szabad fantáziálásnak. Aminek kétségkívül előfeltétele is, ámde lényegesen több is nála, mégpedig éppen a létezéssel való közvetlen összefüggése miatt.)

Mennyiben felelős ezért maga Arisztotelész? Marót Miklós szellemesen a „legnagyobb moszlim filozófusnak" mondja, amivel nemcsak a görög gondolkodó monoteizmusát, hanem a moszlimoknak a logikához való viszonyát is jellemzi, akiknek a személyiségképe oly közvetlenül kapcsolódik Istenhez, hogy nem zavarja meg ezt a gondolkodásnak a kényszerűsége. Igaz másrészt, hogy ez a merevség teszi őket képtelenné azoknak a megértésére, akik más fogalmak és ítéletek szerint látják a világot. (Lévi-Strauss benyomása szerint ekképpen „hisztérikusak", mivel képtelenek kontaktust kialakítani az övéktől eltérő nézetekkel.)[8]

A klasszikus logika uralta az európai középkor felfogását, és az újkor természettudományos gondolkodását is.

A különbség mégis alapvető a kettő között, mert ahogyan Szabó Lajos kifejtette, az egyik a „legnagyobb elgondolható", a másik a „legkisebb elgondolható" irányába vezet.[9] Logikai értelemben koherens és támadhatatlan világkép egyikből sem vezethető le, amit a 20. században a Gödel-tétel igazolt is, viszont mégis meghatározó a különbség a kettő között, mert az egyik „szűkít", a másik pedig „tágít". Heidegger például, megértve azt a szerepet, amit az újkori filozófia a természettudományok megalapozása körül végzett, úgy ítélte meg, hogy ezzel felszámolta saját magát is. „Vége a filozófiának", szükség immár nincsen rá – igaz, hogy az így előállt világhelyzet reménytelen, a világ maga menthetetlen és, amint végső üzenetében mondta, „csak egy Isten menthet meg bennünket" – vagyis épp az, akinek a kiküszöbölésére irányult az egész újkori gondolkodás folyamata.[10] Nem véletlen ezért, hogy az ateista modern gondolkodás zsákutcájából kivezető egyik fontos tájékozódási irányt Szabó Lajos éppen a középkor logikai alapzatában találta meg, elsősorban Anselmus Isten-bizonyítékában.

A görög metafizika a Logosz szóval emelkedett fel a világteremtés megértésének a magasságába. A mitikus genezisei, mint a „Léda-tojás", még lényegében tudatelőttiek, a világot a biologikum alapján értelmezik, vagy pedig, mint Hérakleitosz töredékeiben, a megfoghatatlanba transzcendálják. Az előrelépés az ószövetségi zsidó hagyományban, a Teremtés Könyvében gyökerezik, a kapcsolatot az alexandriai szinkretizmus ismerte föl, és a keresztény szintézist János Evangéliumának a prológusa teremtette meg.

Mit jelent azonban a teremtő szó fogalma? Alapvető feltételként nyilvánvaló, hogy a visszavonható szó semmiképpen se teremtő – hatásának az iránya ekképpen csak a rombolás lehet. A teremtő szónak azonfelül ereje is kell legyen. Honnan van ez? A választ kétféle, metafizikai és egzisztenciális értelemben kell keresnünk.

Szó és metafizika

Tábor Bélának az e tárggyal kapcsolatos vizsgálódásait épp csak érinteni tudom itt, már csak azért is, mert az ide vonatkozó anyagoknak, életműve tekintélyes hányadának a nagy része még nem hozzáférhető.

Maga a logika csupán rendez, de nem teremt. Tábor Béla itt a Védát idézi: az érzékelés a kinyilatkoztatás, és a következtetés a hagyomány.[11] Nem mint analógia, hanem mint azonosság. Ez az alapja a „nyelvi materializmusnak", és ezért van az, hogy az archaikus szavak nélkülözik az elvontságot, nagyon is a konkrét érzékelhető valóságot jelentik, ami a szellemi valóságtól nem különbözik. A szó erejének éppen ez a lényege: úgy egyezik meg az érzékelhetővel, hogy mindazt a valóságot is tartalmazza, ami mögötte van. „Egyetlen gondolat betölti a végtelent" – mondja William Blake.[12]

Ámde ha ez így van, akkor hová lett a szavainknak az ereje? Hamvas Béla itt a teremtett világ hétfokozatú szerkezetével ismer fel analógiát.[13] A süllyedés utolsó előtti foka a mi fáradttá kopott köznapi nyelvünk. (Van lejjebb is, mondja, és ez a gépnyelv.) A legfelső, ami már végérvényesen eltűnt, a világteremtő kinyilatkoztatás szava volt – ami éppen ezért vissza is kellett vonuljon a mulandóság világából.[14] „Az a Tao, amiről beszélni tudunk, nem az örökkévaló"[15] – mondja ezzel egybehangzóan az ősi kínai hagyomány.

A végtelenségnek ebből a felfogásából következett a zsidó kultusz számára a Név kimondhatatlansága – betűalakját, vagyis alacsonyabbrendű formáját a JHVH tetragrammaton őrizte meg csupán, amiről viszont senki sem tudja, miképpen kell valójában kiejteni. Ugyanis „akit-amit megnevezünk, afölött hatalmunk van oly mértékben, amennyire ismerjük a nevét".[16] A kultusz paradoxona az, hogy a tárgya maga a megismerhetetlen és leírhatatlan.[17] De Isten abszolútumához másképpen nem lehet közelíteni. Így értendő Tábor Béla megállapítása, hogy a zsidóság a Név népe.

A következő lépcsőfokot mondja Hamvas „ideanyelvnek". A metafizika idáig juthat el, és a feladata éppen az ősszavak keresése és megértése. (Ezért nem szabad túlságosan elítélnünk a „délibábos nyelvészkedést". Minden naiv tévedéseik dacára tisztában vannak az alapténnyel, szavaink ingatag voltával, ezt akarják biztonsággal lehorgonyozni a kézzelfoghatóban, a hangalakban.)

Tábor Béla számára ez a nyelv a Biblia nyelve, és munkálkodásának az egyik fő területe e szavak értelmi összefüggéseit megtalálni a „hang-anyagukon" keresztül. A 20. században ugyanis óhatatlanul szembe kell nézni a Biblia megszokott mítikus értelmezésének a számunkra való elégtelenségével. Ő ezt így oldja fel : „Isten minden mítosz végső szava és gyökere, a mítosz és a logosz határának azonossága, a mítosz végső lehetőségére emlékeztető szimbólum"[18] (azaz megfelelés, mert a görög szó ilyesmit jelent). Ennek a következménye az, hogy a logosz „mozgása" a mítosz folyamatos visszaszorulását eredményezi – ez minden őshagyományban igen jól megfigyelhető, viszont démonikus alakzat is lehet a mítoszoknak a transzformálódása következtében.[19] Az űrbe a kiűzött ördög ezredmagával térhet vissza.

A szó metafizikájának az a lényege, hogy azonos a „számunkra elérhető" világgal.[20] Nem a dolgokat magukat észleljük, amint azt a pozitivisták vélik, hanem az általunk elért nyelvi határig mindazt a végtelent, amibe az érzékelt világ beleágyazódik. „Az ostoba nem ugyanazt a fát látja, amit a bölcs" – mondja erről Blake.[21]

Tábor Béla ezt az összefüggést nyelvfilozófiai fejtegetésében egyebek mellett a héber RÚAH és REVAH, vagyis „Isten lelke" és a „tér" azonos betűalakja és ennek megfelelő szinonim jelentése szerint gondolja tovább.[22] „A tér a szellemi lét női princípiuma", vagyis a befogadója a nemek fölötti abszolútumnak (a RUAH szó semleges nemű). A „tér" szó, mint látjuk, kettős jelentésű, a kitölthető-áthatolható fizikai teret – ami ebben a minőségében a legátfogóbb edénye

minden fizikai létezőnek – és a szellem, a Logosz mindent magába foglaló-transzparens végtelen terét is jelenti. Czesław Miłosz ezért kapcsolhatja össze a teret és a lehetőséget (vagyis a még meg nem valósultat) a teremtés fogalmában: „Az ember mind a belső, mind a külső tér szervezője, és ezt nevezzük képzeletnek."[23] A magyar nyelv is efelé mutat, a „tér" szó általános, a szellemi elmozdulás lehetőségét kifejező használatával. Szép példa ez, egyebek között a „nyelvi materializmusra" is.

Szó és egzisztencia

Az embert a nyelv határozza meg, hiszen mint láttuk, az érzékelt világ maga is a nyelv világa. A fogalomalkotásé, mondja a logika. Van ugyan ebben egy lényeges szimplifikáció, mert a világ érzékelt képekből áll (ide értve a nyelvi képeket is), amiket a fogalom csupán összegez, de ezzel itt nem foglalkozunk, hanem a logika kérdésére térünk vissza. Láttuk az alkalmazásában rejlő alapproblémát. Viszont ha a logika általános ítéletét elvetjük, akkor a szolipszizmust, vagyis önmagunk egyedülvalóságát találjuk meg, ami közvetlenül határos a tébollyal. Ha meg elfogadjuk, akkor felszámoltuk a saját személyiségünket, ami egyedi lévén, az általánosból nem vezethető le. Sőt mi több, azt se teszi lehetővé, hogy meghatározzuk az értékeinket, lévén azok a Logika által preformáltak. Márpedig a létezés és az értékelés Szabó Lajos mélyértelmű megjegyzése szerint nem kettő, lévén a létezésnek a centruma az az érték, ami a létezőt bensőleg fenntartja. (Nem feltétlenül a tudatosság szintjén, bár ez a legmagasabb szint.) Az alkonyodó Nyugat viszont a legutóbbi két évszázad óta vergődik az értékmeghatározás eme dilemmájában a materializmus és a pszeudospiritualizmus között, ahogyan Guénon mondja. Avagy Shakespeare szavával, „a látott szellem ördög is lehet".[24]

Ezt a problémát már a 19. század „eretnek" gondolkodói is érzékelték. Nevet és programot azonban csak a 20. században kapott – ez a „dialógus-filozófia". Utalnunk itt elsősorban megint Szókratészre kell, hiszen az ő módszerének is ez volt a lényege. A különbség annyi, hogy immáron kettős a feladat. El kell kerülni a fecsegést, vagyis önmagam álarcainak a megmutatását abból a célból, hogy mást látni ne lehessen. (A személyes mitologémáknak ezt a rendszerét Hamvas Béla regényei ábrázolják felülmúlhatatlan tökéletességgel.) Meg kell ezenkívül küzdeni a „magánvalóság" fogalmával is, ami Kant óta filozófiailag úgyszólván kötelező lett. Amire csak azt mondhatjuk, ismét Szabó Lajos nyomán, hogy *ilyen nincs*. Van azonban megoldása ennek a kettős problémának, és ez a dialógus, a megoldhatatlan megoldásának a transzcendálása. „Minden rendszeren belül van egy olyan kérdés, amely a rendszeren belül megválaszolhatatlan – mondja Tábor Béla, Zalai Bélával és Kurt Gödellel egybehangzóan, de más irányba mutatva – és ez a második személy posztulálása", vagyis bevonása a létezés centrumába, az értékmeghatározásba.[25]

Ami csak a nyelven, vagyis a társas kapcsolaton keresztül lehetséges, a szereplőit pedig a *közvetítő*, vagyis a nyelv határozza meg. „Én-Te-Szó" mondja Tábor Béla Ferdinand Ebner nyomán.[26]

Karácsony Sándor, dialogikus gondolkodásunk másik nagy alakja éppen ezért a nyelvi struktúrából határozza meg az „Énnek" a fogalmát is – ezt csak a beszéd képes ugyanis definiálni.[27] Az Én-ben rejlő elkülönülés, tehát maga az emberi individuum grammatikailag, vagyis mondjuk nyugodtan azt, hogy ontológiailag is csak a Te-től való különbségben lehetséges – a feladata viszont éppen e különbség felszámolása. Nincsen személyiség közösség nélkül – no, eddig eljutnak a totalitárius ideológiák is, akik az értékrendjüket deduktíve, fantomképből szokták levezetni – viszont a következő lépésben, vagyis hogy mi ennek a közösségnek

az alapja, a dedukció elvetésével és a reláció választásával már el tudunk tőlük szakadni. Még ha a mi széthullott korszakunkban nem is könnyen. Tábor Béla ezt írja: „Csak kegyelemből létrejött találkozások biztosítják a széttartó nyelv egyértelműségét."[28]

Az emberi kapcsolat világa, ahogyan Karácsony Sándor kifejti, a jelképrendszerben van, az alapja a jelképek egybeesése a beszélő személyek között.[29] „A nyelv – a létezés közössége, az értelmezésből táplálkozó és az értelmezést tápláló közösség Ez nem absztrakt lényegiség, hanem személyes reláció"[30] – mondja erről Tábor Béla.

Hiteles kapcsolat ezért nem jöhet létre sem paranccsal, amivel a Hatalom regulázza az embert, sem pedig értékközömbösséggel, amivel a mesterséges világ fétise, a Pénz uralkodik. Mindkettőből hiányzik a jelkép közössége, a közösen elfogadott-felismert érték által teremtett kapcsolat, vagyis maga az emberi világ tartalma, a személyesség.[31] Az ilyen módon megteremtett kapcsolat alapja a kényszer, nem pedig a szabadság. Így csinálják, Tábor Béla szellemes szavával, a háziállat analógiájára a „háziembert".[32]

Az érték és a létezés, Szabó Lajos klasszikus felismerésével, nem kettő.[33] Azonban amint azt Tábor Béla mondja, annak a feltétele, hogy ez az értékrend létrejöhessen, „az autoritások hierarchiája. Ez egyben az igazság hagyománya. A közösség egyébként már maga is autoritások hierarchiája. Aki minden ilyen hierarchián kívül marad, kirekesztette magát minden közösségből. Megszólíthatatlan és megszólításra képtelen."[34] „Hogy lehetne megértés, ha a nyelv csak minden egyes ember magányát fokozó hablaty?" [35] – kérdi Czesław Miłosz a személytelenített világ kritikájaképpen.

Mindazonáltal: *mondják a magukét*. Ennek a fecsegésnek lélektanilag úgyszólván ellenállhatatlan vonzereje van. A „szöveg" a valóság hiteltelenítését szolgálja. Nyelvhasználatunk itt is hajszálpontos. „Szövegel", mondjuk arra, aki homályt akar kelteni, általában éppen nem a kanti „érdek-

mentesség" alapján. A valóság – az Én valóságom, erről szól a szövege, még hogyha *retorikai csúcsteljesítmény* is. A célja pedig kettős. „Kifelé" a hazugság becsomagolása az inflálódott szóhalmazba, „befelé" pedig a szó és a tett között létező „gap" (Tábor Béla szóhasználata) elfedése önmagunk előtt. Nyugtalanítja ugyanis az ember „lelkiismeretnek" nevezett alkotóelemét az, amit Krisztus urunk úgy mond, hogy a lélek kész, de a test erőtlen, vagyis nem akarja realizálni a felismert igazságot. Nos, ennek a lecsillapítására lehet oly alkalmas a szofisztika, a semmire sem kötelezettség kinyilatkoztatása. Erről szólt Tábor Béla és Szabó Lajos fundamentális jelentőségű első könyve, a „Vádirat" a szellemi kaszt felelőtlensége ellen. Ez a kritika egyszersmind körvonalazta a problémamegoldás módját is, mégpedig éppen abban a dialógusban, ami a szellemi diszciplínák értékrendjének a kibontásából adódhatna.[36] Sohasem került sor effélére – ami nem a szerzőpáros gondolatát marasztalja el, hanem átokként visszahull a semmit építő kasztra.

A dialógusnak ekképp történt elvesztésével azután előállt az a helyzet, amelyben csupán kinyilatkoztatási igényű megállapítások állnak szemben egymással. Imigyen:

1. Amíg én vagyok az erősebb, addig nem érdekel, hogy mit mondasz te.
2. Ha te vagy az erősebb, az elég baj, de megmarad nekem a jus murmurandi, a szitkozódás joga és természetesen a te megfúrásodé is.
3. Te persze tisztában vagy ezzel, és megteszed ellene, amit szükségesnek látsz.

Ez tehát a logikát játszó nyolcéves gyerekek szellemi színvonala, amint már Coomaraswamy is megállapította a nyugati filozófiáról. És ami vérfagyasztóvá válik, hogyha a világot uraló tényleges törvénnyé tud emelkedni.

A dialógus alapját képező közös értékrendet szerzőink kétféle úton, de egyazon irányban keresték ezután. [37] Szabó Lajos a logikai koherencia igényének megfelelően elmélyítette az értelem fogalmát. [38] Tábor Béla pedig az „autoritás" problémáját fejtette ki, amit Mózes óta mindközönségesen Tízparancsolatnak mondunk. [39] Értelmezése nem marad meg a puszta elmélkedés síkján, hanem mint ahogyan illik is a „nyelvi materializmushoz", a Teremtés első lépcsőfokához, egy megvalósító létprogram teszi teljessé, az úgynevezett „baloldali oppozíció" álláspontjának megfelelően.[40] (Ami a társadalmi igazság erőszakmentes érvényre juttatása a szellemi igazság érvényesítése érdekében, az „elgondolható legnagyobb" szellemében, ahogyan Anselmus mondaná.).[41] Amikor azonban a rendszerváltás táján újból megjelenhetett ez a könyv, a róla szóló értékelést a Mértékadó Szerkesztő azzal utasította el, hogy „nem időszerű". Amely ítélet természetesen nem csupán a recenzióra vagy Tábor Bélára, hanem magára Mózesre vonatkozott. Sőt *Arra*, akitől ő kapta a Tízparancsolatot. A jelentése ennek olyasféle, hogy most, midőn egy Szép Új Világot a magunk hasznára alapozunk meg, csak hátrányunkra szolgálhatnak efféle skrupulusok, hogy ne ölj, ne lopj, ne legyen más Istened énelőttem – hiszen most éppen erre a Másikra van szükségünk (a Mammonra, mondaná Szabó Lajos).

De nézzük meg, valóban időszerűtlenné lett-e a Törvény. Például, ha valaki repülni szeretne, joggal úgy vélvén, hogy ebben őt akadályozza a gravitáció, elhatározná-e, hogy ez a törvény nem érvényes? Fecseghetne róla, ami ha nem is ártatlan, mivel kicsorbítja a szavak jelentését, ám igazán katasztrofális mégis az volna, ha a valóságban is kipróbálná. Nincsen ez másképpen Isten törvényével sem. A negligálása, mint láttuk, már el is kezdődött szóban éppúgy, mint cselekedetben.

Van-e olyan parancsolat, amit napról napra ezerszer ne szegnének meg a Való Világ törvényeire hivatkozva? Ma

már csupán a Mammon az, ami látható, és az ő törvényei azok, amelyek követésre érdemesek. És ha a világ mégis létezik még, akkor az csak azért van, mert fenntartják a nem látható, sőt mindinkább üldözött, de rejtetten létező erők. Vajon eljut-e majd e folyamat a végpontjáig – ami valóban a *Vég* lenne?

Czesław Miłosz azon elmélkedik, hogy a Gonosz preegzisztens és voltaképpen maga a Teremtés az, ami ellene irányul.[42] (Az általa elfogadhatatlan manicheus dualizmust próbálja ekképpen meghaladni egy olyan világban, amely egyre inkább a Gonosz uralma alatt állónak látszik.) A Teremtés eszköze pedig a Szó, a hiteles szó, ami nem különbözik a valóságtól.

Miklóssy Endre

Jegyzetek

[1] Tábor Béla: *Személyiség és logosz.* Budapest, 2003. 171. o.

[2] Tábor B.: i. m. 95–112. o.

[3] A. Koestler: *Sötétség délben.* Bp., 1988. 176. o.

[4] *Weisheit des alten Indien* I. Leipzig, 1987. 497. o.

[5] József Attila: *Azt mondják*

[6] Tábor B.: i. m. 261. o.

[7] Tábor B.: i. m. 203. o.

[8] Lévy-Strauss: *Szomorú trópusok.* Bp., 1973, 46. o.

[9] Szabó Lajos: *Tény és titok.* Bp., 2003. 316. o.

[10] Laplace híres válasza Napóleonnak, aki azt firtatta, hogy az égi mechanika elméletében hol van a helye Istennek: „Sire, erre a hipotézisre nincs szükségem."

[11] Tábor B.: i. m. 125. o.

[12] W. Blake: *A pokol közmondásai.*

[13] Hamvas Béla: *Scientia Sacra,* 379. o.

[14] René Guénon gondolatával megegyezőleg.

[15] Tao Te King, első mondat.

[16] Tábor B.: i. m. 231. o.

[17] A mágiának éppen ellenkező a lényege: a metafizikai hatalom segítségének a kikényszerítése.

[18] Tábor B.: i. m. 226. o.

[19] Szabó Lajos distinkciója a „tejmítosz" és a „cián mítosz" között.

[20] Wittgenstein mondja. „Nyelvem határa a világom határa is egyúttal."

[21] William Blake: *A pokol közmondásai.*

[22] Tábor B.: i. m. 183. o.

[23] Czesław Miłosz: *Ulro országa.* Bp., 2001. 312. o.

[24] Shakespeare: *Hamlet*

[25] Tábor B.: i. m. 39. o.

[26] Tábor B.: i. m. 39. o.

[27] Karácsony Sándor: *A könyvek lelke,* 21. o.

[28] Tábor B.: i. m. 66. o.

[29] Karácsony Sándor: *A másik ember.* Debrecen, 1942.

[30] Tábor B.: i. m. 213. o.

[31] A mesebeli királyfiak és milliárdosok ezért keresik oly lázasan azt a valakit, aki őket „önmagukért" szereti...

[32] Tábor B.: i. m. 99. o.

[33] Szabó Lajos : *Tény és titok,* 80. o.

[34] Tábor B.: i. m. 189. o.

[35] Czesław Miłosz: *Ulro országa,* 306. o.

[36] A pszichoanalízist, a marxizmust, a szociológiát és a neopozitivizmust hívták fel párbeszédre – a saját szellemi alapjaik tisztázása céljából.

[37] Lukács György maga is felismerte azt, hogy nincsen etika ontológia nélkül. Más kérdés, hogy neki nem volt esélye ennek az ontológiának a megalkotására.

[38] Szabó Lajos: *A hit logikája – Teocentrikus logika.* Bp., 1937.

[39] Tábor Béla: *A zsidóság két útja.* Bp., 1939.

[40] Rövid ismertetése az idézett Tábor Béla-mű 246–248. oldalán.

[41] Az ő intelmének a komolyan vétele 1939-ben más irányt szabhatott volna tragikus történetünknek. Értékelése: Miklóssy E.: *Erkölcsi illúziók és politikai realitások* (In Országépítő, 1998/3. sz.)

[42] Czesław Miłosz: *Ulro országa,* 274. o.

1% METAFIZIKA

Szabados György rovata

Nem tudjuk, hogy az Élet mely könyvébe írja majd Isten az önmagát elpusztító európai kultúra valóságos és megmaradó értékeit. A pusztítás azonban maga is e kultúrának a terméke, és a 19. század azért jelent ebben döntő fordulatot, mert konszolidálta a pusztítás szellemi alapjait.

All-seeing Heaven, what a World is this?
(Mindent látó Ég, micsoda világ ez?)

A borzadály e shakespeare-i mondatát írja Várkonyi a 19. század fölébe. És a borzadás tárgya a következő. „Darwin származási okmányokkal igazolja, hogy az ember állat, Haeckel bebizonyítja, hogy csupán egy gépies fejlődés terméke, Schopenhauer, hogy a fajta vak, tehetetlen eszköze, szabad akarata, egyéni célja nincs, Nietzsche, hogy tömegében megvetésre sem méltó rabszolgacsorda, Sorel, hogy korbáccsal tartandó féken, Marx, hogy társas viszonyait a legaljasabb indulatok alakítják, Engels, hogy kultúrája erkölcstelen, Lombroso, hogy nagyságainak lángelméje valójában elmezavar, Feuerbach, hogy csupán az, amit megeszik, Dühring, hogy eszméi és érzései az anyag izgalmi állapotai, Vogt, hogy gondolatai az agynak éppoly váladékai, mint a vesének a húgy, Freud, hogy a lelke helyén pöcegödör bűzlik. Alább már nem szállítható. Az ember, a Kozmosz szellemi fia, meghalt."

Ne csodálkozzunk hát azon a 20. századon, amit ez a szellem alapozott meg. Másrészt viszont – Várkonyi szerint – e szellem is csak következménye a társas viszonyok elfajulá-

sának. „A Homo Europeusnak, míg egyfelől oly magas hatalmi-szellemi posztra hágott, a bűne nem az volt, hogy egy korhadt rendszert félresöpört, hanem az, hogy az elavult örökletes hierarchia helyébe nem állított újat és korszerűt." Századunk magyar szelleme, legyen bár ezerarcú, ebben a helyzetmegítélésben egyetért: Fülep Lajos, Zalai Béla, Karácsony Sándor, Hamvas Béla, Szabó Lajos, Bibó István...

Az európai gondolkodás elveszítette az érzékét a hierarchia iránt, és mindenekelőtt annak az ismeretét, hogy kétféle törvény van, amit a régi kínaiak a LI és a FA szóval különböztettek meg (az Ég és az Ember törvénye). Így aztán a törvényalkotás, ami annak előtte csupán az emberi társadalomra vonatkozott, és amit még ezen belül is oly sokféle hagyomány, előítélet, szokás béklyózott meg, most a Világteremtés demiurgikus tettévé véli magát emelni. „Legyőzzük a természetet" – ezt a mondatot ugyan Sztálin tette hírhedtté, de felvilágosodás kori eredetű.

A kiindulópont az a materializmus, ami az újkori természettudomány módszertanából növesztette magát általános filozófiai rendszerré, és ami a 18. században még minden laposssága mellett is jelenthetett szellemi kalandot. De a lényegét csak most mutatja meg.

Miklóssy Endre
Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél

MINDSZENTY ÉS BARANKOVICS – AVAGY A KERESZTÉNY POLITIKA ÉS A MODUS VIVENDI

Mészáros István könyvének már az alcíme, *Adalékok a „keresztény párt" történetéhez* és ebben az idézőjel, és főként a bevezetés és a könyv záró bekezdése egyértelműen mutatja, hogy ez a mű nem csupán a történelemmel és olyan kiemelkedő személyiségekkel foglalkozik, mint Mindszenty József és Barankovics István vagy Kerkai Jenő, hanem a jelennel és a jövővel is. Azzal, hogy legyen-e keresztény – vagy inkább kereszténydemokrata – párt.

E könyv bemutatása, sőt kritikája tehát két okból is elkerülhetetlen. Egyrészt a múlt miatt, mert a szerző súlyosan méltánytalan módon bánik két annyira tiszteletreméltó emberrel, mint Barankovics és Kerkai, másrészt mert a szerző – szónoki kérdés formájában és ezért nyíltan ki nem mondva, de félreérthetetlenül – azt az álláspontot képviseli, hogy keresztény (illetve voltaképpen kereszténydemokrata) pártra a múltban sem volt, és a jövőben sincs szükség.

Foglalkozzunk először a múlttal. A *Bevezetőül: vélemények és kérdések* című részben a következőket olvashatjuk. Sulyok Dezső: „Nem tartom időszerűnek a Demokrata Néppárt mostani szervezkedését, mert megbontja a polgári arcvonal egységét." Pfeiffer Zoltán „úgy látta, hogy a Demokrata Néppárt – Barankovics vezetésével – a katolikus közvélemény egy részének leválasztását szolgálja a püspöki kar és Mindszenty követőinek táborából". E véleményeket a szerző idézi, majd a következőket írja: „E vélemények summája: az ország többségét alkotó katolikusok nagy része Mindszenty és a püspöki kar mögött volt vallási-erkölcsi-közéleti-társadalmi ügyekben. Ezt az egységes – kétségtelenül baloldalellenes – tábort politikailag megosztani, onnan jelentős réteget leválasztani csakis egy olyan keresztény világnézeti párt képes, amely nyílt összeütközésben áll Mindszentyvel. A hatalmat kezükben tartó baloldali politikai erők ennek tekintették a Demokrata Néppártot, amelynek vezetői elkötelezett „haladó katolikusoknak", „baloldali katolikusoknak", „neokatolikusoknak" vallották magukat. A Barankovics

István által [...] irányított Demokrata Néppárt [...] a magyarországi új, szocialista társadalmat tervező-építő politikai pártok sajátos *ellenzéki útitársaként* (*Kiemelés az eredetiben, Sz. Gy.*) tevékenykedett. Ennek következtében a párt vezetősége szemben állt Mindszentyvel, őt legyőzendő, kiküszöbölendő ellenfélnek tartva". Ezek rendkívüli súlyos vádak, mert a szerző már a bevezetésben egyértelműen leírja azt a prekoncepciót, hogy Barankovics és az 1945–48. évi DNP vezetői útitársak, „fellow-travellerek", tehát kollaboránsok voltak, és Mindszentyt legyőzendő, kiküszöbölendő ellenfélnek tartották. E súlyos vádakkal foglalkozni kell.

Térjünk most át a jövőre. Már a bevezetésben azt olvashatjuk, hogy „a Demokrata Néppárt szerepének, *mint történeti mintapéldának* elemzése bizonyára ilyen kérdéseket támaszt majd az olvasóban: Vajon létezhet-e, létezzen-e »katolikus« vagy »keresztény« pártként egy politikai párt?". S az *Utóhang New Yorkból* című utolsó részben: „Jó-e, ha valamely egyháznak van »saját« politikai-parlamenti pártja? Jó-e ez a pártnak [...] az egyháznak?". A könyv félreérthetetlenül nemleges választ sugall, ami figyelemre méltó, hiszen a kereszténydemokrácia fontos politikai erő, elsősorban a kontinentális Nyugat-Európában és Latin-Amerikában, de egyebütt is. Ezzel az állásponttal ugyancsak foglalkozni kell.

Végül e könyv hatása. E könyvet kis példányszámban adták ki, de azért eljutott az olvasókhoz. E sorok írja egy barátjától kapta meg azzal a kijelentéssel együtt, hogy: „Olvasd el; ebből meglátható, hogy miféle is volt valójában az a Barankovics." Minthogy a könyv nem maradt hatástalan, e recenzió megírása elkerülhetetlen.

Ezt követően ismertessük először a könyvet.

A könyv. Az e bevezetést követő, *Előzmények* című első rész formálisan két, valójában három fejezetből áll.

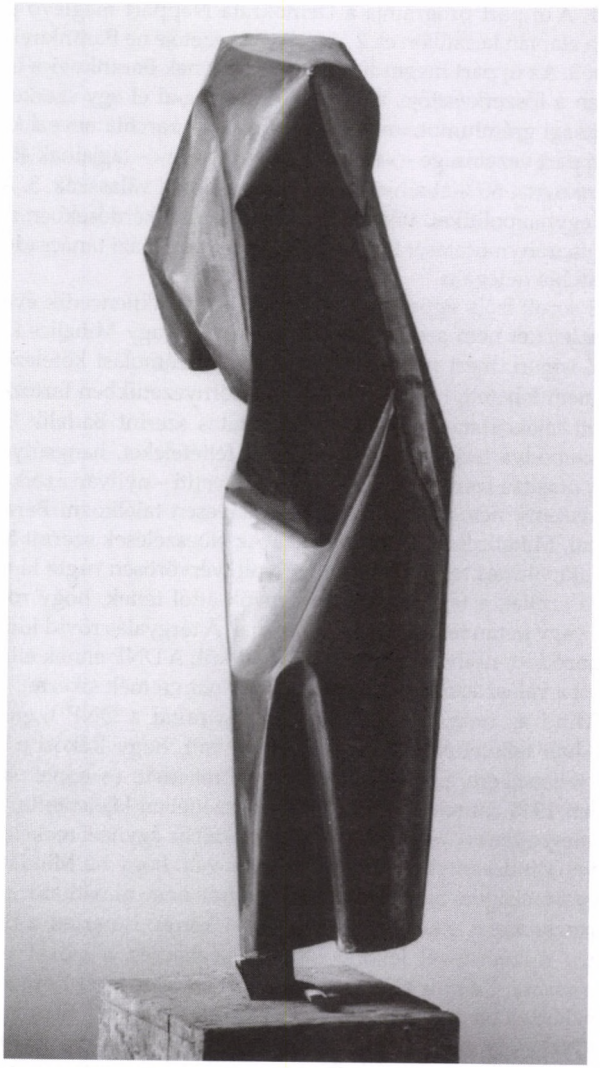
A *Keresztény pártok* című fejezet rövid, de konkrét konklúzióra nem vezető fejtegetést közöl arról, hogy milyen is lehet (vagy nem lehet) a „világnézeti párt". Ezután – külön fejezetcím nélkül, de gyakorlatilag önálló fejezetben, és formálisan elismerve a KALOT jelentőségét – elítélő módon nyilatkozik az 1945–48. évi DNP elsődleges tömegbázisát, sőt képviselőinek egy részét adó KALOT-ról és alapítójáról, Kerkairól. Amint írja, Kerkai *„szoros kapcsolatokat, sőt együttműködést igyekezett kialakítani a hazai baloldali, kommunista ve-*

zetés alatt álló, harcosan ateista-materialista irányú, a proletárdiktatúra rejtett előkészítésének segítését célul tűző MIOT ifjúsági szövetséggel". Ezt követően valóságos elégtétellel írja le: „Kerkai tragikuma: *éppen azok a kommunisták, akikkel szoros baráti együttműködést tervezett, a KALOT-ot [...] betiltották, s magát Kerkait [...] letartóztatták.* A börtönben szinte halálra gyötörték, s emberroncsként szabadulva néhány keserves év után meghalt."

Míg az előző fejezet a KALOT-ot és Kerkait, ez a *Neokatolikusok* című fejezet – a címben a „neokatolikus" szó idézőjelbe van téve – Szekfű Gyulát, Barankovics Istvánt, Rónay Györgyöt és Mihelics Videt, közvetve az akkor döntő szerepet betöltő nyugat-európai kereszténydemokrata pártokat, és végül Giesswein Sándort, a korszerű magyar kereszténydemokrácia előfutárát ítéli el. Elég idézni ezt a Giessweinről írt mondatát: „Kétségtelen: Giesswein kanonok tévútra sodródott, zsákutcába került; s bizony ez a pápai tanítás megtagadása volt". Hogy Giesswein mit, mikor, hol és hogyan tagadott meg, annak közlésével adós marad a szerző.

A könyv legterjedelmesebb és központi része az *Eseménytörténet* című rész, amelynek négy fejezete az 1945., 1946., az 1947. és az 1948. évi eseményeket tárgyalja. Nem sokban megy túl a már ismert forrásokon, és a DNP és Mindszenty közti viszony alakulását állítja a központba. Az 1945-tel foglalkozó fejezet leírja, hogy „a Demokrata Néppárt vezetői ebben az időben feltűnő módon igyekeztek szoros kapcsolatba kerülni Mindszentyvel", törekvéseik azonban sikertelenek maradtak: „a püspöki kar is, Mindszenty is [...] nem kívánták a katolikus egyházat egyetlen pártban megjeleníteni", vagyis nem támogatták a DNP-t. Az 1946. évi eseményeket leíró fejezet egyértelműen mutatja mind Mindszenty, mind a szerző Sulyok Dezső iránti szimpátiáját, valamint a politikai stratégiai ellentét kiéleződését. A Barankovics, Bálint Sándor és Eckhardt Sándor által aláírt 1946. július 16-i levél többek között a következőket írja: „Őeminenciája politikájának lényege a teljes elutasítás a mai magyar demokráciával szemben, és teljes elzárkózás a modus vivenditől."

Az 1947. évi események központjában szükségszerűen az ez évi választások állnak. Az ezekre való felkészülés jegyében került sor az 1947. július 21-i tárgyalásra, amikor Badalik Bertalan domonkos rendi szerzetes, későbbi veszprémi püspök „a jóváhagyás, a támogatás hat feltételét terjesztette a pártok megjelent képviselői

NŐI TORZÓ
1982

elé: 1. A új párt programja a Demokrata Néppárt meglévő programja alapján készüljön el. 2. Az új párt vezetője ne Barankovics legyen. 3. Az új párt megindítandó napilapjának Barankovics István legyen a főszerkesztője, aki »készséggel fogad el egy szerkesztőbizottsági grémiumot, amelynek tagjait a hierarchia nevezi ki«. 4. Az új párt vezetősége – »végrehajtó bizottsága« – tagjainak 40%-át Barankovics, 60%-át a hierarchia jelöltjei közül válasszák. 5. Az új párt egyházpolitikai, világnézeti vonatkozású kérdésekben a hierarchia iránymutatását követi. 6. Az új párt egyházi tanácsadóját a hierarchia delegálja."

E sorok írója éppen ekkor töltötte be tizenkilencedik évét, és a részleteket nem személyesen Barankovics vagy Mihelics közléséből ismeri, mert nekik vele szemben beszámolási kötelezettségük nem lehetett, hanem a közvetlen környezetükben tartozóktól kapott tájékoztatás alapján. E tájékoztatás szerint Badalik Bertalan szabódva terjesztette elő ezeket a feltételeket, hangsúlyozva, hogy utasítás szerint jár el, és ezeket közvetíti – nyilván azért, mert Mindszenty nem volt hajlandó személyesen találkozni Barankoviccsal, Miheliccsel és a többiekkel. Az elbeszélések szerint Mihelics, aki vérmes természetű ember volt, vérvörösen rúgta ki maga alól a széket; a tárgyaláson résztvevők attól féltek, hogy rosszul lesz, vagy netán felindulásában meghal. A tárgyalás rövid idő alatt befejeződött, nyilván megállapodás nélkül. A DNP ennek ellenére indult a választásokon, köztudott, hogy nem remélt sikerrel.

Mind az ország, mind Mindszenty, mind a DNP tragédiája 1948-ban teljesedett ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy Rákosi a hatalom teljességére, proletárdiktatúrára törekedett, és ennek szellemében 1948. január 10-én mondott beszédében kijelentette, hogy „a »megegyezés« vagy pedig »végezni kell az egyházi reakcióval«, vagyis Mindszentyvel". Nyilvánvalóvá vált, hogy ha Mindszenty Magyarországon marad, modus vivendi nem alakítható ki, sőt letartóztatása is elkerülhetetlen lesz. A könyv ismerteti a Barankovics részvételével lebonyolított kétségbeesett akciókat ennek elhárítására. Először Czapik Gyula egri érsek utazott Rómába, és tartózkodott ott „szeptember 21. és október 5. között". Ezután „XII. Pius pápa úgy döntött, hogy apostoli vizitátort küld – Angelo Rotta korábbi nuncius személyében – hazánkba". Az ő ideutazása végül elmaradt. „1948. november 19-én letartóztatták Zakar András prímási titkárt." Ezután, utolsó kétségbeesett kísérletként Rómába

küldték Mócsy Imre jezsuita szerzetest, akinek személyes kapcsolata volt a pápa közvetlen környezetével, de mire a pápa elé kerülhetett volna, Mindszentyt már letartóztatták. A többi köztudott: Mindszentyt elítélték, a DNP beszüntette működését, Barankovics az amerikai nagykövetség kocsiján elhagyta az országot, a DNP képviselőinek nagy része külföldre menekült, az itt maradtak jó része börtönbe került.

A történtek méltatására a *Hűvös viszonyban* című harmadik részben kerül sor. A *Más súlycsoport* című első fejezet az állapítja meg, hogy „Mindszenty és Barankovics nem ugyanabba a »súlycsoport«-ba tartozott", és hosszan, bár nehezen áttekinthető módon tárgyalja az ellentéteket. A *Pro memória* című fejezet tovább folytatja a politikai stratégiára vonatkozó nézetkülönbségek élezödésének nehezen áttekinthető bemutatását. A könyv csúcspontjának e fejezet vége tekinthető; itt a következőket olvashatjuk:

„Nem sokkal később, hogy Barankovics István – Mindszenty letartóztatása után – úgy döntött, hogy elhagyja pártját és Magyarországot, a Vatikánban *XII. Pius pápa* ismét megerősítette addig is hangoztatott igen határozott véleményét: »a kommunizmust tilos támogatni«. A Szent Officium határozatát *1949. június 30-án* írta alá, és *július 1-jén* tette közzé. [...] Szövege:

1. Kérdés: vajon megengedett dolog-e a kommunista pártokba való belépés, illetve ezek pártfogása?

Válasz: Nem; a kommunizmus ugyanis materialista és kereszténységellenes; noha a kommunisták vezetői szóban akárhányszor azt nyilatkozzák, hogy nem támadják a vallást, a valóságban mégis mind tanításukban, mind tevékenységükben Istennel, az igaz vallással és Krisztus egyházával szemben ellenségesnek mutatkoznak."

Utódja, *XXIII. János pápa* is ezt tette a Szent Officium újabb határozatát *1959. április 2-án* megerősítve és *április 4-én* közzétéve:

Kérdés: vajon a katolikus polgároknak a képviselő-választásoknál megengedett-e szavazataikat olyan pártokra vagy jelöltekre adni, akik bár a katolikus tanítással ellentétes elveket nem vallanak, sőt a keresztény nevet is igénylik maguknak, a valóságban mégis a kommunistákkal társulnak, és cselekvésmódjukkal azokat támogatják?

Válasz: Nem, a Szent Officium 1949. július 1-jén kelt határozata 1. pontjában tartalmazott szabálynak megfelelően."

Mit keresnek itt ezek az idézetek? Hogyan lehet ezen idézetek elé azt a bevezető mondatot írni, hogy „nem sokkal később, hogy Barankovics István – Mindszenty letartóztatása után – úgy döntött, hogy elhagyja pártját és Magyarországot"? Barankovics és a vele együttműködők, különösképpen Jánosi, Kerkai és Mócsy jezsuiták sohasem társultak a kommunistákkal, és őket cselekvésmódjukkal sohasem támogatták. Ezek az idézetek, ezen a helyen elhelyezve, sajnos, mégis alkalmasak olyan benyomás keltésére, mintha ezek a határozatok valamiképpen azért mégis rájuk is vonatkoznának. Az ilyen benyomás keltése e recenzens szerint megengedhetetlen.

Az ezt követő *Megegyezés?* című fejezet, ismét eléggé áttekinthetetlen módon, lényegében véve minden modus vivendi kialakításának lehetetlensége mellett érvel. A könyvet lezáró *Utóhang New Yorkból* című oldallal már foglalkoztunk. Térjünk át az ismertetés után a könyv értékelésére.

Értékelés. Legyen szabad ezt az értékelést e sorok írójának személyes emlékeivel kezdeni, már csak azért is, mert ezeket nem vihetem magammal, leíratlanul, a sírba. Életemre – szüleimen kívül, akik öklömnyi gyerekkorom óta plántálták belém a szociális érzékenységet és a közéleti elkötelezettséget – négy embernek volt meghatározó szerepe: Kerkai Jenőnek, Barankovics Istvánnak, Pálos Antalnak, a legnehezebb idő jezsuita provinciálisának, aki maga is eltöltötte az ő évtizedét a börtönben, és Heller Farkasnak. Életem meghatározó, 14. és 20. év közötti éveit, az 1942 és 1948 közti éveit töltöttem el közelükben, velük eléggé szoros kapcsolatban.

Barankovics iránt, lenyűgöző intellektuális képességei folytán, a legnagyobb tisztelettel viseltettem. Első éves egyetemi hallgató koromban, 1947 tavaszán lehetett, hogy megírtam egy tanulmányt, életem első, kiadatlan publicisztikáját, és egy emlékezetem szerint hétfői pártnapon átadtam Barankovicsnak bírálatra. A következő héten, a rendezvény végén odajött hozzám, és azt mondta: „Elolvastam az írását. Figyelemre méltó, de lenne hozzá néhány megjegyzésem. Megtenné, hogy felkeres a lakásomon? Alkalmas volna esetleg szerda délután?" Szívdobogva kopogtam be az ajtón. Egy feltűnően csinos fiatal hölgy nyitott ajtót, amint később megtudtam, felesége húga. Már vártuk – mondta –, menjen be a szerkesztő úrhoz." Könyvekkel és újságokkal teli szobába léptem be. Hellyel kínált, egy óriási bőrfotelban, és azt mondta: „Amint már mond-

tam, ez az írás figyelemre méltó, de mégis volna néhány megjegyzésem ..." Hogy mi volt az írásban, és mik voltak a megjegyzései, arra már nem emlékszem, de személyes stílusát, a 18 éves fiatalembernek adott megtiszteltetést nem felejtem el soha.

Kerkai iránt, ha lehet, még nagyobb tisztelettel viseltettem. Az 1947. évi választások után, amikor a budapesti plakátragasztást és röpcédulaosztást szerveztem, Kerkai Jenő nem hívatott, hanem megkeresett. Kezet nyújtott, és azt mondta: „Úgy harcoltál, mint egy oroszlán. Köszönöm. Eddig nem becsültelek úgy, mint kellett volna. Ezután másként lesz." És másként is lett. 1956-ban találkoztunk újra a forradalom napjaiban és az azt követő időben. Élete utolsó éveiben, amikor Pannonhalmáról Budapestre jött, ismételten – talán minden alkalommal, amikor ide utazott, nem tudom – találkoztunk, és tájékoztattam a világ eseményeiről. Ekkor mesélte el a legszörnyűbb kínzást, amit valaha is hallottam.

„Minden hét közepén, egy meghatározott napon – úgy emlékszem, hogy ez szerda volt – megjelent a cellában egy hatalmas, brutális ávós. »Na, Kerkai, álljon fel! Kiszabadul maga innen?« – »Kiszabadulok – mondtam én – és maga fog itt ülni a helyemen« – válaszoltam. »Na akkor gyerünk!« És iszonyúan összevert. Mikor vége volt, felszabadulást éreztem, hogy ezen túl vagyok. És egy óra múlva azt gondoltam, hogy még 6 nap és 23 óra. Majd 6 nap és 22 óra. Majd egy óra. Majd fél óra. Majd öt perc. És 12 órakor, másodpercnyi pontossággal beállított. »Na, Kerkai, álljon fel! Kiszabadul maga innen?«"

Az, hogy nem engedett, és újra elmondta, hogy „kiszabadulok", Kerkaira vall; más ezt meg nem tette volna, én sem. Ennél irtóztatóbb kínzást még kiagyalni sem lehet. Testben megtört, 1956-ban már csak árnyéka volt korábbi önmagának, de hite, akarata és a jövőbe vetett bizalma megmaradt holtáig. 1970. november 8-án halt meg Pannonhalmán. Nem hagyhatok válasz nélkül egy olyan írást, amely kollaboránsnak minősíti.

Áttérve a könyv értékelésére, legnagyobb sajnálatomra a következőket kell leírnom. Egyrészt a könyv nem követi pontosan az időrendet, önkényesen vegyíti az események leírását saját kommentárjaival és más eseményekkel, olyannyira, hogy nehéz, sőt lehetetlen az események leírásának és kommentálásának megkülönböztetése. Másrészt, ami ennél sokkal súlyosabb, a könyv elfogult. Már bevezetésként leírja azokat az ominózus és már idézett

tételeket, hogy a Demokrata Néppárt vezetősége az akkori hatalom „sajátos *ellenzéki útitársaként*" tevékenykedett, és Mindszentyt „legyőzendő, kiküszöbölendő ellenfélnek" tartotta. Ezek a tételek nyilvánvalóan tévesek, és e könyv e téves tételek bizonyításának kísérlete. Ezért e könyv nem tekinthető e kor és e személyek objektív leírásának, ezt ilyen keményen le kell írnom.

Ezt maga a szerző is belátja, amikor a könyv utolsó előtti bekezdésében a következőket írja: „*Kétségtelen, hogy Mindszenty is, Barankovics is egyaránt őszintén, tiszta szívvel, tudatos szándékkal a magyar nép, a magyar katolikus-keresztény közösség javát akarta szolgálni közéleti tevékenységével az egyház- és magyarellenes erőkkel szemben*". Ez az igazság, ez az igazság fölülírja a könyvben leírt tarthatatlan minősítéseket, de ezzel a mondattal ellentétben áll a könyv egészének szelleme és szemlélete.

A recenzióban feltétlenül ki kell térnem a Mindszenty és Barankovics közti alapvető stratégiai ellentétre, amely nagyon jól megismerhető e könyvből. Barankovicsnak és a DNP felső vezetésének, intellektuális magjának nézeteit nagyon jól mutatja be az *Emlékeztető a Demokrata Néppárt működéséről 1947. augusztus 1-jétől 1948. július 15-ig* c.ímű „13 oldalas gépírásos beadvány", amelyet „1948. július 13-án [...] iktattak az esztergomi Prímási Levéltárban", és amelyről a könyv azt írja, hogy „a kísérő irat [...] jelenleg nem található mellette, így nem tudjuk, hogy ki írta, [...] [de bizonyára] a párt belső életét jól ismerő tagja volt az irat szerzője". E sorok írója nagyon jól tudja, noha ezt nem tudja okirattal bizonyítani, hogy a szerző Matheovits Ferenc, a DNP országgyűlési képviselője volt.

Ez az irat a Mihelics Vid által adott külpolitikai helyzetképből a következőket idézi, nyilván emlékezetből és nem szó szerint, mert Mihelics így nem fogalmazhatott: „Csalfa reményekkel ne legyünk az angolszászok iránt, mert Jaltában és Potsdamban ők is hozzájárultak ahhoz, hogy itt orosz megszállás legyen, tehát hogy orosz érdekszférába kerüljünk. Mi lényegtelen pont vagyunk itt, Közép-Európában, már csak azért sem számíthatunk rövidebb változásra, mert miértünk az angolszászok Jaltát és Potsdamot nem fogják felrúgni. [...] Mondani sem kell, hogy a párt értelmiségi képviselőinek nagy része a legélesebben ellene mondott ennek a külpolitikai helyzetfestésnek." Az „a legélesebben ellene mondott" szavak világosan mutatják a magyar értelmiség nagy részének akkori gondolkozását, mert ennek az értelmiségnek a legnagyobb része

valóban az „ami ebből hátravan, guggolva is kibírjuk" szemléletét követte – ezt a mondatot csak a mai öregek ismerhetik –, teljességgel figyelmen kívül hagyva a nyilvánvaló tényeket.

Az ellentétes nézet bemutatására a szerző Mindszenty emlékiratait idézi. „Az volt a felfogásom, hogy határozott kiállással és a lelkipásztoroktól jövő egyértelmű eligazítással megakadályozhatjuk a vallásellenes – vagy társadalmakat és közerkölcsöket romboló – mozgalmak hatalomra jutását."

Legyen szabad itt ismét személyes emlékeimet idézni, mert ezeket is meg kell örökíteni. Már 1947 óta jól ismertem Matheovits Ferencet, és ismertem Barankoviccsal való alapvető nézeteltérését is. Mind nézetei, mind egyénisége alapján feltétlenül Barankovics állt hozzám közelebb, de 1989 után ismételten meglátogattam pécsi lakásában Matheovits Ferencet, aki időközben tizenkilenc és fél év börtönt szenvedett el. Ennek az embernek az erkölcsi nagyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy – magánbeszélgetésben – elismerte, hogy tévedett, és hogy hiába szenvedett.

Itt tehát senkinek semmiféle erkölcsi elítéléséről nem lehet szó. Barankovics modus vivendit keresett, ebbe belebukott, és amikor ez nyilvánvalóvá vált, Jánosival együtt, aki ez ügyben társa volt, elhagyta az országot. Kerkai, aki ugyancsak társa volt, itthon maradt, és tíz év iszonyú börtönt szenvedett. Mindszenty, aki elutasította a modus vivendi keresését, nyolc év börtönét és másfél évtized félrabságát szenvedte el, Matheovits Ferenc pedig az ő tizenkilenc és fél év börtönét. Hogyan lehet itt bárkit bármivel vádolni? Itt nem érhet vád senkit, csak tisztelet.

A világpolitika realitását 1946-tól kezdve már nem csupán Jalta és Potsdam jelentette. A vezető nyugati politikusoknak a háború végét követő egy év is elég volt ahhoz, hogy felismerjék a valóságot. Churchill 1946. március 5-i fultoni beszédében hívta fel a figyelmet a Szovjetunió expanziós törekvéseire, először használva a vasfüggöny kifejezést. Truman 1947. márciusi kongresszusi beszédében hirdette meg a Truman-elvet, a feltartóztatás, containment, de nem a visszaszorítás, a rollback elvét. A rollback 1989-ben jött el, több mint 40 évvel később. Ennek fényében és mai eszünk szerint naivitásnak tűnik valamennyi kísérlet, a radikálisabb is és a mérsékeltebb is.

A múlt után forduljunk a jövő felé. A szerző azt a kérdést veti fel, a könyv elején is és végén is, hogy jó-e, ha valamely egyháznak

van „saját" politikai-parlamenti pártja? Jó-e ez a pártnak, az egyháznak? A válasz egyértelmű: nem jó. A klerikális, egyházfüggő politizálás fölött eljárt az idő. Ez már közvetlenül 1945 után is időszerűtlen volt, és teljes anakronizmus, teljes képtelenség ma.

Kerkai és Barankovics azonban nem ilyen pártot akart, hanem progresszív gondolkozású, modern kereszténydemokrata pártot. Nemcsak akarták, létre is hozták. Valami egészen újat, soha nem látottat alkottak meg, az Európai Unió magját alkotó hat országgal egyidejűleg és tőlük teljesen függetlenül létrehozták Magyarországon a korszerű, progresszív, szociális elkötelezettségű kereszténydemokrata pártot. Ennek a törekvésnek az igazi súlyát csak akkor lehetett felmérni, amikor láthattuk, hogy nyugat-európai testvérpártjai felszámolták Nyugat-Európa megosztottságát, mindenekelőtt a német–francia ellentétet, és megnyitották az utat az egységessé váló Európa felé. Az, hogy a mai EU nem mindenben felel meg az ő korábbi elképzeléseiknek, nem az ő hibájuk. Az tehát, hogy az egyházi párt gondolata abszurd, nem jelenti azt, hogy a korszerű kereszténydemokrata párt gondolata is az. Hogy ez hogyan hozható létre, már nem ide tartozik.

Ide kapcsolódik azonban az a másik kérdés, hogy az ilyen törekvéseknek hol kell megtalálniuk a fogódzót a múltban, azt a pontot, amelyhez kapcsolódva – fél évszázad elteltével – megkísérelhetik helyreállítani a kontinuitást. Ezt a kapcsolódási pontot két helyen lehet keresni. Az 1945. előtti konzervatív erőknél, vagy a harmincas évekkel kezdődő progresszív mozgalmaknál, a „félbemaradt reformkornál", Kerkainál és Barankovicsnál. (Vö.: *Félbemaradt reformkor 1935–1949*. Róma, 1990 – Püski, Bp., 2006.) A szerző félreérthetetlenül az első kapcsolódási pontnál keresi a kontinuitást, gyakorlatilag teljesen elutasítva a másodikat. E recenzens szerint azonban a kapcsolódási pont csak a *Félbemaradt reformkor*, csak Kerkai és Barankovics lehet. A kontinuitás csak itt állítható helyre, csak az ő példájukat követhetjük. E sorok írója tehát szükségesnek tartja példájuk követését és kísérletük megismétlését, és végzetesnek az őket megelőző idő konzervatív gondolkozásához való visszatérést.

(Mészáros István: Mindszenty és Barankovics. Adalékok a „keresztény párt" történetéhez. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2005.)

SZAKOLCZAI GYÖRGY

X731

HAMIS PÁTOSZ NÉLKÜL

Vigh Tamás néhány emlékművéről

Vigh Tamás szobrászművész azon kevés kortárs mesterek egyike, aki az 1950-es évektől napjainkig töretlenül ívelő alkotói pályáján egy szelíd következetességgel felépített, világos etikai és művészi elveken nyugvó, egységes életművet tudott létrehozni. Az oeuvre jelentős részét képezik megvalósult vagy tervként fennmaradt köztéri munkái, amelyek példaértékűen mutatják fel egész életművén végigvonuló törekvését, azt, hogy a szobrász – saját szavait idézve – „drámailag élje át a témát" és kerülje el a „lapos közhellyé merevítést". Sokat foglalkoztatott kortársaihoz (pl. Kiss Istvánhoz, Somogyi Józsefhez, Varga Imréhez) képest Vigh Tamásnak a Kádár-korszakban feltűnően kevés szobrát állították fel, ami köszönhető a korszak művészetpolitikájának végrehajtóival való összeütközéseknek, annak, hogy ő számos kitűnő pályatársával ellentétben (pl. Borsos Miklós, Vilt Tibor) nem szakította magában ketté a szobrász és a köztéri szobrász státusát. A pártállam alatt megőrzött szellemi, művészi függetlensége a rendszerváltás után sem kamatozott, a nagyobb megbízatások elkerülték, az egymást váltó politikai kurzusok és a hozzájuk kapcsolódó művészeti klikkek egyike sem tartotta fontosnak, hogy jóvátegye a korábbi kultúrpolitika okozta sérelmeket. Egyetlen jelentős megvalósult köztéri munkája az 1956 októberében, az Akadémia utcai pártház előtt halálos sebet kapott I. Tóth Zoltán történész, akadémikus fekete gránitból készült emlékműve. A szobrot Marosi Ernő akadémikus kezdeményezésére, az MTA megbízásából készítette a művész és 2006-ban állították fel az Akadémia előtt.

Vigh Tamás legjelentősebb műveiben nem tesz engedményeket a kor kívánalmainak, a megbízásos munkákban is valódi művészi problémákat jár körül, a művek korokon átívelő kisugárzásának eredője a modern térplasztika és az ábrázoló jellegű emlékműszobrászat eggyé olvadása. Emlékműveinél a téma pedig mindig maga a történeti idő, kettős fénytörésbe helyezve – jelenti az ábrázolandó téma történeti idejét és a művészi alkotópillanat idejét. Mivel az emlékező-megidéző szobrász pillantása az adott kimerevített történelmi eseményre vagy annak résztvevőjére soha nem ironi-

K. Csejdy Júlia

kus vagy ideologikus, hanem a hagyományt (legyen az történelmi vagy esztétikai) elfogulatlanul újraértelmező, ezért legkitűnőbb munkáiban ez a két történeti idő egy pillanattá forr össze. Ezek a szobrok nem reprezentálnak, nem leírják tárgyukat, azaz nem egy ideológia legitimációját szolgálják, ezért monumentalitásuk sem válik groteszkké az adott korszak elmúltával.

Érdemes felidézni a művész néhány köztérre szánt alkotásának sorsát, mivel így megismerhetjük a történeti időre reflektáló alkotómódszerét, és ha vázlatosan is, de megidézhetjük mindazokat az erőket, amelyek a szobrász vésőjénél és mintázófájánál is eredményesebben próbálták alakítani a szobrok végleges formáját. A témának az ad aktualitást, hogy 1967–68-ban keletkezett, de kivitelezésre nem került *Tisza-szabályozási emlékmű-terv*ét a Tiszántúli Vízügyi Igazgatóság 2007-ben felállítja. Vásárhelyi Pál bronzba öntött, illetve és a kubikosok kőbe faragott alakjait a Kiscelli Múzeumban idén nyáron, Vigh Tamás életmű-kiállításán már ki is állították. Különös fejleménye ez művészeti életünknek, térségünkben inkább az a gyakorlat, hogy a korábbi kurzusok köztéri szobrait, természetesen elsősorban a letűnt hatalom legitimációja szempontjából fontos politikai, történelmi vonatkozású alkotásokat lebontják, szoborparkokba száműzik. Most viszont egy negyven éven keresztül tervként és kisplasztikaként *(Magyar mérnök, Az Alföld népe)* továbbélő mű valósulhat meg a művész közreműködésével. Ahhoz, hogy megérthessük a negyven évvel ezelőtti elutasítás okait (és Vigh Tamás egyéb terveinek torzóban maradását), egy röpke látleletet kell adnunk a Kádár-kor művészeti életének irányításáról. Ezáltal jobban meg tudjuk világítani a Vigh Tamás művészi habitusából, saját szavaival „az eszméi hitelességéért" folytatott küzdelmekből születő konfliktusokat.

A hangsúlyváltozások és a belső korszakhatárok ellenére is a hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig tartó időszak – Vigh Tamás legtermékenyebb korszaka – ideológiai szempontból monolitikus jellegű volt, a Kádár-kor kultúrpolitikájának irányítói mindvégig hangsúlyozták az 1958-as művelődéspolitikai elvek változatlan érvényét. E szerint a szocialista, realista tendenciák támogatásának elsődlegessége mellett elfogadható minden humanista érték, még a polgári is, illetve vállalható a stílusok sokfélesége. Természetesen tiltandó mindaz, ami ember- és közösségellenes és „támadja a szocializmus alapjait". Ahhoz, hogy a fent kifejtett

MILLENNIUMI EMLÉKMŰ-TERV
2001

meglehetősen képlékeny kategóriák, mint „szocialista törekvések" „humanista érték" „a szocializmus alapjait támadó megnyilvánulás" alapján a három „T" politikáját működtetni lehessen, ideológiailag igen felkészült művészeti és kiadói lektorokra volt szükség. A kultúrpolitika játékterének fokozatos beszűkülése és az elvi tisztázatlanságok közegében kitermelődött gumifogalmak bizonytalan alkalmazása a három „T" kategóriáit valójában némileg átjárhatóvá tették; az ideológiai felpuhulás természetesen legkevésbé az állandó nyilvánosságra szánt művészeti alkotások esetében mutatkozott. A képzőművészetben nemcsak az intézményrendszer merevsége okozta az új törekvések szűk érvényesülését, illetve a köztereken való meg nem jelenését. A Képző- és Iparművészeti Lektorátuson fellelhető bírálati jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy a megrendelők és a társadalmi szervek (párt, tanács) képviselőinek konzervatív esztétikai ítélete is nagyban hozzájárult egy-egy modern szellemben megfogalmazott, állandó nyilvánosságra szánt alkotás kizsűrizéséhez.

Az 1960-70-es évtized a hagyomány és modernség fogalmait újszerűen interpretáló, a tradíciókat sokféleképpen átértelmező – kultúrpolitikai szempontból leginkább a tűrt kategóriába sorolható – alkotók (pl. Barcsay Jenő, Kondor Béla, Országh Lili, Vigh Tamás, Schaár Erzsébet, Vilt Tibor) jelentős életműve kibontakozásának az időszaka. Vigh Tamás 1977-es tihanyi kiállításának katalógusában Németh Lajos ezt a korszakot a következőképpen jellemzi: „Ahogy mindjobban távolodunk tőle, egyre inkább látjuk: az 1960–70-es évtized a magyar kultúra nagy korszaka volt. Akik résztvevői voltak az évtized művészeti életének, tudják, hogy nem voltak konfliktusmentes, a klasszikumot spontán szülő évek [...] mégis [...] a képzőművészet különböző ágazataiban nemcsak tehetségek jelentkeztek, ígéretes utak bontakoztak, hanem remekművek is születtek, sőt bízvást mondhatjuk, a remekművek bővedje figyelhető meg."[1]

Némi fenntartással az 1970-es évet elfogadhatjuk belső korszakhatárnak – megjegyezve, hogy a 70-es évtizedre jellemző tendenciák már a 60-as évek közepén jelentkeztek – hiszen ekkorra már megjelentek a konceptualizmus első alkotásai, jellemzővé vált a műfaji határok elmosódása és az intermediális műfajok megjelenése, a neoavantgárd kifejezésmódok pedig az évtized közepére már szinte köznapi gyakorlattá váltak. A tárgyalt korszak köztéri

szobortermésében azonban cezúrákat nehezebb kijelölni, hiszen az autonóm műfajokban lezajlott, fent vázolt folyamatok csak az igen bonyolult cenzurális mechanizmust kijátszva jelenhettek (volna) meg az állandó nyilvánosság előtt. Ezért a köztéri szobrászat leginkább a hiány kategóriájával jellemezhető: a műtermek magányában születő kisplasztikák, az alkotótelepek (Székesfehérvár, Dunaújváros, Siklós stb.) szoborparkjaiban felállított, félnyilvánosságot elérő művek és a közterekben felállított művek közti áthidalhatatlan szakadék a korszak kontraszelektív kultúrpolitikájáról tanúskodik. Mivel a köztéri szobrászat legfontosabb sajátosságai a nyilvánosság és a reprezentáció, ebből következik jellegzetes műfajának, az emlékműszobrászatnak legfontosabb jellemzője: a látszólag csupán történeti, valójában történeti és politikai értékeket megjelenítő emlékművek szorosan kötődnek a mindenkori politikai hatalomhoz. Az emlékmű tehát elsődlegesen a felállítása idején uralkodó politikai viszonyokhoz idomul, csak látszólag a történelmi kultusz tárgya, lényege szerint valójában politikai szimbólum. Minden politikai propaganda előszeretettel idézi a múltat, amit eleve eltorzít azáltal, hogy sematizálja, de azáltal is, hogy a történelem szövetéből csak az általa „pozitívnak" vélt személyeket, eseményeket emeli ki. Ez a többszörösen eltorzított történelemkép még sematikusabb lesz, mivel az emlékmű szimbolikájában közérthető formában kell megjelennie. Ennek eredménye, hogy a szimbólumok konkrét megjelenési formája az emlékművek esetében leggyakrabban valamilyen közhely; ha kivész mögüle a politikai, ideológiai bázis – pl. rendszerváltások idején –, akkor a korábban elfogadott szimbólumok pillanatok alatt irritálóan groteszk, üres formákká válnak.[2] Ez történt a két világháború közti Magyarország és a Kádár-kor legtöbb politikai és történelmi emlékművével. A felvázolt kultúrpolitikai háttér ismeretében nem meglepő, hogy a két évtized köztéri szobortermésében (bár a hetvenes években csökkenő mértékben) – legyen szó politikai, történelmi monumentumról vagy díszítőszoborról – végig dominál az egyedül üdvözítőként hirdetett, természetelvű, ábrázoló jelleg.

Így talán az is jobban érthető, hogy Vigh Tamás *Tisza-szabályozási emlékmű*ve miért tűnhetett kedélyborzolóan modernnek és elvetendőnek 1967-ben. Ebben az esetben a lektorátusi jegyzőkönyvek tanúsága szerint úgy tűnik, elsősorban a megrendelő, a vízügyi igazgatóság ellenállásán bukott meg az emlékmű megva-

lósítása (a művész bírálók és szaklektorok ha fenntartással is, de támogatták). A megrendelő reprezentatív alkotást várt, Vigh Tamás viszont lemondott a portrészerűségről, a naturalisztikus jellemzésről, helyette egy egész korszakra jellemző szellemi magatartás testesült meg egy emblematikus, heroikus vállalkozás főszereplőjének, Vásárhelyi Pálnak alakjában. A terv alapötletét az Alföldön mindenhol megtalálható kurgánok adták, amelyek jellegzetes elemei a síkvidéki tájképnek. Egy átvágott földhányásba állította a szobrász a főalakot, és a dombtetőre, egy szádfallal megtámasztott kiszögellésre a tektonikus szerkesztésű kubikosok csoportját. A kismintákat lemezhajlítással készítette (illetve a Vásárhelyi-figurát mintázással és lemezhajlítással), a megvalósításkor öntötték volna bronzba a főalakot, illetve faragták volna ki kőből a kubikosok alakját. A kisplasztikában meglévő változatok tanúsága szerint mind a főalak, mind a kubikosok csoportjának megfogalmazása nélkülözi a historizáló, attribútumokra építő ábrázolásmódot, ehelyett a lemezhajlítás megszabta plasztikai törvényszerűségek – a hajlítás és gyűrés – határozzák meg a figurák egymáshoz kapcsolódó ritmikus viszonyát.

A terv egyben a monumentális földplasztika első magyarországi emlékének is tekinthető. A földplasztika megjelenése a történelmi emlékműszobrászatban megszokott talapzat/főalak kiemelés helyett utalt a földmunka, a folyószabályozás grandiózus voltára és egyben – ha talán nem is szándékosan – megelőlegezte a korszak konceptuális indíttatású magyar szobrászatában később megjelenő land art, a „tájléptékű művészet" lehetőségét. Persze Vigh Tamásnál nincs szó a land art konceptuális megközelítési módjáról, ő inkább az emlékmű kompozíciójába emel be és alakít át, mintsem létrehoz egy természeti tárgyat, hiszen itt eredendően plasztikai megfogalmazású építészeti tér-alakítás jelenik meg, ami a természeti és a szobrászi, „művi" formák egyenrangú kezelését jelenti. A kortársak szűkkeblűsége miatt azonban ez a komplex mű nem valósulhatott meg, és csak most, 40 év múltán állítják fel a Tisza mellett. Az első pillantásra anakronisztikusnak tűnő gesztus értelmet nyerhet, megmutatva, hogy a jó köztéri szobor nem kötődik egy adott korhoz, és a „szándékolt emlék" jelleg nem feltétlenül jelenti a művészi érték érvényesülésének korlátját.

A *Vásárhelyi-emlékmű*ben Vigh Tamás korábbi munkáinál kikísérletezett lemezhajlításos eljárását alkalmazta, azt a metódust,

amellyel olyan nagyszerű köztéri műveket valósított meg, mint a *Kürtösök* (1967) és a *Partizán-emlékmű – Szarvas és farkas* (1968). Az 50-es évek végétől a modern szellemű építészek ösztönzésére és az iparművészetben megjelenő formai és technikai kísérletek hatására – más szobrászokhoz hasonlóan – Vigh Tamás figyelme is a lemezplasztika felé fordult. Az újfajta anyaggal való találkozás egybeesett a megcsömörléssel, amit a Ferenczy Béni által legmagasabb fokon művelt természetelvű plasztikai hagyomány keltett benne. Nem elszakadás volt ez, hanem – Vigh Tamás érzékletes megfogalmazásában – „inkább olyasmi, mint amikor a fának a belső gyűrűit az újabb évgyűrűk bezárják. Az benne marad, és ha elvágják a fát, ki lehet számolni belőle".[3] Az első jelentős – és sikeres – lemezplasztikai munkát, amely a Rádió 22-es stúdiója számára készült, a 60-as években újabb kísérletek követték, amelyekből esetenként megbízások is születtek. A nagy méretben is megvalósult, épületek homlokzatára került *Éjszaka* és *Nevelő* mellett kismintában maradtak a *Bőség* és a *Kecskés nő*. Ezekben a műveiben trébelés és kalapálás nélkül, csupán a lemez meghajlításával hoz létre monumentális hatású plasztikákat. Egyik legszebb szobrát, a rézlemezből készült *Torzót*, amit bronzba kiöntve 1981-ben állítottak fel a pécsi buszpályaudvaron, a *Nevelő* alakjának nagyvonalúan hajlított drapériája alapján készíti, az abszurd irányába tágítva a jelentést, hiszen itt nem anyagba burkolt csonka testet látunk, hanem egy klasszikus kontraposztot sejtető, önállósult drapériát.

Mivel Vigh Tamás elégedetlen volt az általa ismert domborítások kínálta lehetőségekkel, a lemezhajlításban találta meg azt a formaeszményt, amely az anatómiai törvényszerűségektől és arányrendtől független, nagyvonalúan összekapcsolódó pozitív és negatív formákkal képes jelentést kifejezni. A művész megfogalmazásában: „Én úgy gondoltam, hogy nem domborítok, mert amiket ismertem, nem tetszettek. Érdektelenek voltak számomra, mert én plasztikát akartam létrehozni. Fölfedeztem, hogy egy hajlított lemez már eleve szép, kifejező dolgok jönnek létre maguktól. Kiderült, ha nem keressük meg a hajlítás titkát, akkor nem fejez ki semmit, üres bádog marad. Meg kell keresni a hajlítással keletkező forma kifejezőerejét. A klasszikus műveltség lényege az, hogy formát kell csinálni, adott feltételek és téma szerint."[4] Azt, hogy a szobrász számára a lemezhajlítás tulajdonképpen mintázás, az is bizonyítja, hogy a finoman modulált formákon a fényhatás ugyanolyan szerepet kap,

mint egy érzékenyen megmintázott felületen. Egyik legnagyobb hatású, nagyméretű körplasztikaként megvalósult rézlemez-hajlítása, a három dinamikus figurából álló remek körkompozíció, a *Kürtösök* a művészetkritika egyöntetű elismerését vívta ki.

Vigh Tamás *Partizán-emlékműve* (1968-69) ha nem is az eredetileg kiírt helyszínen, Salgótarján főterén, de mégis megvalósulhatott. Az emlékmű egy zsaluzott nyersbeton talapzat szélén gomolygó, hajlított vörösréz lemez plasztika, amelynek másodlagos címei – *A szarvas győzelme, Szarvas és farkas* – kifejezik a tematikát. A leszegett fejű, szarvával döfő állat letaszítja a farkast a meddőhányó alakját idéző posztamensről – ezt a kitüntetett pillanatot ragadta meg a szobrász, a tér viszonylatainak változó ritmusával mesterien szuggerálva az elemi erők küzdelmét. Itt is értékelhetjük azt, amit Vigh Tamás legjobb szobrai mindig nyújtanak a nézőnek: a körbejárás során feltárulkozó vagy csak felvillanó dinamikus formák révén megteremtett nézeteket, amelyek mind egy-egy teljes értékű szobormű látványát kínálják. Nincs kitüntetett nézet, nincsenek ellaposodott, üres formák, a szimbolikus rétegek megfejtése okozta szellemi izgalom mindig a formák megtapasztalásának élvezetével is társul.

Az emlékmű a technikai megvalósítás és a plasztika újszerűségén túlmenően a téma megközelítésében is újat hozott: ősi kultúrkörök állatszimbolikáját átértelmezve (azaz felcserélve az eredeti motívumokban szereplő támadót és áldozatot) utal egy adott történeti korra. A szobrász radikálisan szakított a korban uralkodó, posztamenseken ágáló figurák toposzával, a megrendelő tartalmi és formai elvárásaitól függetlenül saját vízióját valósította meg metaforikus nyelven egy politikai emlékműben. Ez természetesen elegendő volt ahhoz, hogy az emlékmű ne az eredeti, exponált helyszínen, Salgótarján főterén, hanem csak az erdő mélyén, a karancsberényi partizánszállás előtt kerüljön felállításra. Vigh Tamás és Jánossy György műve a lektorátusi határozat szerint ugyan magas művészi értéket képviselt, azonban a választott téma, a terv túl általános szimbolikája nem volt összhangban az emlékmű megvalósításával kapcsolatos helyi igényekkel. Így aztán Salgótarjánban a meghívásos pályázat másik résztvevőjének, id. Szabó Istvánnak fegyvert szorongató partizán figurája került kivitelezésre. A műfajt megújító *Szarvas és farkas*t 1969-től egészen a legutóbbi időkig leginkább a vadászházban mulató pártfunkcionáriusok értékelték

(céltáblának használták a szobrot!), 1997-ben került méltó helyre, amikor Salgótarján városa restaurálttatta és áthelyezte a városba.

Vigh Tamás a történelmet nem lezárult történések egymásutánjaként, hanem újraértelmezhető események folyamatának kezeli, a szobrászat klasszikus hagyományaihoz való kötődésében – e nyíltan vállalt vonzalomban – nincs semmiféle nosztalgia, hanem a kultúra és a történelem folyamatosságának hite van mögötte. Bármennyire is tematikus indíttatású legtöbb munkája, a téma „ürügyén" mindig valamilyen téri-szerkezeti probléma megoldását tűzi ki célul. Saját megfogalmazása szerint igazi téralakítás nélkül nincs kifejezés, a teret viszont csak a forma adhatja, egyéb nem.[5] Ez a művészi habitus érhető tetten *Milleniumi-emlékmű-terv*én is, amelyet 2001-ben Gyula városának képviselői rendeltek meg tőle, jócskán lemaradva a Milleniumi Kormánybiztosi Iroda pályázatairól. Sajnos a mű azóta sem került felállításra, de az elkészült kisminta mutatja, hogy itt is a téma és a plasztikában rejlő téri-szerkezeti problémák elmélyült elemzése eredményeként született meg a szobor. A művész egy már készülő, *Múlt és jövő* című, gipszből készült kisplasztikáját fejlesztette tovább, és sötétszürke gránitból javasolta kivitelezni, amit a megrendelő és a lektorátus el is fogadott.

A végleges, bronzban kivitelezett tervváltozaton a szobor szerves részét képező, talapzatul szolgáló két egymásba metsző trapézforma és a hengeres, Janus-arcú alak eggyé forrva, az idő emlékoszlopaként szimbolizálják a talapzaton két évszámmal – MM és MMI – jelölt ezredfordulót. A figura a tömbszerű, határozott élű, megdöntött síkokon lép át, az idősíkok találkozását, összetorlódását maga a lépés oldja fel. A figura struktúrája ebből a mozdulatból, a nagyvonalú formák összecsapódásából építkezik felfelé, majd a két, ellentétes irányba tekintő, stilizált arcban újra kettéválik. A stilizált arc kettőssége, a magába fordulás és felfelé tekintés (a szerzetesi és hősi póz), a lépés dinamikája bonyolult mozdulatot és izgalmas nézeteket teremt. A gazdag, metaforikus utalásokkal telített fenséges alak az idő problematikájának megtestesülése és egyben *Az Alföld népé*ben először megfogalmazott formanyelvi újítás újabb összegzése is. Csak remélhetjük, hogy nem kell negyven évet várnunk, hogy ez a plasztikai és gondolati közhelyektől mentes mű nagy méretben is kivitelezésre kerüljön.

CSEJDY JÚLIA

Jegyzetek

[1] Vigh Tamás szobrász kiállítása. [kat.] Németh Lajos bevezetője, Tihany, 1977. Tihany Múzeum.

[2] Potó János: *Rendszerváltások és emlékművek. Budapesti Negyed*, 9, 2001, 2/3. 220–222.

[3] *Alkotóműhelyben*. Vigh Tamás szobrászművésszel beszélget Ambrus Tibor. 1971. szept. 9. Petőfi Rádió. Gépirat az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Magyar Művészek Lexikona Gyűjteményében, V 37 doboz.

[4] Vigh Tamás. *Köztéri alkotások.* Megvalósult köztéri szobrok, muráliák, pályázati tervek, vázlatok, az egyes művek kisplasztikai változatai. [kat.] Hegyvidéki Kortárs Galéria. Szerk. Nagy T. Katalin–Farkas Zsuzsa–Csejdy Júlia. Budapest, 2000. 16.

[5] Rozgonyi Iván: *Párbeszéd művekkel.* Interjúk (1955–1981). Budapest, 1988. 281.

KÖVESSETEK!

Ha az első magyar nyelven játszó színtársulat megalakulásától számítjuk a magyar színház történetét, akkor nyugodtan állíthatom, hogy 1792 óta alig történt olyan kiemelkedő esemény a magyar színháztörténetben, mint 2006-ban. Minderről azonban nemcsak a közvélemény nem tudhat semmit Magyarországon, de még a szakma is alig, többek között azért, mert a hazai sajtó (még a szaksajtó is) agyonhallgatta. 2006-ban Nagy József kapta a színházi Oscarnak számító díjat, a Europe Prize New Theatrical Realities díjat,[1] közkeletű nevén a Taormina-díjat, majd a Jean Vilar és Gerard Phillippe által alapított, 2006-ban 60. alkalommal megrendezett Avignoni Fesztivál díszvendégeként a Pápai Palotában mutatta be társulatával erre az alkalomra készült *Asobu* című előadását (japán szó, annyit jelent: játék).

Miután a torinói díjátadás szakmai rendezvényén felolvastam beszédemet, titokban arra készültem, hogyan mondok majd nemet a hazai lapok szerkesztőinek, amikor az elhangzott szöveget

közlésre kérik, mert azt elsősorban szolnoki lapunkba, az *Eső*-be szánom. No nem önteltség, vagy nagyravágyás miatt jutott ez eszembe, hanem indokot szolgáltatott hozzá az, hogy a laudáció befejeztével, a rendezvény végén, amíg a Gobetti Színház színpadáról a színházterem kijáratáig értem, három külföldi szerkesztő is kérte. Annak ellenére azonban, hogy még a díjátadást megelőző napokban e-mailen számtalan hazai címre elküldtem a hírt, s vele együtt a szöveget, az újvidéki Magyar Szón kívül egyetlen lap sem közölte, és a hír egyetlen hazai lapban sem jelent meg.

A *Színház* című folyóirat a társulat tagjaival évtizedek óta barátságban álló párizsi író, Sipos Gyula révén beszámolt ugyan avignoni összefoglalójában Nagy József társulatáról, ám például az *Ellenfény* című lap, melynek ráadásul 1996-ban másodmagammal alapítója voltam, és 2007. év végéig felelős kiadója is vagyok, egy sort sem írt erről. Hangsúlyozottan foglalkozott viszont például a Budapesten alapított Lábán-díjjal, s ezzel kapcsolatban a csak Budapesten látható, budapestieknek szóló ún. kortárs tánccal s annak budapesti mércével mérhető képviselőivel. Most, amikor hangsúlyosan van jelen a világ előadó-művészetében egy jelenség, ami magyar, amikor a végnapjait élő európai intézményrendszer egy szelete olyasmit tüntet ki, ami magyar, akkor a budapesti színpadokon még mindig olyan idegen, külföldi mintából származó, mára uniformizálttá vált ízlést követő előadásokat lehet látni mind a tánc-, mind a színházművészetben, mint akkor, amikor annak idején a magyar nyelvű színjátszás meghonosítása érdekében német vagy latin nyelvű darabok átiratait jelenítették meg a színpadokon a korabeli magyar társulatok.

Nem öröm számomra, de sajnos le kell írnom, hogy mindezt magabiztosan állíthatom még akkor is, ha ez a falanszterből nem látszik, és Nagy József előadásaiban a posztmodern különféle formai elemeit vehetik csak észre a falanszterlakók. Nem beszélve arról, hogy rendszerint formalista kritikákat olvashatunk, amelyekben Nagy József modernen túllépő színházát egy kalap alatt említik az egyre kétségbeesettebben tomboló késő modern kor képviselőivel, hiszen a pusztán formalista megközelítés során valóban összekeverhető e két jelenség.

Nem öröm számomra az sem, hogy a fenti abszurditás, az uniformizált külföldiség uralma a színházi ízlésben, hosszú évek óta zavar, és egyetlen momentum sem akadt ez alatt az időszak alatt, amely legalább egy kicsit megingatta volna ezt a véleményemet.

Elszomorít és kifejezetten fáj, hogy ha erről beszélek, sosem értenek meg. Nem azért, mert nem tudom magam szabatosan kifejezni, vagy mert híján állok a meggyőzőképességnek, hanem azért, mert a pozícióm alapvetően különbözik a fővárosiétól, mert létezik egy mára átjárhatatlanná vált pozicionális különbség a főváros és a vidék között. Ezt az átjárhatatlanságot azonban nem megrekedt, eldugult kommunikációs csatorna jellemzi, hanem egy egyoldalú, a fővárostól a vidék felé tartó áramlás. Mint a Kárpát-medence legnagyobb rákos daganata áttéteit hozza létre a főváros azzal, hogy az ott belterjesen kialakult rendet teszi mintává a vidék számára.[2] A jóhiszemű, ám alapvetően mégis elbizakodott fővárosközpontú kormányzati kultúrpolitika a vidék felemelését úgy képzeli el, hogy a fővárosi kultúrát exportálja vidékre.

Unokatestvérek házassága – így fogalmazott egy ma is köztisztelet ben álló művészünk a kilencvenes évek elején a Budapesten tapasztalható folyamatokat szemléltetve. Azóta pedig ebből a belterjes közegből világra jött egy újabb művésznemzedék is, s mára ez a generáció képezi az uralkodó közízlés meghatározó elemét anélkül, hogy tudatában lenne annak, hogy a falanszter-kultúrát képviseli. Noha alkotásnak nevezik elkészült előadásaikat, valójában nem azok a szó teremtő értelmében. Sokkal inkább produktumok, színpadi produkciók ezek, amelyek szolgáltatást nyújtanak a nézőknek azzal, hogy kikapcsolódást biztosítanak számukra a hétköznapokból, ahelyett, hogy az egyetemes, a létezésbe történő bekapcsolódás lehetősége felé nyitnának utat. Mindez persze akkor lenne lehetséges, ha a falanszterből lehetne olyan pozícióba kerülni, ahonnan ennek horizontja látható és átélhető, és nemcsak logikailag lehetne fenntartani ennek látszatát. Mivel a falanszterpozícióból elég nehéz kilépni, az is elég nehezen érthető meg, hogy például ezek a most leírt mondataim valójában mit jelentenek.

A megélt tapasztalás következményeként elkerülhető lenne, hogy az elkészült alkotások ne merüljenek ki pusztán formai megoldásokban. Ám most, amikor a demográfiai jelentések arról szólnak, hogy az írásbeliség kialakulása óta 2007 az első olyan esztendő, amikor már többen élnek városokban, mint azokon kívül, akkor globális szinten is elmondhatjuk, hogy a természet közvetlen tapasztalásának hiánya útján létrejövő alkotások akkor is pusztán formai megoldások maradnak, ha alkotóik nem így élik meg. Most, amikor a készülő könyvek alapját egy másik könyv, amikor

egy műalkotás alapját egy másik műalkotás vagy könyv képezi, amikor a Napról, a Holdról, a csillagokról csak olvasunk, de eszünkbe sem jut megnézni, törvényszerűségeit felismerni és életünkbe beépíteni, amikor fel sem merül, hogy a kő is él, amikor az esős időt rossz időjárásnak nevezzük, akkor mindezekkel együtt azt is elismerjük, hogy minden, amit magunkból a környezetünk felé indukálunk, csakis belterjes, belülről genererált és csak belülre burjánzó folyamat lehet, és pontosan ugyanúgy viselkedik, ahogyan a rákos daganat sejtjei.

Éppen ezek miatt szerkesztőként az fáj a legjobban, hogy kitartó igyekezetem ellenére sem sikerült az *Eső* különszáma részére olyan meggyőző és alaposan kidolgozott írást inspirálni, amely a tánc kozmológiájával, szakralitásával és magyarságával foglalkozik, amely egyaránt túl vagy inkább innen van a néprajzon, az esztétikán, az antropológián, de még inkább a szórakoztatáson, a muzealitáson, a táncházmozgalmon. A (most) közölt szövegekhez nagyon kívánkozott volna olyan korszerű elemzés, amely a tánc kozmikus kötődéseit taglalja, s azt, hogy a magyar táncban ennek milyen sajátosságai és feladatai vannak. Az egy éven át tartó egyeztetések ellenére Ratkó Lujza és Born Gergely írásain kívül nem érkezett hozzánk olyan szöveg, amely alkalmas lett volna ennek körbejárására. Folyóiratként akkor töltöttük volna be küldetésünket, ha mindezekkel nem pusztán egy érdekes színfoltot teremtve kiegészítjük a jelenlegi összeállítást, hanem hozzájárulhattunk volna ahhoz, hogy ezáltal működésbe lendüljenek a teremtő erők.[3] Kénytelen vagyok ezt a munkát elhalasztani még akkor is, ha tudom, hogy megvalósítására nem sok időm van, pedig az idő sürget, hiszen a jelenlegi intézményrendszer és a művészeti korszak vége után is lesz élet, mint ahogy eddig is mindig folytatódott minden aszerint, ahogy a vég előtt ismert vagy névtelen lelkek azt előkészítették.

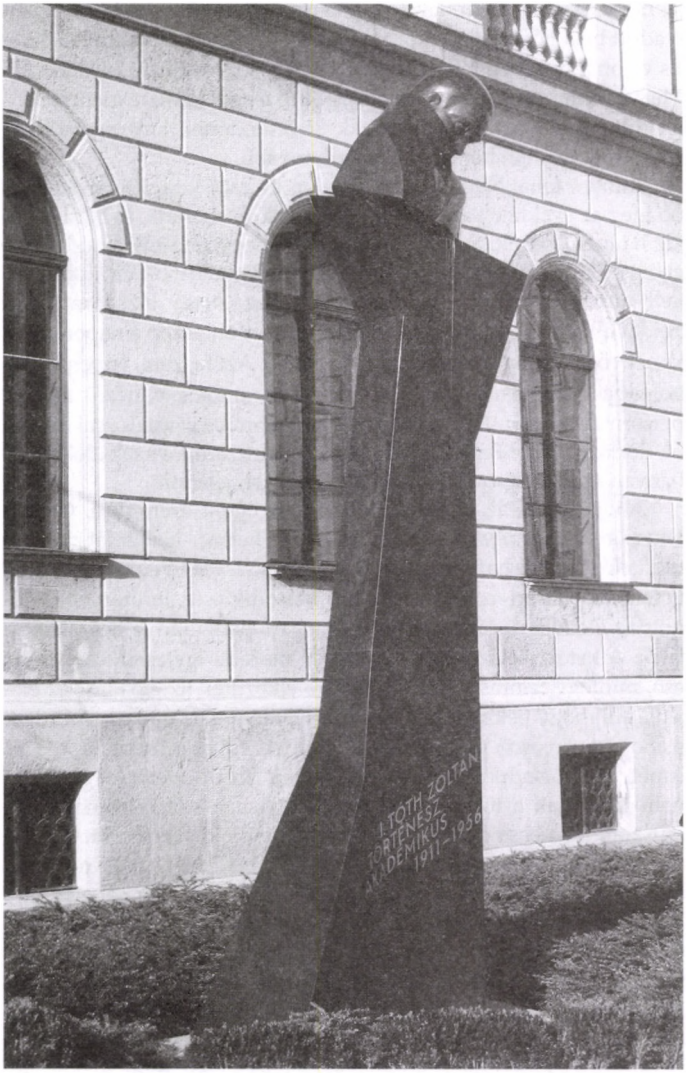
Mindez persze egyúttal azt is jelenti, hogy egyáltalán nem hiszek a jelenleg készülő színházi törvényben, és a struktúraváltásról szóló diskurzusban sem. Nem pusztán nem hiszek, hanem kifejezetten károsnak tartom. A törvény-előkészítés során napvilágot látott dokumentációk alapján a tervezetet a mostani pozíciók megmaradási kísérletének, egy utolsó, kétségbeesett bebetonozási manővernek látom. Vannak, akik nincsenek stabil pozícióban, és a törvény előkészítésében lehetőséget látnak arra, hogy a jelenlegi intézményrendszerben szerezzenek maguknak helyet. Mivel jó-

magam a törvénytervezet eddig nyilvánosságra hozott dokumentumait az egészséges, teremtő erőkkel ellentétes tendenciák működésének minősítem, automatikusan kirekesztem magam ebből a rendszerből, miközben a rendszer maga is arra törekszik, hogy kirekesztő legyen azokkal, akik azt nem fogadják el. Semmiféle jobbító, reformista szándékot nem vélek felfedezni a készülő törvényben annak ellenére sem, hogy deklaráltan ezt hivatott betölteni. Amit néhányan, főleg a hatalom közeli pozíciókból megszólalók esetleg reformként tennének, az sem szólna másról, mint arról, hogy stabilizálják, támadhatatlanná tegyék a mostani berendezkedést, hogy legyen törvényes hivatkozási alap a kirekesztésre. Így marad ez mindaddig, amíg a jelenlegi intézményrendszer fennáll.

Azok közé tartozom, akik azt gondolják, hogy nem a világ bajait kell megoldani, vagy nem a történelem kategóriáit kell megváltoztatni, hanem egy merőben új világ alapjait kell lerakni, és ennek az új világnak a kapuit kell megnyitni. Meggyőződésem, hogy azoknak a nevét, akik ezt meg fogják tenni, a közvélemény ma még nem ismeri, és az is meggyőződésem – bár, ha körülnézek, ezt semmi nem indokolja –, hogy hamarosan meg is fogjuk ismerni.

Mindezek figyelembevételével kicsit talán érthető az is, hogy miért hallgathatta agyon a sajtó, miért hagyhatja figyelmen kívül a szakma például Nagy József tavalyi torinói vagy avignoni szereplését. Összehasonlításul érdemes fellapozni a néhány évvel ezelőtti magyar lapokat, miként számoltak be a *Krétakör* avignoni fellépéséről. Nemcsak a tudósító és kritikai írások száma volt több, de még a valóságos fogadtatásnál is kedvezőbb színben (is) tüntették föl az írások fellépésüket. Arról nem is beszélve, hogy teljesen feledésbe merült az a tény, hogy a *Krétakör* a Budapest-központú kultúrpolitika delegáltjaként vett részt a fesztiválon (miközben Nagy József korábbi meghívásos avignoni fellépéseit Sipos Gyula kötelező avignoni összefoglalóin kívül legfeljebb egymondatos színes hírként közölte egy-két magyar újság).

Hallom a kifogásokat, hogy Nagy József nem is Magyarországon dolgozik, miért kellene róla külön hangsúllyal megemlékezni. És hallom például az Új Színház illetékeseinek kifogásait is, hogy ők megpróbálták felkérni egy közös munkára, mégse lett belőle semmi. (Igen, így volt, de kapott ő felkérést sok egyéb mellett például Németországból tűzijáték, vagy *Az ember tragédiája* rendezésére is, amiből szintén nem lett semmi.) Ám azt vajon ki kifogásol-

I. TÓTH ZOLTÁN-EMLÉKMŰ
2006

ja, hogy az a pályázat, amit egy 33 perces videóvázlat kíséretében ő adott be a Fővárosi Önkormányzathoz, miért került elutasításra. És vajon a trafóbeli fellépéseikor miért Josef Nadjként hirdetik őt? Mert a Budapest-központú kultúrpolitika egyoldalú, expanzív: önelégültségében azt ítéli haladónak, követendőnek, ami onnan bentről indul, s onnan bentről burjánzik tovább.

Amikor tehát Nagy Józsefről, valamint rajta keresztül másokról, no meg az ezekhez kapcsolódó jelenségekről szólunk, és bár látszólag a táncról írunk, azt is kinyilvánítjuk, hogy hiszünk az üdvözítő eljövetelben, csak éppen azt képviselve állhatatosnak és kitartónak kell lennünk, valahogy úgy, ahogyan maga Nagy József mutatott példát alkotótársainak az Avignoni Fesztiválon. Azon a napon, amikor ez történt, Avignonban szakadt az eső. Azt hiszem, éppen sarlós boldogasszony napján, július 2-án volt ez, amikor én nézők nélküli performanszomat (felajánlásomat) mutattam be a jászdózsai Kápolna-dombon, ahol Bálint Sándor lejegyzése szerint a századelőn néhányan ezen a napon látták Szűz Máriát megjelenni.

Ahogy arról az *Asobu* című előadás egyik szereplője, Gemza Péter beszámolt, Avignonban aznap este kétszer kellett játszaniuk, mert előző nap a hatalmas esőzés miatt elmaradt az előadás a Pápai Palota szabadtéri színpadán. Ám a második este, miután elkezdődött az előadás, újra eleredt az eső, és tíz perc után félbeszakadt a játék. A kétezer elázott néző a helyén maradt, így amikor elállt az eső, mintegy félórás szünet után újra elkezdték az előadást az elejétől. Alighogy nekifogott a zenekar a nyitánynak, újra esni kezdett, s ahogy a fúvósok belelendültek, úgy lett egyre erősebb az esőzés ismét. Tíz másodperc alatt bőrig lehetett ázni. Aznap Avignonban nem játszottak a többi szabadtéri színházban sem. A táncparkett csúszott, a táncosok reszkettek, ki a hidegtől, ki a próbatételt jelentő fellépéstől. Péter gyomra görcsben állt. Mi lesz, ha megint le kell állni? A zenekar viszont húzta, fújta, ércesen zengtek a hangok. Egy hangszerként szóltak a vonósok, a szaxofonok, a trombiták, mintha egyenesen az égből közvetítenék az üzenetet: a játéknak meg kell történni, nem lehetett többé leállni! „Kövessetek!" – mondta akkor Nagy József társainak, s kiment a színpadra. És a táncosok követték: a magyarok, a franciák, a japánok. Folyt tovább a játék. Kétezer csuromvizes néző érezte át ugyanazt a kockázatot, mint a táncosok, s a táncosok is annyira eggyé váltak a nézőkkel, mint talán még soha azelőtt. A nézők és a táncosok eggyé válásának eufóriája leírhatat-

lan, elképzelhetetlen annak, aki nem volt jelen. Csak átélni lehet. A közös örömöt is, ami az előadás egésze alatt folyamatosan életben tartotta az egységet, a végén pedig mámorban tört ki. És még ezután sem volt leállás. Az özönvízszerű esőzés ellenére özönlöttek a nézők az éjfélre hirdetett második előadásra is. Azt is végignézték és végigtáncolták ezek az emberek az esőben. Vajon mennyi nézőnek jutott eszébe, hogy az esős idő tényleg rossz időjárásnak minősíthető-e?

Várszegi Tibor

Jegyzetek

[1] A Európai Unió által alapított, tavaly tizedik alkalommal megítélt European Theatre Prize-díjat Harold Pinter, a nyolcadik alkalommal kiosztott Europe Prize New Theatrical Realities-díjat pedig, amelyet az előadó-művészet megújításáért adományoznak, Nagy József és Oskaras Korsunovas kapta.

[2] Csak egyetlen példa az előadó-művészet területéről: a független színházaknak, alternatív és mozgásszínházi műhelyekre adható támogatás kb. 95%-át évek óta fővárosi színházak, illetve társulatok között osztják szét. A fennmaradó mintegy 5% legalább fele is oda csurog vissza, hiszen a vidéki fesztiválokon, befogadóhelyeken fővárosi társulatokat láthat a vidéki közönség.

[3] Itt kell megemlíteni, hogy az *Eső* színházi különszámából jelenlegi válogatásunkból kimaradt egy másik fejezet is, amely eredetileg az Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum [OSZMI] kiadásában jelent volna meg. A fejezetet Fuchs Lívia szerkesztette, és a hazai [értsd a budapesti] kortárs táncról szólt volna. Az anyag idén tavaszra egy-két írás kivételével készen is állt. Erre a munkára a Nemzeti Kulturális Alap Táncművészeti Kollégiuma már ítélt meg támogatást az OSZMI számára, ám időközben a szerkesztő és a szerzők úgy döntöttek, hogy tiltakozva az intézményben folyó szakmaiság szemlélete és módszerei ellen, inkább az *Eső*ben egy önálló fejezetben adják közre tanulmányaikat. Mindezt írásban is kifejezték. Az *Eső*vel újra pályáztunk az NKA kollégiumához, ám hiába mellékeltük a szerkesztő és a szerzők írásbeli nyilatkozatát, a kollégium ezúttal nem ítélte meg azt a támogatást, amelyet korábban már megítélt.

(A szöveg az általam is szerkesztett Eső *című folyóirat – Szolnok, 2007/2. – tánccal foglalkozó számának előszavaként jelent volna meg, ám az öncenzúra furcsa mechanizmusai folytán végül kimaradt a szerkesztett változatból.)*

VÁRJUK A MEGÚJULÁST

Évadról évadra egyre kedvetlenebbül jár színházba a kritikus, a „hivatásos néző", aki amúgy évtizedek óta megszállottja választott hivatásának. Nem egyedül van vele: nem egy pályatársa osztozik ebbeli közérzetében.

Úgy érzi, kiüresedtek az előadások; évek telnek el anélkül, hogy rabul ejtené az élmény, amit az ember joggal vár el, ha beül a színházba. Vibrálnia kellene a levegőnek, amikor a dráma csúcsára hág, zárt áramkörnek kellene kialakulnia színpad és nézőtér, színész és néző között. Ehelyett csöndesen csordogáló történéseknek asszisztálunk, vagy többnyire színpadi üvöltözésben kimerülő, mesterségesen szított álindulatok tehetetlen szemtanúi vagyunk. Merő unalom terül a nézőtérre.

Egyfelől ott tesped a régen tartalmát vesztett, rutinná rozsdásodott, konvencionális játékmód, mely a realista hagyományokban gyökerezik, másfelől ott hivalkodik a nagyot akarás nagy hangú csinnadrattája, ami álmodern spekulációk révén kíván ki- és föltűnni, jobbára olyan zajos és mesterkélt ötletek bevetésével – ráadásul minél hangosabban, minél brutálisabban –, melyeknek közük sincs a mű alapgondolatához. Ezek az ún. „felkapott" rendezők a közönség (és nem egy esetben a kritikusok) sznobériájára és a korszerűség megítélésében való tájékozatlanságára alapoznak, amikor hetet-havat összehordva öncélú jelenetek sorát kreálják a színpadon anélkül, hogy a cselekmény, a színpadi helyzet vagy épp a szereplők közötti viszony szigorú belső logikáját követnék. Arra szemlátomást képtelenek, mert ahhoz egységes, szuverén világkép szükségeltetik, ama égetően fontos gondolatok rendszere, amit a rendező, úgy érzi, semmiképp sem hallgathat el, mindenképp világgá kell kürtölnie. Ahogyan a költőnek is ki kell fejeznie közérzetét, a prózaírónak a világ természetét és önnön gondolatait róla – úgy kellene a színházi alkotóknak, jelesül, a rendezőnek a saját társadalmának szánt véleményét elmondania. A rendezőnek, aki a szerző gondolatainak a közvetítéséért is felelős (különben miért éppen azt a darabot választotta volna?). Isten őrizz, nem aktuálpolitikára utalok, hanem az egyetemes érvényű, örök emberi törvények (morál és társadalmi megfelelés ütközése, az érzelmek szabad érvényesülése vagy épp gátoltsága stb.), a lét paradoxonjainak

korszerű megfogalmazására. De erre nincs remény, ha a művész híján van az önálló, szilárd világképnek. Hisz arra kell építenie, és nem divatos, hányaveti fogások színpadra vetítésére (esetenként azok importálására) – az ájult kritikusi lelkendezések ellenében is. (Bár ez a bírálói attitűd egyre ritkább.)

A bajok itt kezdődnek. A többi csak következmény. Akit nem a művészet parancsszava irányít, az már a pozícióra kacsint, hogy bebiztosítsa helyét a hierarchiában. Vonatkozik ez azokra a hajdan nagy tehetséggel induló művészekre is, akik szép pályát tudnak a hátuk mögött, ám mára már konvencionálissá, üres rutinná merevedtek a művészi eszközeik, képzelőerejük megfakult, életerős gondolataik megcsappantak. Kiszáradt az ihlet. Így találkozik a megfáradt, ám még pozícióban lévő, mi több, ahhoz foggal-körömmel ragaszkodó egykorvolt tehetség és az ambiciózus, de filozófiai töltekezés híján divatáramlatokat meglovagolni kész fiatal rendezők csapata a magyar színházművészet egyre belterjesebb világában. És bezárul a kör: nincs mód megújulásra.

Hol a szuggesztivitás, a játék expresszivitásának fokozása, a testi kifejezőerő latba vetése, a mozgásművészetnek a belső indulatokból, érzetekből való földúsítása, a drámai szituációk pontos megjelenítése (és nem bombasztikus elnagyolása), a kifejezőeszközökkel való puritán takarékoskodás, hogy a gesztus annál nyomatékosabb legyen, az ellenpontozás patikapontos adagolása, a műalkotásokhoz nélkülözhetetlen asszociációs készség, adott esetben, a színpadkép s a játék metaforizálása a szerzői-rendezői gondolat plasztikussá tételére? Mindaz, ami a kortárs művészet kritériumai közt szerepel.

Amúgy a képzőművészet is maradhatna Munkácsy 19. századi, mesteri stílusánál, vagy átvehetné a mai blöffölők cikcakkjait.

Nem merülünk itt a főiskolai oktatás felelősségének boncolgatásába, nincs rá terünk, s amúgy épp azok tanítanak, akik a mesterség csínját-bínját ismerik és át is adják ugyan, de a fönt részletezett alapvetésnek, a valóságban fogant, igazi művészeti attitűdnek híján vannak. Ami adott esetben az újrakezdést is magában foglalná. Legalábbis, ha a művész teljes integritását tekintjük mérvadónak, és nem a magas színvonalon teljesítő mester fogalmát. Régebben volt egy Pál István, egy Ruszt József, hogy csak a korán felőrölt néhaiakat soroljam, s ne az elkényelmesedetteket. Példaként említhetném Harag Györgyöt, aki több évtizedes múltját

vetette oda, hogy egy újabb színházban (Marosvásárhelyen) egy hajdani dicsősége romjain veszteglő társulattal (Székely Színház) a nulláról indulva, vadonatúj csapáson induljon el – s szinte előadásról előadásra, színházról színházra új eszközöket keressen az igazság hamisítatlan megszólaltatására… És hányszor kezdte újra a nagy mester, Peter Brook, aki képes volt otthagyni a Royal Shakespeare Companyt sikerei csúcsán, nemzetközi csapatot verbuválni és Ázsiában színesbőrűekkel újrakezdeni (*Ikek, Mahabharata* stb.), hogy majd Párizsban létesítsen kísérleti színházi központot.

Jól tudom, a példa végletes, korántsem azt várná el az ember, hogy a fővárosi színházak direktorai szedjék a sátorfájukat és egy törzsi környezetben frissítsék föl mesterségbeli tudásukat. Harag példája azonban követhető lenne. Csakhogy nemcsak a szándék hiányzik hozzá, hanem a magyar színházi világ feltételei sem engednék meg az egyéni kitöréseket. A sokat kárhoztatott struktúra annyira béklyóba veri a színházművészetet, hogy senkit sem hagy(na) a langymeleg tócsából kiemelkedni. Amiként a hozzáértés (meg általános műveltség) nélkül a fenntartó önkormányzatok is a szórakoztatóipart (a klasszikusokat csak módjával, ám a musicalokat számlálatlanul) várják a székhelyükön működő teátrumaiktól. Az igazgatók – kivált a csökkenő támogatások évadján – csak a biztosra mennek. Biztosnak pedig a rutinmunkákat ítélik. Közönségnevelés, kor-érzékenység, kortárs szerzők nagyszínpadi megmérettetése csak az álmok kategóriájában létezik. A mai magyar dráma, szégyenszemre, pusztán a stúdiók, kamrák, sufnik privilégiuma.

Honnan várjuk hát a megújulást? Az álmodern kiűzetését a színpadjainkról? A valóságérzékenység beszivárgását a színházművészetbe? Mindazt, amit például a tavaly – az anyaországban csaknem észrevétlenül – Taormina-díjat nyert Nagy József kanizsai táncos-koreográfus, amúgy a franciaországi Nemzeti Koreográfiai Központ immár világhírű tárasulat direktora valósít meg, előadásról előadásra megújulva, máig a (vajdasági) valóságtól ihletetten. Lám, a világjáró mester sikerei csúcsán nem átallotta nagy áldozatok árán, szülőföldjére visszatérve, hogy vadonatúj központot hozzon létre a régi művésztársakkal, hogy új előadásaihoz innen merítsen inspirációt. Amit Várszegi Tibor e lap hasábjain elpanaszol, az válasz lehet a magyar színházművészet – kívülről, tehát józanul szemlélt – válságának kérdéskörére. És ebből a – bírált – körből

kihagynám színművészeink seregét, akik tehetségük teljében mindent megtesznek a rájuk bízott figura életre keltéséhez, ám a rendezői önelégültség és fantáziátlanság nemegyszer béklyóba veri őket, legfönnebb önnön erejükből szárnyalhatnak – magányosan, egy-egy előadásban.

A belső indíttatás hiányzik, a valóságból táplálkozó inspiráció – aminek ráadásul egy nemzedéknyi csapatban kell megmozdulnia, munkálnia ahhoz, hogy igazi, korunkra reflektáló művészetté nemesedjék a zsákutcában veszteglő magyar színház.

Metz Katalin

MOZIBAN, MÁRAIVAL

Egy úr fölkeres, s magas-viszonyaimhoz képest rendkívül magas összeget kínál, ha megengedem, hogy *A gyertyák csonkig égnek* című regényemből mozgóképet csináljanak. Természetesen nem engedem meg, mert már én sem tudtam leírni a teljes igazat, s ezért el tudom képzelni, mit csinálnak ők hazugságban abból, amit én sem bírtam elmondani! – Márai 1944-es *Naplójának* elején olvashatók e sorok. Határozott elutasítása a kor egyik legsikeresebb filmrendezőjének, Bolváry Gézának szól, és első olvasásra azért is meglepő, mert tudjuk, hogy az író nemcsak Kassát, a bort és a nőket szerette, de a pénzt sem vetette meg. Különösen nem a negyvenes évek elején, amikor életének anyagilag talán egyetlen kiegyensúlyozottnak mondható szakaszát élte. Pár bekezdéssel korábban arról panaszkodik, hogy kiadója elszámolása alapján előző esztendőben annyit keresett írói munkájával, hogy gondtalanul élhetne egy évig, ha a pénzt az utolsó fillérig nem vinné el a hadiadó. Viszonyát a pénzhez jól jellemzi a pár sor az *Ég és föld* sztoikus szösszeneteiből: „Pénzt gyűjteni, hogy független legyek, s leszokni minden anyagi igényről, hogy még függetlenebb legyek." Ez idő tájt bukkan fel naplójában az a megjegyzés is, hogy két emberfajtával nem tud szót érteni, a paraszttal és a filmrendezővel, s ez az averziója élete végéig megmaradt.

Bolváry Géza ajánlatának elutasítása mögött ott húzódhat az is, hogy Márai nem szerette *A gyertyák csonkig égneket*, egyáltalán nem volt elégedett a posztumusz világsikert is meghozó regény-

nyel. „Hogy gyűlölöm ezt a dallamos Márai hangot"– írta. Ráadásul meglehetősen szkeptikusan viszonyult a kor magyar filmgyártásához is. Ez egyértelműen kiderül az 1942 nyarán megjelent *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című könyvéből is. „A magyar mozgóképgyártás körül kialakult pedagógiai csőd már a nemzeti közvélemény egyetemét foglalkoztatja: kitűnő színészek, tehetséges rendezők, jó nevű írók munkájának együtteséből ugyanaz a vigasztalan átlag kerül a hazai és a külföldi közönség szeme elé – az árvalányhajas, hazafias üzleti giccs vagy a „szociális" kérdéseket bemutató, de szellemi igényében változatlanul közhelyeket, művészietlen és irodalmiatlan, útszéli banalitásokat ismétlő átlagtermék. A mozgókép közvetlen hatása a tömegekre oly rendkívüli, hogy a minőségi nevelés szempontjából nem léphetünk fel e művészi mezbe öltözött iparággal szemben eléggé igényes bírálattal."

Művészi mezbe öltözött iparágnak tartotta a filmet, és nem hitt a filmművészet maradandóságában, halhatatlanságában. Esküdött rá, hogy ötven év múlva a legelszántabb mozilátogatók sem emlékeznek majd például Greta Garbóra. Bár szinte személyesen tanúa lehetett a mozgókép megszületésének és a hetedik művészet szabadságharcának, valahogy vakon ment el mellette, nem került közel hozzá a film. Élete kevés személyes tanúinak egyike, Szőnyi Zsuzsa említette, hogy gyakran volt lehetősége Máraival társaságban is, kettesben is beszélgetni, de a film egyszerűen kívül maradt az érdeklődési körén. Soha nem beszéltek filmről, jóllehet Szőnyi Zsuzsa férje, Triznya Mátyás az ötvenes években a Cinecittában dolgozott. Annak ellenére nem esett szó filmről, hogy öccse, Radványi Géza a harmincas évektől sikeres filmíró majd rendező volt a világ azon nagyvárosaiban, ahol Márai is élt hosszabb-rövidebb ideig.

Egyetlen szakasz van életében, amikor, úgy tűnik, figyelemmel kíséri a filmgyártás és a filmművészet eseményeit s törekvéseit: 1936 és 1943 között a *Pesti Hírlap*ban tizennégy filmtárgyú cikke is napvilágot lát a *Tegnap és ma*, illetve a *Vasárnapi krónika* rovatokban. A publicisztikákból illetve tárcákból kiderül, hogy a film születésekor és a művészetté válás folyamatában megérintette, foglalkoztatta. Észrevételei a filmiparról, a sztárkultuszról, a filmművészet nemzeti jellegéről és általában a vizuális kultúra feladatáról pontosak és máig meglepően érvényesek. Már csírájában észrevett számos olyan jelenséget a tömegkultúrában, amelyek végső kitel-

jesedését és kártékony hatását csak a huszadik század utolsó harmadától érezhetjük igazán. Később azonban szinte vakon ment el a filmművészet legnagyobbjai mellett is. Kivétel a mozi két nagy csillaga, Chaplin és Walt Disney, valamint a korai westernek. Nagyon ritkán és esetlegesen járt moziba, jóllehet amikor még csak tervezte emigrációját, megfordult a fejében, hogy esetleg filmíróként is kereshetné kenyerét.

Az intenzív elutasításnak elsősorban művészetszemléletében és a tömegkultúra prófétikus ostorozásában kereshetjük az okát. Márai, ha lehet ilyet mondani, „ortodox" író volt. Még a színházzal is, amely pedig többször elvarázsolta, nehezen barátkozott meg. „A színház nem az én térfogatom...úgy érzem, csak az írott szó térfogatán belül vagyok azonos a munkámmal. Ez itt már produkció a mutatványosbódéban, amelyhez nincs sok és igazi közöm." – írta a *Varázs* bemutatásakor, amikor pedig már ünnepelt színpadi szerző is volt.

„Másfél éve először moziban. *Olajváros*, híres amerikai színészek. Fél óráig bírom, aztán émelyegve megyek vissza az utcára, a romok közé. Ott mégis jobb. Ezek az álérzések, ezek az álszenvedélyek, ez a kozmetikázott természetesség, ezek a hímringyók és partnernőik, ezek az áltörténetek... s csakugyan ez kell ennek a gazdag és boldog világnak? Talán más is kell. De ami eljut hozzánk, az félelmes és visszataszító" – írja 1946-ban.

Míg a híres amerikai filmektől megcsömörlött, addig egész életében vonzotta, és olykor lenyűgözte a híradó és a dokumentumfilm. Szinte elragadtatással írt az 1936-ban bemutatott első dokumentarista filmről, az osztrák Höllering *Hortobágy*áról, amely Móricz Zsigmond közreműködésével készült.

Márai tehát nem rajongott a filmért, és a filmesek sem ostromolták szünet nélkül, hogy vászonra vigyék műveit. Bolváry már említett próbálkozása után a már külföldön élő Szőts István figyelmét keltette föl a *Vendégjáték Bolzanóban*, a hatvanas évek elején, s ez a terv nem az író miatt nem sikerült. A filmesek egyébként minden időben *A gyertyák csonkig égnek*ben láttak nagy fantáziát. 1967-ben a ZDF tv-játékot készített belőle, ennek mára azonban már csak egy újsághírnyi nyoma maradt. A könyv világsikere után természetesen az amerikaiak vásárolták meg először a jogot, Milos Forman számára, azonban a jól beharangozott produkció valószínűleg pénzügyi okok miatt meghiúsult. A magyarok már csak a

televíziós változatot készítették el, a színpadi adaptáció nyomán 2005-ben. Ezt Iglódy István rendezte Agárdy Gáborral és Avar Istvánnal a főszerepben.

Magyarországon először Dárday István és Szalay Györgyi gondoltak komolyan Márai-filmre. Őket a *Napló 1984-89* emberi drámája ragadta meg: a gránitkemény Márai-sors, egy következetes élet és következetes halál. 2000-ben vásárolták meg a jogot az Adelphi Edizionétól. Több mint öt esztendőre volt szükség a pénz összegyűjtésére, és a San Diegóban forgatott film *Az emigráns* címmel végül ez év februárjára elkészült, s azóta is látható a mozikban. Az első Márai-regény, amely vászonra kerül, minden bizonnyal az *Eszter hagyatéka* lesz, amelyet már forgatnak Deák Krisztina rendezésében.

TÓTH KLÁRA

GONDOLATOK A FIATAL MAGYAR ÉPÍTÉSZEKRŐL

A Magyar Építőművészek Szövetsége 2006-ban kiállítást rendezett *Fiatalok feketén-fehéren* címmel. Ezt előbb Budapesten lehetett megtekinteni, azóta pedig járja az országot. A kiállítás célja – a katalógus bevezetője szerint – a fiatal, vagyis 20–40 éves kor közötti építészek tevékenységének bemutatása. Nem lehet célom e helyütt a kiállítás anyagának részletes ismertetése, ehhez még a katalógus is kevés. Főleg, mert építészeti értékek felismeréséhez és elbírálásához a fényképeken kívül alaprajzok és metszetek közlése is elengedhetetlen, és ilyenek a szép katalógusban nem találhatók. Kár, a fekete-fehér bemutatásba ez még belefért volna. Igaz viszont, hogy a kiállítás ezt pótolta, s így a katalógust csak emlékeztetőnek tekintem. Éppen ennek alapján szeretném néhány gondolatomat a fiatalok munkájáról elmondani. Meg kell jegyeznem, hogy korom miatt nem tartom magam illetékesnek a nálam két nemzedékkel fiatalabb építészek bírálatára. Legfeljebb impresszióimat mondhatom el nyugodt lélekkel. Ezt azért is tehetem, mert az unokáim nemzedékéről van szó, s köztudott, hogy a nagyapa és az unoka gyakran jobban megértik egymást, mint apa és a fia.

Az elmúlt évtizedekben különböző építészeti kezdeményezések mutatkoztak, változott ízlés és divat. A posztmodern és az organikus mellett feltűntek más sajátosságok is. Ezek nem mutatkoznak a kiállított anyagon. A legtöbb fiatal tervén vagy alkotásán (mert a kiállításon mindkét állapot szerepel) éppenséggel az a geometrikus rend dominál, amely a korai modern, vagy úgymond a funkcionalizmus korának volt sajátossága mintegy hetven-nyolcvan évvel ezelőtt. Ha ma felélednének az 1970-es évek tulipánvitájában az akkor fiatal kezdeményezőket bántóan bíráló építészek (köztük Major Máté), megnyugvással gyönyörködhetnének Priskin Zoltán (szül. 1979) ötszintes, 19 lakásos, Baján épülőfélben levő társasházának architektúrájában és Szabó Levente (szül. 1975) felsőgödi, kétlakásos házán (felépült 2006-ban). S mellettük Orovits Balázs (szül. 1975) pécs–cserkúti mérőállomása (2005-ben készült el) szép arányaival és egyszerű homlokzati rajzolatával is híven fejezi ki azt, hogy hová lehet még fokozni az immár közel évszázados építészeti puritanizmus hatását. Elismerés érte. Nem kevésbé figyelemre méltó Alexa Zsolt, Rabb Donát és Schreck Ákos (nem sorolom fel tovább a születési évszámokat, mert alig van köztük eltérés) csornai szakiskolájának megjelenése (2004). Ez mind kivitelezett, megvalósult épület, mind elsőrendű. S a nagyapák nemzedékének ideálja közé sorolható a skandináv architektúra követése is. Ezen a nyelven szólal a kiállításon szereplő Bernard Aurél hajdúdorogi iskolájának tornacsarnoka (2002) és Nagy Lívia gazdasági épülete, mely 2005-re készült el Szombathelyen, a Hock János utcában. Hasonló ihletettségűnek éreztem Páll Anikó mosonmagyaróvári lakóházát (felépült 2004-re). Mégis, valamennyit rögtön meg lehet és meg is kell különböztetni a nyolcvan évvel ezelőtti szigorú funkcionalizmustól. Kötetlenebbek, szárnyalóbbak. Röviden a lényeg: A felsorolt alkotások – feketén és fehéren – fiatalabbak, mint annak a kornak a művei, melyekhez hasonlítottam őket.

De távolról sem lehet „beskatulyázni" a fiatalokat ebbe a szabatos, nekem nosztalgiának tűnő irányzatba. Vannak, akik kitörnek belőle, és merően más szemléletben dolgoznak. Az ő sorukban említem Lévai Tamásnak az aszódi evangélikus gimnáziumhoz csatlakozó kollégiumának tervét (2004). A feladat méltóságához illően alkotta meg Patartics Zorán a győri új ítélőtábla épület-komplexumát (elkészült 2006), és a Kalmár László – Zsuffa Zsolt építészpáros a budaörsi városházát (elkészült 2005). Mindkettőnél a látványban

szerephez jutnak a klasszikus oszloprendek hatását idéző, a mai építészeti lehetőségekhez illően karcsúbb, sima oszlopok is. Ami – úgy érzem – itt helyénvaló és illő. Pedig ugyancsak messze áll a funkcionalizmus előbb említett emlékétől.

Műemlékekkel kapcsolatosan is szerepelnek a kiállításon igen figyelemreméltó példák fiatal építészek kezétől. Kiemelkedik sorukból az új soproni zeneiskola, mely az egykori jezsuita konviktus épületének rekonstrukciójával és ízléses kibővítésével épült fel már 2003-ban. Józsa Dávid és Józsa Ágota fiatal építészek tervezték. Értékét tanúsítja, hogy a szaksajtó szinte kivétel nélkül ismertette, amikor elkészült. Különleges, de találóan megoldott az a „romnéző kilátótorony", amely Somogyváron a középkori kolostor maradványainak áttekinthetősége érdekében épült, hiszen a konzervált falmaradványok valóban csak megfelelő magasságból értékelhetőek igazán. S végül ragadjuk ki a felvonultatott példák sorából az ugyancsak fiatal építész Kápolnás Gergely Dunán úszó vízi kápolnáját, mely egyelőre még csak terv maradt.

Még háromszor ennyien szerepelnek a kiállításon bemutatkozó fiatal tehetségek sorában. De valóban a fiatal építészek azok, akik meghatározzák a jövőt? Bizonyára. Az elmúlt évszázad során a legszebb példa erre a kiváló bécsi építészprofesszor, Otto Wagner életműve. Ő a historizáló bécsi bérház-architektúra szorgalmas művelőjeként valószínűleg elmerült volna a feledés homályában, ha nem figyelt volna fel az 1890-es években az éppen Bécsben új szellemiséget teremtő fiatalokra, köztük tanítványaira. Az elemi erővel feltörő szecesszióra és a korai modern építészet formai tisztaságára. A Josef Maria Olbrich, Josef Hoffmann és Adolf Loos által különböző utakon megközelített „Új"-ra. Amikor Wagner felismerte alkotásaikban az értéket és magáévá tette szemléletüket, ezt rögvest érvényesítette a bécsi Duna-szakasz szabályozását kísérő létesítményeknél és a bécsi városi vasút építményeinél. Így lettek alkotásai örök értékűek. Vagyis a fiatalok nemcsak újat alkottak, de még az idősebbeket is meg tudták nyerni elképzeléseiknek. A példa igazolja, hogy a fiatalok nemcsak belenőnek az idősebbek helyébe, inkább hatásukkal alakítják át épített környezetünket. Mint láttuk, hatásuk a még alkotóképes idősebb nemzedékben robbanásszerű „áttéréseket" is eredményezhet. Talán nálunk is, ma is?

A már említett Major Máté maga is a harmincas években a korai magyar funkcionalista építészet egyik úttörője volt, örökzöld alkotása a Vérmezőnél simul a házsorba. Idősebb korában, a nyugdíjba küldött tehetséges építészek sorsáról morfondírozva egyik írásában számba vette a világnak azokat a jeles alkotásait, amelyeket 60 évnél idősebb mesterek építettek. Amelyeket az utókor nem csodálhatna, ha alkotójuktól annak idején elvették volna az építés lehetőségét. Vagy – tegyük hozzá mi – ha alkotóik nem termékenyültek volna meg a fiatalok lendületes új szemléletén. Még a Szent Péter-székesegyház sem állna ma Rómában ismert alakjában. Feltételezhetjük, hogy a reneszánsz nagy mesterei is figyelemmel voltak a fiatalabbak véleményére és ízlésére? Bizonyára igen.

Minden valószínűség szerint az ifjúság friss gondolatai, amelyek ezen a most vidéki útját járó magyar kiállításon csokorba szedve mutatkoznak, jelentős hatással lesznek az idősebbekre is. Legfőbb erényük talán annak a bizonyítása, hogy nem kell feltétlenül különlegességbe menekülni, a réginek a megfontolt finomítása is lehet megoldás. Én ezt olvastam ki a kiállítás összképéből. A kiállítás és a katalógus mindenesetre bizonyítják, hogy a magyar építészet jövője rátermett nemzedék kezébe került. Ez megnyugtató és reményt keltő.

Kubinszky Mihály

EURÓPAI VÁROSAINK JÖVŐJE – VÁROSFEJLESZTÉS ÉS ÉPÍTÉSI KULTÚRA

Az Európai Unió 2007. első félévi soros német tanácsi elnöksége nemcsak a napi,hírekben szereplő „nagypolitika" terén, hanem egész sor más területen is komoly kezdeményezésekkel járult hozzá az EU politikájához. Ezek közé tartozik a városfejlesztési politika és az erről 2007. május 24-én miniszteri szinten elfogadott *Lipcsei Charta a fenntartható európai városokról*[1] című dokumentum is. Miért olyan fontos ez a téma?

Európa urbanizált földrész, az EU lakosságának több mint 60%-a lakik 50 000 lakosnál nagyobb, városias térségben. Mi, európaiak tehát nagyrészt városlakók vagyunk, de ha nem is lakunk városban, hanem kimenekültünk a környezeti ártalmak elől „szub-

urbiába", mégis többé-kevésbé huzamosan használunk városi funkciókat. Különféle felmérések szerint Európa városainak mintegy 350 operaházába, 1500 színházába járunk, 2500 egyetemen tanulunk, tanítunk vagy kutatunk. Európa 500 legnagyobb tőzsdén jegyzett, összesen több mint 25 millió embert foglalkoztató és csaknem 7 billió euró forgalmú vállalkozását 215 városból dirigálják. Európa városai minden problémájuk ellenére vonzóak és továbbra is növekszenek: 1990 és 2006 között különösen a kis- és középvárosok mintegy kétharmada növekedett.[2]

Európai létünkre nem tudjuk tehát kikerülni a városokat, még ha akarnánk, akkor sem. Városaink a növekedés és innováció forrásai, ugyanakkor azonban a városokban szociális egyenlőtlenség, kirekesztés és környezeti problémák is fellépnek. A 25 év alatti fiatalokat különösen sújtja az e korcsoportban átlagosan 18,6%-os munkanélküliség, ők azon folyamatok szenvedő alanyai, amelyek elsősorban a városok fizikailag lepusztult vagy nem vonzó, monoton lakótelep-jellegű részeibe szorítják őket – 2005 őszén sokakat meglepetésszerűen ért a francia nagyvárosok körüli „banlieue" lángaborulása, holott előb-utóbb számolni kellett vele. Több mint 20 000 km^2 területet foglalnak el az EU-ban a „barnamezős", felhagyott volt nehézipari, vasúti, katonai stb. területek – ez csaknem Magyarország negyedének felel meg. És végül: a városlakók csaknem 97%-a (!) van kitéve az EU bizonyos levegőtisztasági határértékeit túllépő légszennyeződésnek.[3] Éppen elég okunk van tehát arra, hogy városainkkal törődjünk – úgy is lehet mondani: mindennapjaink szinte valamennyi problémája összefügg a városokkal, a városok jövőjével.

Milyen stratégiával kezelik az EU és annak tagállamai a kihívást? A megoldási elképzelések hátterében az EU „lisszaboni stratégiája" áll azzal a megfontolással, hogy a lisszaboni célokat – az EU mint a világ legdinamikusabban fejlődő térsége – csak akkor lehet elérni, ha a városok a dinamikus gazdasági fejlődést szociálisan kiegyensúlyozott fejlődéssel kombinálják. Ezért a városok csak akkor tudják a lisszaboni stratégiában nekik szánt dinamikus gazdasági és szociális növekedési szerepet játszani, ha sikerül fenntartani a városok közötti és városokon belüli szociális egyensúlyt, valamint a városokban magas építészeti, műszaki és környezeti minőséget biztosítani.

A városfejlesztés önmagában nem tartozik az Európai Unió illetékességébe, ugyanakkor az EU politikája, elsősorban a regionális politika, erős hatást gyakorol rá, éppen ezért nemrég bekerült az európai regionális fejlesztés úgynevezett „fősodrába". Az Európai Parlament és a Tanács 1080/2006/EK számú, az Európai Regionális Fejlesztési Alapról szóló rendeletének 8. cikkelye szerint az alap *„támogathatja az olyan, részvételt elősegítő, integrált és fenntartható stratégiákat, amelyek a városi térségekben koncentráltan jelentkező gazdasági, környezetvédelmi és társadalmi problémák kezelésére irányulnak. Ezek a stratégiák a fenntartható városfejlesztést az alábbi tevékenységek révén ösztönzik: a gazdasági növekedés erősítése, a fizikai környezet rehabilitációja, a rozsdaövezetek rehabilitálása, a természeti és kulturális örökség megőrzése és bővítése, a vállalkozási kedv, a helyi foglalkoztatottság és a közösségfejlesztés előmozdítása, valamint a változó demográfiai összetétel figyelembevételével a lakosságnak nyújtott szolgáltatások."* Ez a magyar városoknak is komoly esélyt nyújt további fejlődésükre.

2007. május 24-én az EU városfejlesztésért felelős miniszerei elfogadták a *Lipcsei Charta a fenntartható európai városok*ról című politikai dokumentumot, amelynek jó esélye van arra, hogy az európai városfejlesztési politika vezérfonalává váljon. A miniszterek hangsúlyozzák, hogy *„a történelem során kialakult európai városokat értékes és pótolhatatlan gazdasági, társadalmi és kulturális értéknek"* tekintik. Kiemelik, hogy *„a fenntartható fejlődés minden dimenzióját – a gazdasági prosperitást, a társadalmi egyensúlyt és az egészséges környezetet – egyidejűleg és egyforma súllyal kell figyelembe venni."* A Charta integrált, vagyis valamennyi nézőpontot, érdeket figyelembe vevő és valamennyi érintett polgár bevonásával készülő városfejlesztési stratégiákat ajánl. Ez többek között azért is fontos, hogy ne aprózzuk el szűkös erőforrásainkat, hanem oda összpontosítsuk őket, ahol a legnagyobb szükség van rájuk. A dokumentum ezért külön kiemeli a hátrányos helyzetű, leromlott városrészek fejlesztésének fontosságát. Ez utóbbinál nemcsak a fizikai környezet, az épületállomány és az infrastruktúra állapotának javítására helyez súlyt, hanem főként a „kiművelt emberfőkre", más szóval ezen területek lakóinak – elsősorban a fiataloknak – helyzetbe hozására, felemelkedési esélyeinek javítására jobb oktatási és művelődési kínálatokkal, a helyi gazdaság esélyeinek kiaknázásával.

A Charta hangsúlyozza az építési kultúra, a ritka módon az angol nyelvhasználatba is németül bevonuló „Baukultur" szerepét.

„A »Baukultur« kifejezést a szó legtágabb értelmében kezeljük, mint a kulturális, gazdasági, műszaki, társadalmi és környezeti aspektusok összességét, melyek a tervezési folyamat minőségére és az építésre befolyással bírnak", tehát nemcsak nívós építészetet értenek alatta, hanem az egész épített környezethez való kapcsolódásunkat – a használat szempontjából is magas minőségű tervezéstől a használaton át az épített örökség arra érdemes részeinek megőrzéséig, tárgyait tekintve pedig a város- és területtervezésen át a „klasszikus" építészeti műfajokon keresztül a műszaki infrastruktúráig, az építési gazdaságig. Az építési kultúra nem luxus, hanem fontos tényező a városok, régiók vonzerejének növelésére. Ez a megközelítés nemcsak átfogó, hanem történelmi újdonság is: az épített környezet minősége az európai integráció történetében először kap ilyen politikai hangsúlyt.

A német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium a német EU-tanácsi elnökség és az Európai Építészetpolitikai Fórum (European Forum for Architectural Policies – EFAP) elnöksége keretében 2007. április 26-án és 27-én Hamburgban *Építési kultúra a fenntartható városfejlesztésért* címen szakmai konferenciát rendezett. A helyszín kiválasztása nem volt véletlen: a volt kikötői negyed „Hafen-City" néven történő újrafejlesztése és az „Elbphilharmonie" látványos nagy projektjei mellett rengeteg olyan színvonalas épület, épületegyüttes jött létre, amelyek Konstantin Kleffel, a hamburgi építészkamara elnökének bonmot-ja szerint Hamburgot a német építési kultúra fővárosává avatják.

Engelbert Lütke Daldrup, a minisztérium államtitkára bevezető előadásában az építési kultúrát *„a városfejlesztés harmadik dimenziójának"* nevezte. Az építési kultúra nem csak szaktéma, hanem az emberek szívét is el kell érnie.

Jörn Walter hamburgi építésügyi főigazgató az építési kultúra négy szempontjára hívta fel a figyelmet: az építészeti „médializálás", az „esztétizálás" és a „szimbolizálás", valamint az építészeti sztárkultusz esélyeire és veszélyeire. Walter szerint még olyan jómódú városban, mint Hamburg, amely éppen az említett nagy projektekbe fogott bele, sem szabad a szimbolikát a tartalom rovására túlbecsülni. Az európai építészet minőségét Walter szerint éppen az esztétika és a gazdasági, társadalmi és környezeti fenntarthatóság arányos kapcsolata teszi sikeressé.

Élénk eszmecsere folyt a résztvevők jelentős része által mindeddig nem kellően megoldottként minősített témáról: az érintett polgárok minél intenzívebb bevonásáról a tervezési folyamatokba – gyakran még mindig úgy látszik, hogy talán értük, de helyettük és nem általuk terveznek a városok. A konferencia résztvevői szkeptikusan fogadták a városfejlesztés egyik jelentős szereplői csoportjának, a nagy bevásárlóközpontok beruházóinak azon állítását, miszerint az ilyen központokat hátrányok nélkül integrálni lehet a belvárosokba.

Wolfgang Tiefensee német városfejlesztési miniszter a Charta elfogadása alkalmából május 24-én Lipcsében kiadott nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy az európai városok belső városrészei reneszánszukat élik. Tiefensee szerint a belső városrészek ismét kezdenek mint lakóhelyek vonzóvá válni – a politika feladata ezen folyamatok további erősítése. A Lipcsei Charta záró mondata szerint: *„Európának erős és jól élhető városokra és régiókra van szüksége."* Most a tagállamokon – és nem utolsósorban a tagállamok városi önkormányzatain – van a sor a Charta gyakorlati megvalósításánál.

Brenner János

Jegyzetek

[1] Lásd a német Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (BMVBS) honlapján: www.bmvbs.de/Anlage/original_998215/Leipzig-Charta-zur-nachhaltigen-europaeischen-Stadt-Angenommen-am-24.-Mai-2007.pdf. (idézetek ford. BJ)

[2] Adatok forrása: *Renaissance der Städte*, a BMVBS által kiadott háttéranyag a 2007. május 24-25-i Lipcsében rendezett miniszteri találkozóhoz, lásd www.bmvbs.de/Anlage/original_996467/Hintergrund-informationen.pdf.

[3] Adatok forrása: ugyanott

AZ IDEIGLENESSÉG JÖVŐJE

Íme, egy igazi európai ország: ez, igen, a mi hazánk, Magyarország. Tessék a térképre nézni, tessék elolvasni az Európai Unió tagállamainak névsorát! Hogy mi, akik itt élünk, valahogy mégis mást érzünk? Hogy a bőrünk idegsejtjei más információkat fogadnak és közvetítenek, mint amilyeneket az agyunkba rögzített kép szerint kapnunk kéne? Istenem, magyar ember számára majdhogynem természetes élmény ez a kettősség, hétköznapi létezése skizofréniája: jobbára identitása része ez a kognitív disszonancia, nem is ő lenne, ha nem ezzel a kettős tudattal kellene élnie. Ady „kompország"-ról írt, Kodály Zoltán (akinek személyében a magyar zenei világ egy Babits-i, Németh László-i formátumú gondolkodótól fosztotta meg irodalom- és eszmetörténetünket) inkább arról szól, hogy ez a magyarság inkább híd vagy sziget kelet és nyugat között. (Persze ha csak ez lenne, a Kelet és a Nyugat kettős kötése, vagy éppen agyunk jobb és bal féltekéjének természet szerinti kétféle működése…)

Adynak és Kodálynak persze egyként igazuk van, részben azért, mert másról szólnak: Ady a társadalomról, a politikai kultúráról, Kodály a magyar nemzeti műveltségről.

Köznapjainkban inkább Ady igazát érezzük, merthogy a politikával (jól-rosszul, de mégis) definiálható köznapjaink erősebben nyomják meg a lelkünk, mint ahogy könnyíthetne a kultúra, ha a nagyobbakra nézhetne, s e fensőséges derűvel védhetné meg magát a politika infiltrációjától. És ha Ady belerendült abba, amit maga körül látott, mit mondjunk mi, akik elképzelhetetlenül mélyre zuhantunk az Ady által megszenvedett világhoz képest? Pedig máris megélt egy nagy zuhanást: ezért siratta oly fájdalmas versben a *tegnapi tegnap*ot. Komp-képének születése óta a két part közötti oda-vissza ingázás (ezzel helyben maradás) tehetetlenségélménye talán nem változott sokat, ám az igen, hogy már azt a folyót sem találjuk, aminek partjai között az Ady kompja hányódott.

A mai kor magyarja már azt sem tudja, merre van az a két part, ami között oda-vissza közlekedhetne élete kompja. Vágyai-reményei, talán lehetőségei és azok megvalósulása álom- és rémálombéli partjai között már nem a végleges kikötés bizonytalansága gyötri, hanem az, hogy egyáltalán a víz felszínén maradjon a nemzet

életének kompja. Eközben magát a folyót már nem is látja, hanem – ne csodálkozzanak – egy kiszáradóban lévő meder pocsolyájában fuldoklik. Ami azt jelenti, hogy ha kievickél is belőle, akkor is ugyanott marad…

Amikor ezeket a sorokat írom, éppen a történelmi jelentéktelenségű „őszödi beszéd" nyilvánosságra kerülésének (kiszivárgásának? közzétételének?) első fordulóját üljük. Az évfordulót a beszéd valóságos és titkos legvégső megrendelője, a vezető kormánypárt több lapban közzétett hirdetéssel ünnepli. Ennek szövege szerint *„Az igazságot nem lehet lehalkítani."* A nagybetűs szlogen alatt egy számítógépes hangerő-szabályozó képe, amelyet maximumtól maximumig lehet beállítani. Amiből egyfelől az következik, hogy nem az igazság ereje követel magának hangot, hanem a maximális hangerő elviselésére kötelezett hallgatót fosztották meg a harsány propaganda elleni védekezés lehetőségétől, de még az a következtetés is levonható, hogy aki éppen jobban szeretne valami hallani, akár fölhangosítsa a szöveget. Úgy látszik, a hirdetést megszövegezők szerint ez a variáció el sem képzelhető. Mit jelent ez? Azt, hogy a szóban forgó párt úgy látja: önmagában is képes az igazság kimondására, sőt, annak egyetlen letéteményese. Fájdalom: ez a gondolkodásmód, ez a gyakorlat, a kizárólagosságnak ez a magabiztossága mindközönségesen a diktatórikus (bolsevik – magyarul: demokratikus centralista) szervezetek jellemzője.

Nos, ez a probléma éppen. Az őszödi beszéddel is, amelynek nem harsány, agresszívan nagyzoló, közbotrányt okozó passzusai az igazán megrendítőek. Hanem maga a ténye. Elsősorban az, hogy a hazugságra vonatkozó kitételei igazak, legalábbis részben. Mert nemcsak arról volt szó odáig, hogy egy párt és vezetői kampányérdekekből, hatalomvágyból hazudtak, hanem arról, hogy másokat is hazugságra kényszerítettek: magát az államapparátust használták fel a hazugságok szolgálatára. És éppen azért elfogadhatatlanok azok a máskülönben kiváló tehetségű értelmiségiektől származó szavak, melyek szerint a szöveg kiváló retorikai teljesítmény, mert akár igazak is lehetnek. Csakhogy a Magyar Köztársaság sorsáért felelősséget viselni köteles hatalomgyakorló nem posztmodern szöveggenerátor. Szavainak nem alaki, hanem helyi értékük is van. Az a bizonyos beszéd nem egy színházi dialógus része, amelynek könnyű szívvel tapsolhatunk, ha mint produkció elnyeri a tetszésünket. Egy produkció Jágójához, és az azt alakító

színészhez való esztétikai viszonyunk más, mint amikor azt kell látnunk, hogy egy szomszéd vagy egy munkahelyi, hús-vér Jágó miként tesz tönkre életeket. A színházban tapsolunk, de hétköznapi valónkban cselekednünk kell a „jágóság" és a Jágók ellen.

Vagyis az „őszödi beszéd" fedőnevű problémacsomag nem esztétikai természetű. Attól válik létünket befolyásoló, kritikus kérdéssé, hogy tudjuk: a hazudozás, mint Agatha Christie szerint a gyilkolászás, szokássá válhat. És azzá is válik: rá lehet kapni. Emlékezhetünk az Őszödi Hitvalló szónoklatának azon passzusára, hogy „fantasztikus dolog politikát csinálni, fantasztikus! Fantasztikus egy országot vezetni! (....) Nagy dolog volt, imádtam, életem legjobb része volt!" De aztán, ámuljunk a rétor műfogásán, jön a fordulat, a bámulatos kontrapunktikus szerkesztés, melynek nyomán majdnem annyira méltó a részvétre, mint a Rajk László fölakasztatásának feladatával birkózó, álmatlan éjszakáin szenvedő Rákosi Mátyás. Merthogy nyúlfarknyira a fenti mondatoktól ez hangzott el: „Majdnem beledöglöttem, hogy másfél évig úgy kellett tenni, mintha kormányoztunk volna, ehelyett hazudtunk reggel, éjjel meg este. Nem akarom tovább csinálni!" – mondta volt a kormányfő.

Ez, így hiteltelen. *Nagyon is.* Az ember már csak olyan, hogy nem akar élete legjobb részével szakítani.

Aligha indokolt, hogy most a beszéd tartalmi elemzésébe bocsátkozzunk, erre számtalan más helyen sor került, de van, ami elől nem térhetünk ki. Nevezetesen annak a szempontnak fölvetése elől, hogy vajon a hazugság bevallásával operáló beszéd *után* eljött-e az igazság pillanata, illetve *valóban* új korszak következett-e utána – már ami a szocialista párt őszinte (vagy legalább őszintébb) politizálását illeti.

A föntiekből már látható: bizony nem. A kormányfő, aki Őszödön tartott titkos beszédében pártja megmentőjének, az 2006-os választási győzelem egyszemélyes kivívójának tekintette magát – miközben a kormányzati impotencia, a hazugságfolyam mögé sorolta be saját csapatát (értsd: a siker az övé, a bűnök közösek), verbális támadásával megzsarolta, majd az így megszerzett támogatással valóban bűntársává tette és ezzel túszul ejtette a párt reprezentánsait.

A magyar baloldal ezzel olyan kényszerpályára került, amelyről csak nagyon nehezen térhet vissza a „normális" politizálás út-

jára. Gyurcsány a bizalmi szavazásokon megkapta a szükséges, a maga pártján belül a teljes támogatást: az MSZP bizalmat szavazott a hazugságot a maga érdekkörében államrezonként működtető vezetőnek.

Ezt diktálták a párt hatalmi érdekei. Ez a pártérdek azonban nem azonosítható a társadalom egészének érdekeivel, azt pedig semmi nem indokolja, hogy az ellenzék is bizalmáról biztosítsa politikai ellenlábasát. Azt, amelyik nemcsak méltatlannak minősíthető eszközökkel győzte le, hanem durván meg is sértette és megalázta. (És akkor még nem ejtettünk szót arról a demokráciákban példátlan brutalitásról, ahogy a kormány a maga által kiprovokált társadalmi felháborodás ellenében lépett fel.)

A helyzet megismeréséhez nemcsak azt kell látnunk, ami a pártelnök-kormányfő tudatos arroganciájából, a politikai ellenfeleivel szemben folytatott harcában követett módszerek kétely nélküli agresszivitásából kikövetkeztethető: hogy ennek a stratégiának legfontosabb taktikai eleme éppen a provokáció. De ebben nemcsak a gátlástalan hatalmi törekvés, a hatalom mámora mutatkozik meg. Az elmúlt egy év kormányzásában a valóság meg nem értése nagy szerepet kap. Ahhoz, hogy a kormányfő az őt körülvevő világról pontosabb képet kapjon, mindenekelőtt számot kellene vetnie azzal a rombolással, amit az ő működése okozott. Ilyesmire általában nem képesek a diktátorhajlamú politikusok, így a miniszterelnök sem: minden megnyilvánulása ezt bizonyítja.

Ezúttal csak a tavasszal közzétett, *Szembenézés* címmel közreadott dolgozat egy passzusára hivatkozom. A pártelnök dolgozatában nem a valósággal és nem önmagával néz szembe, hanem a vele szemben föllépő ellenzékkel, és nem tud úrrá lenni működése legfőbb tartalmát jelentő Orbán-fóbiáján. Sajátos módon áthatja az a meggyőződés, hogy a demokrácia legfőbb ellensége az ellenzék.

A modell persze ismerős: valaha Aczél György kedvenc gondolata volt, hogy a gaz másként gondolkodók bontják meg a konszenzust – amit ő a maga ízlése szerint áldozatos munkával kialakított. Tán mondani sem kell, hogy az általa oly áhítattal emlegetett konszenzusra a demokrácia kibontakoztatása és a reformok végigvitele érdekében volt szükség. Ez a logika jelenik meg most is: a demokrácia akkor lenne tökéletes, ha azt a baloldali blokk és az egyre inkább „útitársnak" számító MDF a többieket kizárva vagy meghódoltatva valósítaná meg. Csak ezzel magyarázható, hogy ilyen

mondatok jelenhetnek meg a Gy. F. nevével jegyzett szövegben: „Baloldaliak, liberálisok, az MDF mögött gyülekező konzervatívok növekvő sokaságának az elmúlt években egyre határozottabb meggyőződésévé vált, hogy a Fidesz 1998 óta egyre nyilvánvalóbban megsérti a parlamenti demokráciát." Továbbá: „a mai parlamenti pártok egyetlen kivétellel alapvetően tiszteletben tartják a demokratikus alapkonszenzust, ez a párt viszont e konszenzus, a demokratikus minimum szisztematikus gyengítésére törekszik". És: (a Fidesz vezetői) a „2006-os választások elvesztését követően nyáron, a később botránykővé vált miniszterelnöki beszéd nyilvánosságra kerülését hónapokkal megelőzően azt állították, hogy a kormány szervezett és tudatos hazugságokkal került hatalomra, ezért illegitim. Erre való hivatkozással radikális ellenszegülésre, a kormány elkergetésére hívták fel az embereket". Amihez csak azt tehetjük hozzá: a kormány elkergetésére való mozgósításban egyetlen ember ért el példátlan sikereket: a miniszterelnök.

Mármost: kár azzal áltatnia magát a kormányfőnek, hogy az Őszödön elhangzottak a teljes szöveg ismertté válásáig a pártelit édes titkai maradtak. A titkos beszédek természete az, hogy nem maradnak titkosak. A szónok szavai tektonikus megrázkódtatást keltettek hallgatói tudatában, és az érzelmi cunami kicsapott a balatonőszödi terem medréből. Az MSZP-frakció tagjai nyilván sokfelé hangot is adtak megrendültségüknek, így a politika belső köreiben az, hogy Gyurcsány mit zúdított hallgatóságára, nem sokkal a beszéd elhangzását követően már ismertté vált. Akkor ugyan még nem pontos szövegszerűségében, hanem főbb üzeneteiben, félreérthetetlen és brutális tartalmaiban. Olyannyira, hogy az ekkoriban a Népszabadságnak adott nyilatkozatában a kormányfő – utólag jól azonosítható módon – maga utalt titkos beszédére (igen, ismétlem: titkos, ami kifejezetten kizárja azt az interpretációt, hogy ettől kezdve kapott volna az őszinteség és az igazságbeszéd életteret Magyarországon).

Ezt mondta akkor: „Nem hazudtam, de nem bontottam ki az igazság minden részletét. Ez politikailag racionális volt, mert megteremtette egy igaz fordulat esélyét." Vajh ki és milyen vád ellen védekezett itt a miniszterelnök? A válasz kínálja magát: saját maga ellen, mert érezte, hogy beszéde következményeként a hazugság aurája veszi körül. Ezért akarta visszavonni, tompítani a maga által elmondottakat. Vagyis: folytatta az elhallgatás, a valósághamisítás

gyakorlatát. (És ennek kapcsán elmondhatjuk: igen, az ellenzék valóban hibázott. Már az első pillanatban, tehát a nyár elején, nyíltan és egyértelműen követelnie kellett volna a teljes szöveg nyilvánosságra hozását, a beszédre első meglepetésükre rábólintók színvallását, és/vagy a miniszterelnök ezzel összefüggő megszólalását. Mert arra nem lehetett számítani, hogy a szöveg – nyilvánvalóan az ahhoz hivatalból hozzáférők köréből – majd eljut a nyilvánosságig. Olyankor, amikor ők akarják.)

És van itt még egy különös, nemcsak politikai, hanem pszichopatológiai szempontból is figyelmet érdemlő tény: az, ahogyan a miniszterelnök az őszödi rétorról a későbbi tanulmány szerzőjeként a teljes kívülállás hangján beszél – mintha a kettő nem ugyanaz a személy volna. Ez pedig a legjobb esetben is a felelősség olyan totális elhárítása, amely nemcsak annak vállalását utasítja el, hanem még annak fölvetése ellen is tiltakozik, hogy ebben az ügyben egyáltalán létezik-léteznek felelősök.

Ezt akármeddig lehet tagadni, de letagadni mégsem. És – nagyon sok minden mással – ez is része lesz annak, aminek bekövetkezte elkerülhetetlen, és aminek megannyi jele már látszik is: annak, hogy a miniszterelnök de facto és de jure is megbukjon. Merthogy morálisan és az ország irányításának munkájában mutatott teljesítményével megbukott, bár a pártpolitikai érdek és a parlamenti matematika még a helyén tartja. Legitimációja már kiüresedett formalitás, és ha a tehetetlenségi erő még a helyén tartja is, a következő választásig mennie kell. Ezt leginkább éppen az általa mindennél fontosabbnak tartott győzelmi kényszer követeli meg.

Nem mindegy azonban, hogy távozása miként valósul meg: ahhoz, hogy pártjának komoly győzelmi esélyei lehessenek 2010-ben, nem elég békésen elszakadni tőle, hanem radikálisan szembe kell fordulniuk mindazzal, amit a *hétköznapi gyurcsányizmus* jelent.

Mindez azonban csak a magyarországi politikai folyamatokat árnyaló, a közhangulatot ugyan meghatározó, de a hatalomgyakorlás tartalmait nem befolyásoló tényezőként van jelen a mai ideiglenességélmény hátterében.

A baloldali hatalomgyakorlás (ha a Gyurcsány-kormány működését egyáltalán nevezhetjük így) továbbra is álságos és koncepciótlan, kommunikációja hamis, eszköztárában a meghitten avíttas elemek tengnek túl.

Álságosságát és koncepciótlanságát tekintve a legszembeötlőbb a verbalitás és a gyakorlat engesztelhetetlen szembenállása. Csak néhány példa: az adócsökkentés adóemelés; a leszakadó térségek fölzárkóztatása iskolabezárás, postafelszámolás, vasúti szárnyvonalak megszüntetése; az egészségügy reformja elsősorban pénzkivonás (micsoda büszkeség: többletpénz a tb-kasszában, miközben a megmaradt kórházak közül is egyre több kerül csődközeli állapotba); az európai fölzárkózás példátlanul alacsony GDP-növekménnyel, kiemelkedő inflációval, ijesztő és regionálisan reménytelen munkanélküliséggel jár; a lakosság lassanként egyharmada egyre inkább a társadalmi létminimum alá szorul, reménytelen mélyszegénységben, leszakadva tengődik.

A lista tetszés szerint bővíthető: nincs egyetlen olyan, társadalmi értelemben fontos eleme a mai Magyarországnak, amely azt bizonyítaná, hogy a nehézségek átmenetiek, hogy a mai áldozatok olyan strukturális változásokat segítenek megvalósuláshoz, amelyek révén a legsúlyosabb kérdésekre valami válasz születik.

A kommunikáció hamisságát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy mindmáig maga a balatonőszödi zártkörű frakció-összetartáson elhangzott beszéd jellemzi legjobban a kormányzati magatartást, árulja el a legtöbbet az ország, a gazdaság állapotáról. Vagyis: a kormányfő az elmúlt egy évben sem állt ki a társadalom elé, hogy végre feltárja a valódi, a működését minősítő tényeket. (Azoknak feltárása ugyanis most már végképp csak olyan kontextusban képzelhető el, amelyben egyúttal lemondását is bejelenti.)

Az elmúlt egy évben alapjában véve ugyanazt kapja az istenadta nép, mint a választási kampányban: csupa szépet és jót, nagyszerű sikereket. Mindez persze most nem hazugság, mert e gyönyörűségek majd a mostani keservek után, a jövőben várnak ránk. És nem gyönyörűség azt hallani, hogy mennyi pénz zúdul az országba tíz év múlva? És nem kétszer vagy háromszor akkora ez a gyönyör, ha húsz vagy harminc évre szaladunk előre?

Így aztán nem csoda, hogy ugyanazokat a problémákat látjuk mélyülni 2007 nyarán is, amelyek az elmúlt években egyre csak gyűltek. Ennek folytán valami furcsa, idősebbeknek ismerős ideiglenességérzés lebeg körülöttünk és tölti be a köztereket. Most nem az „ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet déli hadseregcsoport" megszállásából adódó idegenségérzet, a hazában való hontalanság élménye uralkodik. De az igen, hogy jobb- és baloldali

szavazó állampolgárok túlnyomó többségének közérzetét határozza meg az „ideiglenesen kormányon állomásozó (ál)szocialista érdekcsoport". A közhatalmat gyakorló szocialista-liberális koalíció regnálásával a legelszántabb párthívek és közvetlen hatalomélvezők tudnak csak azonosulni. A kormánypárt mezei hadai és a kormányzat közötti szakadék is mélyül, a baloldali szavazóknak is fáj, hogy a kormányzó klikk visszahozta a pártállami időkben az egykori megszállók által hatalmi pozícióban tartott vazallusainak arroganciáját, a vezetettek iránti megvetését, a törvények fölötti magabízását.

Ez már nemcsak a konzervatív moralisták, vagy néhány idealista értelmiségi baja, magánügye, mert eközben maga a kormányzati teljesítmény katasztrofális. Nem egyszerűen eredménytelen, hanem káros. Ez a rezsim most úgy ver szét működő struktúrákat, hogy amit épít (mert, sajnos, nem mindig henyél), azt homokra alapozza, ha nem éppen Potyemkin herceg módjára csak a gyönyörűséges díszletként mutogatható homlokzati falak fölhúzására törekszik.

Mit jelent ez? Azt, amit idáig láthattunk: hogy Őszödön nem ért véget a hazugságok kora. Sőt: a hazugság ott elsősorban a politikai kommunikáció, a választási kampányban és az azt támogató, pártpolitikai célzatú kormányzati munka külső problémájaként jelent meg. Ezt követően azonban maga a politika, tehát mint olyan tevékenység, amelyet az ország sorsáról való döntések sora határoz meg, mint egyes ágazatok és az „egész" szakirányítása vált hazuggá.

Ez persze mást jelent, mint a puszta megszólalások szintjének hazugságai. Olyasmit például, amit a sok tízmilliárdnyi közpénzből támogatott dunaújvárosi gumigyár esete bizonyít, amelynek fontosságát a munkahelyteremtéssel bizonygatta a pozitív szereplés sugallására vágyó gazdasági miniszter. Valóban: az ígért többezernyi munkahelyet ugyan megteremtette – de nem a hazai, hanem külföldi munkavállalók számára. Emlékezhetünk arra, mit mondott GY. F. (egyre inkább fölértékelődő) elődje akkor, amikor a Magyarország által is kívánatos autóipari komplexum fölépítésére nem nálunk, hanem Szlovákiában került sor: örült, mert nekünk is érdekünk az erős Szlovákia és a Felvidéken különben is sok a magyar munkanélküli, aki most majd álláshoz juthat. Ehhez képest a nagy fejlődés: a *Hank(o)óka Művek* a honi adófizetők támogatásával Szlovákiában toborozza munkásait.

A politikai tartalom hazugságának tekinthetjük azt, ahogyan a reformnak nevezett kényszertakarékossági programok az egészségügy és a közoktatás intézményeinek „padlásait söprik" le, vagyis nemcsak a megélhetéshez szükséges készleteket, a hanem következő évi „vetőmagot" is elveszik, de mondhatjuk úgy is, hogy az önkormányzatokra rótt többletfeladatok melletti elvonások korunk „beszolgáltatási rendszereként" működnek.

Sokak számára a fenti mondatok kulcsszavai már csak történelemkönyvekből ismeretesek, mint egy korszak, a Rákosi–Gerő–Révai–Farkas Mihály fémjelezte honi sztálinista rémuralom emblematikus fogalmai. Ebben a tartalmi és stiláris összefüggésben idéztem őket, mert fájdalommal kell látnom: a *diktatúra (mint olyan) nincs társadalmi rendszerhez kötve.* És nemcsak egyetlen, véres és brutális formája van. Hogy milyen volt fölpuhult, kádári formájában, azt lassanként már két évtizede, hogy nap mint nap tapasztalhattuk. Hogy milyen a pénz és a média hatalmával működtetve, többnyire alkotmányos keretekre is ügyelve, azt most tanulgatjuk. Diktátorlelkű, diktatórikus mentalitású vezetők, politikai erők alkotmányosan, demokratikus körülmények között is működhetnek, hatalmat szerezhetnek, és azt meg is őrizhetik. Ám a diktatúra korlátok között is diktatúra, az ellenőrizetlen hatalomgyakorlás, a hatalmi körök korlátlan érdekérvényesítése, a társadalmi ellenőrzés megakadályozása, a kritika alkotmányos formáinak korlátozása, a karhatalomnak az állampolgárok elleni felhasználása azonban nem stabilizálhat egy adott hatalmi berendezkedést.

Ezt a hatalomgyakorlást látva a magyar állampolgár szinte nem hisz a szemének. Nem hiszi el, hogy mindez lehetséges, mert amit megélt a bolsevik uralom, a szovjet megszállás, egy magát nyíltan diktatórikusnak nevező rezsim uralma alatt, azt nem tudja valóságosnak tartani a demokráciának nevezett, szuverénnek minősülő, a működését az igazságosságra és a szabadságra alapozó Európai Unió tagországának közegében. Pedig mindez létezik – még akkor is, ha semmi sem indokolja, hogy létezzen. *Van* – de mélyebb valóságát tekintve *mégsem valóságos,* mert szemben áll mindazzal, amit az emberi természet – minden szörnyűséges ellenpélda ellenére – hitelesíteni tud. És ezért tartósan nem is maradhat fent.

Gáspár G. János

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Bi-monthly, Vol. XVI., Nos. 9-10., October 2007, Budapest.

Editor-in-Chief: Gyula Kodolányi. Publisher: György Granasztói. Published by Magyar Szemle Foundation.

György Granasztói. *Taiwan.* Editor's Note on Taiwan's democratic achievement and on the China policies of the current Hungarian government.

Péter Kovács, Professor of International Law, Member of the Hungarian Constitutional Court, Miskolc. *The American Legation in Budapest and the Revolution of 1956. Part III.* Interviews with former diplomats and staff of the American Embassy in Budapest – their testimonials to the events, their deep human and political sympathies with the Revolution, and their feeling of helplessness as Washington was failing to make the appropriate diplomatic steps on the world stage.

György Haas, journalist, Vienna. *The Workers' Councils in the 1956 War of Indepence.* In October 1956, the Hungarian Revolution gave rise to an unexpected social creativity in the form of Workers' and National Councils. The former maintained the continuity of production, provided for the welfare of the workers and their families, and after the Kádár terror set in, organized a general strike paralyzing the country.

János Szávai, literary historian, Former Ambassador to France, Budapest. *The Pressure of the Moment – Hannah Arendt and 1956.* In his Reader's Diary series, the author recalls Arendt's observations of the democratic spontaneity of the Revolution, and her groundbreaking assertion that the evil of the Holocaust and the Gulags have a common root in totalitarian mindset and the totalitarian state.

Péter Ákos Bod, economist, Former Governor of the Hungarian National Bank, Budapest. *The Negative Balance of Payments and the Social Deficit.* An analysis of the main trends of Hungarian budgetary policies during the last decades. The Hungarian state con-

sumes the revenues of high taxation, yet it has been unable to use them efficiently for social and economic policies.

Béla Kádár, Chairman of the Hungarian Society of Economics, Former Minister, Budapest. *Our Deficits.* Whereas the macroeconomic damage done by the current government could be repaired in the short run, the deficits caused in the educational, research and health care systems will have a sustained effect, added to the communist mental heritage of the pre-1990 years.

László Csaba, economist, Central European University, Budapest. *On a Roller-Coaster. Part I.* The highly politicized situation of the Roman Catholic Church in Hungary between 1945 and 1990 led to defensive attitudes in the clergy, which halted modernization in every sphere, from theological views to a modern management of the assets of the Church. The situation has been changing only slowly, since the Hungarian state has been slow to re-compensate for former unfair confiscations of resources while the Church has resumed its social and educational services to society.

Gyula Kodolányi, Editor-in-Chief of Magyar Szemle, Former State Secretary, Budapest. *Culture, Today, Yesterday and Tomorrow. Part I.* A survey of the Transition of Hungarian culture since 1990 – its awareness of the Postmodern situation, its response to globalized and commercialized media, its new structures of sponsorship, as well as its participation in and reaction to postmodernism as an art trend.

Endre Miklóssy, town planner, essayist, Budapest. *The Word. On Béla Tábor.* On the 100th anniversary of the birth of Béla Tábor, a philosopher of metaphysics, his own contribution and the marginalized existence of true philosophy during Marxist ideological hegemony is discussed.

1% METAPHYSICS. György Szabados has selected another passage by Endre Miklóssy, on cultural philosopher Nándor Várkonyi and his critique of the modern.

Books and Events

György Szakolczai. *Mindszenty and Barankovics – Christian Politics and the Modus Vivendi.* On the bitter post-war conflict between the Cardinal and the head of the Christian Democratic People's Party about the possibilities of meaningful survival, swept away by Stalinism after 1948. (István Mészáros, *Mindszenty és Baranko-*

vics. Adalékok a keresztény párt történetéhez, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2005.)

Júlia Csejdy. *Without False Pathos – About Tamás Vígh.* An essay surveying the career of the 80 years old sculptor, on the occasion of his retrospective exhibition at the Kiscell Museum in Budapest. Vígh has followed resolutely his path amid the vagaries of political and artistic sponsorship duting the last fifty years, as a pioneering master in metal sculpture, stone cutting, and in the inventive use of natural settings in his public works. The present issue of Magyar Szemle is illustrated with Vígh's work.

Tibor Várszegi. *Follow Me.* The silence in the Hungarian press about the resounding European successes of Paris-based Josef Nadj (Hungarian József Nagy) reveals the defensive provincialism of Budapest theatre today. Nagy has recently helped to initiate a new theatre group in his home town, Kanizsa (Serbia).

Katalin Metz. *Where is Inner Motivation?* The mainstream of Hungarian theatre today suffers from exhausted conventionalism, noisy and worn off late modernist clichés and the commercialism of its sponsors. There is a lack in authentic thinking, in imagination and sensitivity.

Klára Tóth. *At the Movies, with Márai.* Sándor Márai, whose novel Embers was been adapted to the cinema with such success, and whose old age and death has recently served as the basis for a remarkable Hungarian film, remained curiously oblivious to film as an art form during his long life (1898-1989), as his Diaries attest.

Mihály Kubinszky. *Thoughts About Young Hungarian Architects.* A brief survey of present trends by our architecture columnist.

János Brenner. *The Future of European Cities – Urban Development and the Culture of Architecture.* A town planning expert, our regular columnist in Berlin, looks at the prospects.

János G. Gáspár. *A Future of the Temporary.* Our domestic columnist examines the pattern of Prime Minister Gyurcsány's policies – a series of PR improvizations without ground or consequence.

Photographs of public sculptures by *Tamás Vigh* shown in our present issue were provided by *Ádám Bálint, Endre Domonkos* and the Archives of the Hungarian National Gallery. On the front cover: statue of Zoltán I. Tóth, detail.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bod Péter Ákos (1951, Szigetvár): közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője, a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczcsal, Václav Klausszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006).

Brenner János (1954, Budapest): okleveles építészmérnök, építésügyi asszesszor, PhD; építésügyi igazgató a német Szövetségi Közlekedési, Építés- és Lakásügyi Minisztériumban.

Csaba László (1954, Budapest) közgazdász. 1976-ban szerzett diplomát a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem nemzetközi kereskedelempolitikai és pénzügyi szakirányán. 1976–87 közt az MTA Világgazdasági Kutató Intézetében dolgozott. 1978-ban védte meg egyetemi doktori disszertációját a BKÁE Világgazdaságtan Tanszékén, 1984-ben kandidátusi értekezését az MTA-n (ami utóbb *Kelet-Európa a világgazdaságban* címmel könyvként is megjelent). A Közép-európai Egyetem (CEU) professzora.

Csejdy Júlia (1964, Budapest) művészettörténész. 1990-ben az ELTE BTK történelem–angol nyelv és irodalom, 1994-ben az ELTE BTK művészettörténet szakán szerzett diplomát. 1997–2000 között külsős munkatársként az Országos Műemlékvédelmi Hivatalnak dolgozott. 2000-től a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tudományos Osztályának kutatója. 2003-ban fejezte be *Vigh Tamás szobrászművész köztéri szobrai* című doktori disszertációját.

Gáspár G. János könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

Granasztói György (1938, Budapest): történész, egyetemi tanár, az ELTE BTK Magyar–francia társadalomtudományi műhely

és doktoriskola vezetője, a Teleki László Intézet főigazgatója. Szakterülete a társadalomtörténet. Várostörténeti és népesedéstörténeti tanulmányok mellett esszéket is közread a demokratikus átmenet témájában. Habilitált, az MTA doktora. 1990–1994 között az Antall-kormány nagykövete volt a NATO és az Európai Unió mellett, valamint a Belga Királyságban. F. m.: *Mi történik itt?* (esszék, 2003).

Haas György (1933, Budapest): 1965-től Bécsben élt emigrációban. Közíróként nyugaton megjelenő folyóiratokban publikált és a Szabad Európa Rádió tudósítója volt. 1990-től a FKgP külpolitikai tanácsadója. 1990 után Magyarországon megjelent könyvei: *Európáért – Beszélgetéseim dr. Habsburg Ottóval* (Tevan Kiadó, 1992); *Egy élet a demokráciáért* (Tevan Kiadó, 1996); *A második Trianon* (Tevan Kiadó, 1995), *Diktatúrák árnyékában*. Tildy Zoltán élete (2000). *A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete* (Kairosz, 2002).

Kádár Béla (Pécs, 1934) akadémikus, egyetemi tanár. 1990–94 között az Antall- illetve a Boross-kormány külgazdasági minisztere, az 1991-es magyar–EU társulási tárgyalások irányítója. 1998–2002-ben hazánk OECD-hez delegált nagykövete (Párizs). Nyolc könyv, 450 tanulmány szerzője, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke.

Kodolányi Gyula (1942, Budapest): költő, a *Magyar Szemle* főszerkesztője, 1971–1990: az ELTE tanára, 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. József Attila-díj (2002), F. m.: *A tenger és a szél szüntelen* (1981), *Szavak a szélbe* (Szerk., ford. 1980), *Ökológiai kapcsolatok* (Szerk. 1984), *Hatalmak* (1989), *A létezés hálói* (Amerikai költők, ford., 1990), *Január* (Versek, 1997), *Kentaurszárnyak* (Esszék, 1999), *Táncban a sötéttel* (Összegyűjtött versek 2002). *Amerika ideje* (Esszék, 2003), *A hullám taraja* (Esszék, interjúk), 2006.

Kovács Péter (1959): jogász (1983, JATE), francia posztgraduális egyetemi diploma (1985, Nancy, Centre Européen Universaitaire). PhD (1987, Miskolci Egyetem), Dr Habil (1997 Miskolci Egyetem). Egyetemi oktató (1983 óta a Miskolci Egyetemen és 1997 óta a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, egyetemi tanár (1998). Alkotmánybíró (2005 óta). Nemzetközi jogász, nemzetközi közjogi tankönyvek társszerzője (1997), önálló szerzője (2006). Kb. 70 tanulmánya jelent meg külföldön, emberi jogi, kisebbségvédelmi, hadijogi, nemzetközi jogtörténeti kérdésekről. A francia nemzetközi jogi tudományos társaság (Société Française pour le Droit International) tagja. Pro Minoritate-díj (2003, Diaszpóra Alapítvány,

Románia). Vendégprofesszor Franciaországi egyetemeken (2000 Montpellier), (2002 Paris XI), (2003 Paris II és Nantes), Fulbright ösztöndíjjal vendégprofesszor az USA-ban, (Denver).

Kubinszky Mihály (1927, Sopron): építészmérnök. 1992: Ybl-díj, 1996: a Soproni Egyetem Prof emeritus címe, 2003: Széchenyi-díj.

Metz Katalin (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Magyar Nemzet munkatársa. F. m.: *Forgószélben. Harag György, a rendező-mágus* (1998), *Hetedhét határon túli gongütések* (2004).

Miklóssy Endre (1942, Bercel): író, építészmérnök. Szakterülete a városfejlesztés. A Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium főtanácsosa. F. M.: *Túl a tornyon, melyet porból rakott a szél* (esszék, 2001).

Szakolczai György (1928, Budapest): közgazdász, habilitált doktor, a BMKE ny. egyetemi tanára, professzor emeritus, az ÁVF tanára. Mintegy 120 szakcikk szerzője. Szakterülete a gazdasági-politikai döntések tudományos megalapozása.

Szávai János (1940, Budapest): irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, diplomata. F. M.: *Saint-Exupéry* (1970), *Roger Martin du Gard világa* (1977), *Az önéletírás* (1978), *Zsendül-e a fügefa ága?* (1984), *André Malraux* (1985), *Nagy francia regények* (1989), *Magyar Larousse* I-III. (főszerk., 1991–94), *La Hongrie* (1966), *Írástudók és próféták* (2002).

Tóth Klára (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista. A Duna TV szerkesztője. F. m.: *Donquijote köpenyében.* Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról (2005).

Várszegi Tibor (1959, Törökszentmiklós) az *Ellenfény* c. kortárs előadó-művészeti folyóirat egyik alapítója és felelős kiadója, a Szolnokon szerkesztett *Eső* c. irodalmi lap felelős kiadója és egyik szerkesztője. Eddigi legjelentősebb könyve *Az ittlét öröme. A színpadi mű hermeneutikája*, 2005. Jelenleg három színházi előadásával járja a világot és a magyar vidéket.

www.hetivalasz.hu

Látókör egy kattintásra

Többszörösére nőtt
a Heti Válasz weboldalának látogatottsága
az elmúlt 5 hónap alatt

19 393*

*Forrás: Median Webaudit szeptember első fele munkanapi átlagos egyedi látogatók száma

Már
ennyien
kíváncsiak
napi frissítésű weboldalunkra.

És Ön?

És Ön?

Megjelent az Esély társadalom- és szociálpolitikai folyóirat 2007/4-es száma.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Ferge Zsuzsa: Mi történik a szegénységgel?
Radó Péter: Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon
Neményi Mária: ...igen, vannak cigányok

SZOCIÁLIS MUNKA

Monica Kjørstad: A szakmai etika és a hivatalnoki racionalitás között: a szociális munkások kihívásokkal teli etikai helyzete a workfare irányelvek végrehajtásánál
Jørn Nielsen: A szupervízió nehézségei a terápia és a szociális kontroll közötti „szürke zónában"

MAGYAR VALÓSÁG

Kecskés Éva: A rehabilitáció margójára

ESSZÉ

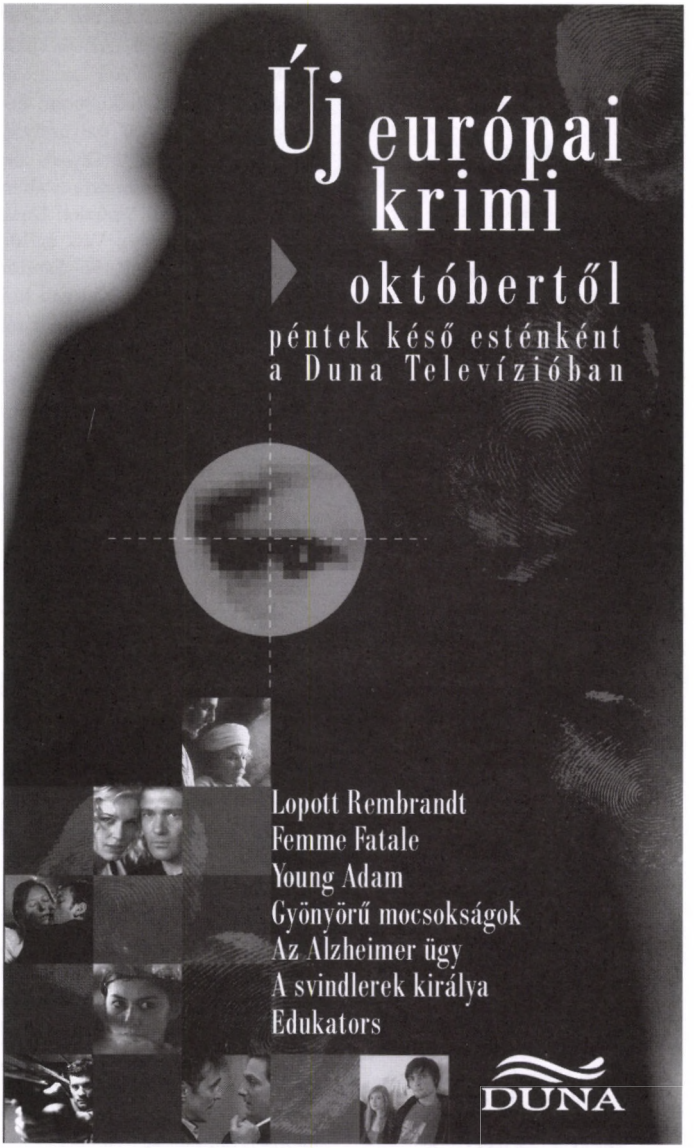
Barcsi Tamás: A hatékonyságtól a harmóniáig

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

Csibra István: Régi–új iskola és pedagógus

Abstracts
Contents

Előfizethető a Szerkesztőségben:
1094 Budapest, Angyal u. 1–3. 7. em. 712.
Telefon: (06-1) 216-1310
esely@freemail.hu

Új európai krimi
októbertől
péntek késő esténként
a Duna Televízióban
Lopott Rembrandt
Femme Fatale
Young Adam
Gyönyörű mocsokságok
Az Alzheimer ügy
A svindlerek királya
Edukators
DUNA

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel./fax: 311-6477
472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. Granasztói György

Főszerkesztő:
Kodolányi Gyula

Tipográfiai terv:
Banga Ferenc

Műszaki szerkesztés:
Abinéri Ottó
AbiPrint Bt.

Nyomdai munkálatok
PRESS + PRINT Kft.
Kiskunlacháza
Felelős vezető:
Tóth Imre

ISSN 1216 6235

A „meg nem rendelt" kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni. Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük. A szerk.

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj:
egy évre 2880 Ft, fél évre 1440 Ft
Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány számlaszámán:
OTP 11707024-20332033
vagy levélben, melyre csekket küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt
egy évre 75$, fél évre 38$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián üzletközpont; Bécsi út 122–124; Déli pályaudvar, lapüzlet; Kosztolányi Dezső tér; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri lapüzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zsilinszky út. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Móricz Zsigmond körtér, 6-os villamos végállomása; 114. postahivatal; Moszkva tér, Gomba; Örs vezér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK BUDAPESTEN: BENCÉS KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek tere 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., Andrássy út 45.); LITEA KÖNYVESBOLT (I., Hess András tér 4.); CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT (II. Margit krt. 7.); MAGISZTER KÖNYVESBOLT (V., Városház u. 1.); PONT KÖNYVESBOLT (V., Nádor u. 8.); GONDOLAT KIADÓI KÖR KÖNYVESBOLT (V. Károlyi M. u. 16.); BUDAPESTI TELEKI TÉKA: VIII. Bródy Sándor u. 46., a BALASSI KIADÓ könyvesboltjában (II., Margit u. 1.) korábbi számaink is kaphatók.

Herczegh Géza-Tersztyánszkyné Vasadi Éva-Zlinszky János
Észrevételek
az úgynevezett
Gönczöl-munkacsoport
jelentésének
megállapításairól

Ára: 1500 Ft

Évadról évadra egyre kedvetlenebbül jár színházba a kritikus, a „hivatásos néző", aki amúgy évtizedek óta megszállottja választott hivatásának. Nem egyedül van vele: nem egy pályatársa osztozik ebbeli közérzetében.

Úgy érzi, kiüresedtek az előadások; évek telnek el anélkül, hogy rabul ejtené az élmény, amit az ember joggal vár el, ha beül a színházba. Vibrálnia kellene a levegőnek, amikor a dráma csúcsára hág, zárt áramkörnek kellene kialakulnia színpad és nézőtér, színész és néző között. Ehelyett csöndesen csordogáló történéseknek asszisztálunk, vagy többnyire színpadi üvöltözésben kimerülő, mesterségesen szított álindulatok tehetetlen szemtanúi vagyunk. Merő unalom terül a nézőtérre.

Egyfelől ott tesped a régen tartalmát vesztett, rutinná rozsdásodott, konvencionális játékmód, mely a realista hagyományokban gyökerezik, másfelől ott hivalkodik a nagyot akarás nagy hangú csinnadrattája, ami álmodern spekulációk révén kíván ki- és föltűnni, jobbára olyan zajos és mesterkélt ötletek bevetésével – ráadásul minél hangosabban, minél brutálisabban –, melyeknek közük sincs a mű alapgondolatához. Ezek az ún. „felkapott" rendezők a közönség (és nem egy esetben a kritikusok) sznobériájára és a korszerűség megítélésében való tájékozatlanságára alapoznak, amikor hetet-havat összehordva öncélú jelenetek sorát kreálják a színpadon anélkül, hogy a cselekmény, a színpadi helyzet vagy épp a szereplők közötti viszony szigorú belső logikáját követnék. Arra szemlátomást képtelenek, mert ahhoz egységes, szuverén világkép szükségeltetik, ama égetően fontos gondolatok rendszere, amit a rendező, úgy érzi, semmiképp sem hallgathat el.

Metz Katalin

07002
9 771216 623000